

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՈՒՐՈՒԱՆԿԱՐ
1965 – 1995 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒ
ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ

ՋԱՀԱԿԻՐ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ի.

ԳԱՀԻՐԷ
2018

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՈՒՐՈՒԱՆԿԱՐ
1965 – 1995 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒ
ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ

ՋԱՀԱԿԻՐ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ի.

ԳԱՀԻՐԷ
2018

Ջահակիր շաբաթաթերթ

Տնօրէն եւ խմբագիր՝ Մարտիրոս Պալանեան
Խմբագրական խորհրդատու՝ Հայկ Աւագեան

Այս գրքոյկը հրատարակուած է սահմանափակ տպաքանակով:
Ան չէ նախատեսուած վաճառքի համար: Անվճար կը տրամադրուի
գրադարաններուն եւ նիւթով հետաքրքրուողներուն:

Ստանալու համար դիմել՝
tchahagir@journalist.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մարկ Նշանեանի դասախօսություններէն մէկուն կը յարջորդէ սրտաբաց գրոյց ներկաներուն հետ: Ինքնաբոլի ու յանպատրաստից արտայայտութեամբ Նշանեան կը բողոքէ.

Մտային կերպով ո՞ւր է Սփիւռքը: Նախ եւ առաջ բան մը գիտէ՞ իր մասին Սփիւռքը, բան մը սորված է ինքն իր մասին, իր պատմութեան, բան մը կը կարդա՞ ինքն իր մասին, իր մեծագոյն գրողները երբեք կարդացա՞ծ է Սփիւռքը, իր մեծագոյն գրողները՝ որոնք Սփիւռքի գրողներն են, այսինքն Սփիւռքը մտածող, Սփիւռքի մէջ իրենց գործը արդարացնող՝ ձեռով մը: [...] Նիկողոս Սարաֆեան մը՝ բանաստեղծը, օրինակ, [Սփիւռքը] ոչ կը կարդայ [զայն], ոչ կը դասաւանդէ, ինչպէս գիտէք: Քառասուն տարի պէտք է՝ մեռնելէն քառասուն տարի ետքը, որպէսզի գրող մը յանկարծ անուն դառնայ: Այսինքն Սփիւռքը միշտ posthume վիճակի մը մէջ է, այսինքն յետմահու վիճակի մը մէջ է, եւ այլն: Պէտք է գիտնալ որ Սփիւռքը այս է, եւ ուրեմն Սփիւռքը պէտք ունի ինքզինքին հետ հաղորդակցելու, պէտք ունի ինքզինքը լսելու, իր մտաւորականները ունենալու եւ ուրեմն [ունենալու] այդ հաղորդակցութիւնը մտաւորականներու եւ մարդոց միջեւ, դպրոցներու մէջ, համալսարաններու եւ այլն, եւ այլն¹:

Նշանեանէն 80 տարի առաջ Վահան Թէքէեան գանգատած էր.

Հայ գրողը աշխարհ եկած է մասնաւոր ընդունակութեամբ մը, անապատին մէջ քարոզելու ընդունակութեամբ²:

Սփիւռքահայ բանաստեղծ, յօդուածագիր եւ հրապակագիր Մարուշ Երամեանի ներկայ աշխատութիւնը Սփիւռքէն ծնած աշխատութիւն մըն է՝ ուղղուած Սփիւռքին: Գրութեան հնչականութիւնը Սփիւռքի ձայնն է: Երամեան կ'ուզէ խախտել Նշանեանի յետմահութիւնը, ճեղքել Թէքէեանի անապատը, թէեւ այս աշխատութեան միջոցով դառնալով Սփիւռքի ձայնը՝ ինքզինք եւս ենթարկած կ'ըլլայ յետմահութեան եւ անապատային քարոզի գրեթէ անխուսափելի վտանգին:

Սփիւռքակեդրոն աշխատութիւն մըն է ասիկա, գործածած ըլլալու համար Ռազմիկ Փանոսեանի բացայայտող բառը, զոր արտասանած է 2017 Սեպտեմբերի Հայաստան-Սփիւռք Զ. Համաժողովին, մեկնաբանելու համար Սփիւռքի կրթական համակարգի իր մօտեցումը.

Հիմնական դրոյթս հետեւեալն է. եթէ իսկապէս կ'ուզենք արեւմտահայերէնը պահել, ամրապնդել եւ զարգացնել, պէտք է սփիւռքակեդրոն ըլլանք, սփիւռքակեդրոն մօտեցումներ ու ծրագիրներ մշակենք³:

Կը նշանակէ, ի թիւս այոց, ներքնականացնել Սփիւռքը՝ իր բազմատարր շերտերով եւ գործառոյթներով, զայն դարձնել ապրուած փորձառութիւն մը եւ դուրս բերել թանգարանային առարկայի մը անշարժութենէն, գտնել իմաստներ՝ որոնք ճնշուած են սփիւռքեան տիրական գաղափարախօսութիւններուն գերիշխանութեան տակ:

Քիչ են այն ուսումնասիրութիւնները՝ որոնք Սփիւռքի դէպքային-ուղղահայեաց պատկերումներէն (միութիւններու, հիմնարկներու, եկեղեցիներու, գիրքերու, լրագիրներու քանակային թուագրումներէն) անդին կ'անցնին, շատ քիչ են այն հետազոտութիւնները՝ որոնք Սփիւռքը կը մեկնաբանեն առանց «հայապահպանում»-ի բառային պարտադրանքին: Ներկայ ուսումնասիրութիւնը այս քիչերէն մէկն է: Շրջանցելով հայապահպանումի կանխադրուած չափաձեւումները, հեղինակը կը փորձէ միտքերը բխեցնել իրերու ներսէն, զանոնք մեկնաբանել համաձայն անոնց ներյատուկ արժեքային համակարգերուն:

Համակ սփիւռքեան փորձառութիւն մըն է այս աշխատութիւնը՝ լեզուական խնդիրներու իւրայատուկ արծարծումով, մշակութային տագնապներու բացայայտումով, արանդական-արդիական հակադրութեան շեշտադրումով: Յատկապէս այս վերջին առումով, Երամեան բնաւ չի քողարկեր իր հակումը դէպի արդիականութիւնը, այնտեղ տեսնելով գոյութեան հիմնահարցերու պատասխանները, լեզուական եւ փիլիսոփայական նորացումներու անկաշկանդ կարելիութիւնները, գոյաբանական արժեքներու գոյութիւնները:

Աշխատութիւնը կենդանի փորձառութիւն մըն է նաեւ գրական-բանաստեղծական տեսանկիւնէն, քանի որ Երամեան ինքը կը հանդիսանայ բանաստեղծ եւ արձակագիր: Իմաստներուն խորքը դիտելու իր անձնական գրական փորձը ձգտած է կիրարկել ուրիշներու գործերուն թափանցող ընթերցանութեամբ:

Այս բոլորին մէջէն, արդարեւ, ամբողջապէս անտեսած է սեփական բանաստեղծութիւնները: Մէկ տեղ միայն յիշատակած է իր *Փառանձեմ* եւ *Պարքերթուածաշարքերուն* խորագիրները՝ տպագրուած *ԿԱՄԻ* վեցերորդ հատորին մէջ, առանց յաւելեալ մեկնաբանութեան: Նոյնիսկ չէ նշած, որ աշխատութեան պարփակած ժամանակաշրջանին (1965-1995) լոյս ընծայած է բանաստեղծութիւններու երկու ժողովածուներ՝ *Հում բառերս կը բերեմ դիմակներու հանդէսին* (Հալէպ, 1991) եւ *Տարբերակներ* (Հալէպ, 1995):

Բանաստեղծները բաժնած է երեք խումբի՝ արանդապահներ, միջին-արդիականներ եւ արդիապաշտներ: Երամեանի բանաստեղծութիւնները պիտի դասէի

արդիապաշտներու շարքը:

Վահէ Օշական առաջինն է որ նկատած է Երամեանին տաղանդը: *Սասարէզի «Նոր գիրքեր»* քրոնիկներէն մէկուն մէջ գրած է.

Թարմ հով մը կը փչէ Սուրիոյ աւազներուն վրայէն:

Բանաստեղծական երրորդ եւ չորրորդ հատորները՝ *Հալոց* (Հալէպ, 1998) եւ *Գիշերներ* (Հալէպ, 2001), մարմներգական ուղի մը կը բանան սփիւռքահայ բանաստեղծութեան մէջ: Այս առիթով Վաղան Մատթէոսեան կը գրէ.

Գրութեանական այս բարդ գործողութիւնը, տառ ու սեռ կը զուգադրէ եւ կը խաչածնէ: ...Այդպէս է Մարուշի բանաստեղծութեան պարագային, ուր մարմնի մերկացումը նաեւ մերկացումն է լեզուին, ու մերձեցում՝ անոր «Թաքուն ակեր»-ուն: ...Մարմնի վրայ գրուած այս բանաստեղծութիւնը, ի վերջոյ լեզուի մարմնի էութիւնը նուաճելու փորձ մըն է⁴:

Փառանձեմ քերթուաշարքին մէջ, Երամեան կարծէք կը պատմէ իր զգացումները հայոց թագուհիին միջոցով, վերջինս ենթարկելով իր մտորումներուն.

*Քղացքները հաւաքեց
Իջաւ, խառնուեցաւ բազմութիւններուն,
անհետացա՞ւ:
Մանրացաւ:
Նայուածքը զարնուեցաւ շէնքերուն,
արիւնեցաւ լոյսերէն, թափեցաւ վար, ցեխերուն:
Հրավառութիւն, այնքան պայծառ էր
փշրուող նայուածքը⁵:*

Ցաւ մըն է կեանքը, ինչո՞ւ հետամուտ ըլլալ այդ ցաւերուն.

*Ինչո՞ւ վերադառնալ եւ հետքեր փնտռել
կեանքէդ վերջ եւ առաջ,
փնտռել ցաւերդ հաւանական
ցանցած գիս եւս
քեզմէ դարեր եւ ակնթարթ մը ետք:*

*Զուգահեռներով ետ գալ
կենալ ննջարանիդ փակ դռներուն առջեւ
արքաներէն եւ իշխաններէն աւելի առաջ
եւ փնտռել ցաւերը փառքերուն մէջ:*

Բայց չէ՞ որ ցաւը բանաստեղծութիւն է, կամ բանաստեղծութեան ներշնչանքը, ցաւ մը՝ որ կարելի դարձուցած է քերթուածաշարքը:

Պարը յաւերժ շարժումն է մարմինին եւ խօսքին, շարժում մը որուն ընթացքին կ'ապակառուցուի մարմինը մարմնամասերու եւ մարմնահիւսուածքներու, խօսքը՝ բառերու, մինչ մանր մոթիֆները կը զարգանան անկեդրոն տարբերակումով, գրեթէ մինիմալիսթական շունչով:

*Պարը արեան
ցաւի եւ խենթ
ինքնակորոյս կիրքերու*

Գարմէն ո՞վ մէջը դրաւ

*ուրիշ լեզու չկար խօսքի
ուրիշ արցունք հեկեկոցի փոխարէն
ցնցումը մերկ ուսերուն
սխալներով թարգմանուած*

*Կեանքը ա՛յլ էր ա՛յլքա՛ն էր
պարելով զա՛յն ապրեցարճ:*

Մարդը սահմանապատուած է մարմինով, մարմինով մը գոր ինք չէ ընտրած, հետեւաբար դժգոհ է անոր յատկութիւններէն: Երամեան կը հարցադրէ.

*ինչպէ՞ս կտրել սահմանները մսեղէն
ինչպէ՞ս պարել ազատութիւնը ներքին:*

Ընդհանրապէս, ունենալով ֆեմինիսթական պացում, Երամեանի գրութիւնները ներքին ըմբոստութիւն մըն են սովորաւորութիւններուն դէմ, ներքին անհանգստութիւն մը՝ յարմարաւետութեան հանդէպ, ներքին անհամաձայնութիւն մը՝ համակերպութեան նկատմամբ:

* * *

Մարուշ Գազանճեան-Երամեան ծնած է Հալէպ: Աւարտած է Հալէպի Քարէն Եփփէ Ազգային Ճեմարանը: Աւարտած է նաեւ Պէյրութի Պետական Բարձրագոյն երաժշտանոցի դաշնակի բաժինը եւ ապա վկայուած Քաշանի (Ֆրանսա) պետական երաժշտանոցէն:

Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտին մէջ 2002-ին պաշտպանած է թեկնածուական թէզը՝ *Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը 1965-1995 թուականներուն*, ստանալով

Բանասիրական Գիտություններու Թեկնածուի աստիճան:

2001-2013-ին եղած է Հալեպի Համազգայինի Հայագիտական Հիմնարկի Սփիւռքահայ գրականութեան դասախօս: Վերջին տարիներուն դասախօսած է նաև «լեզուի գործնական դասեր» նիւթը, ինչպէս նաև հայերէն լեզուի ուղղագրութիւն եւ միջազգային գրականութիւն:

Աւելի քան հինգ տարի եղած է դաշնակի դասատու Հալեպի Հ. Ե. Ընկերակցութեան Ա. Խաչատրեան երաժշտանոցէն ներս:

Հրատարակած է քերթողական վեց ժողովածուներ՝ *Հում բառերս կը բերեն ղիմակներու հանդէսին* (Հալեպ, 1991), *Տարբերակներ* (Հալեպ, 1995), *Հալոց* (Հալեպ, 1998), *Գիշերներ* (Հալեպ, 2001), *Հին քերթուածներ* (Երեւան, 2004) եւ *Գաղտնագրութիւն* (Երեւան, ԳՄ հրատարակութիւն, 2015): Ունի պատմուածքներու երկու հատորներ՝ *Սօր գոգնոցը* (Անթիլիաս, Գ. Մելիտինեցի մրցանակի (թիւ 52) հրատարակութիւն, 2003) եւ *Տաճարացում* (Երեւան, 2007):

Սփիւռքահայ եւ հայրենի թերթերուն մէջ (*Բագին*, *Գանձասար*, *Հորիզոն*, *Յասաց*, *Առաւօտ*, *Գարուն*, *Գրական թերթ*, *Ազգ*, *Տեղեկատու* եւ այլն) ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ:

Խմբագիրներէն մէկն է *Բանաստեղծութիւն պարբերագիրքին* եւ Մաշթոց մատենաշարին:

Հալեպի յայտնի դէպքերուն հետեւանքով, 2014-ին ստիպուած հեռացած է իր բնակավայրէն՝ բնակութիւն հաստատելով Երեւան, Հալեպի մէջ ճակատագիրի տնօրինութեան թողելով շուրջ վեց հազար գիրք հաշուող անձնական գրադարան մը եւ իր անտիպ գրութիւններուն մեծաքանակ ձեռագիրները:

2015 Մարտ-Ապրիլին հրաւիրուած է Գահիրէ՝ ծանօթանալու Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանի հայերէն լեզուի դասաւանդումի մեթոտներուն: 2015 Սեպտեմբեր – 2018 Մայիսին պաշտօնավարած է նոյն վարժարանին մէջ իբրեւ հայերէն լեզուի եւ գրականութեան խորհրդատու եւ աւագ ուսուցիչ:

ԳՆԱՎ-ի աշակերտութեան համար պատրաստած է հետեւեալ դասագիրքերը.

1. *Գիտրակս*, պատրաստեց՝ Մարուշ Երամեան, Գալուստեան-Նուպարեան Ազգ. Վարժարանի Նախակրթարանի Ե. կարգին համար, Գահիրէ, 2016 (36 էջ):

2. *Ընկերներս եւ ես. Գիտրակս Բ.*, պատրաստեց՝ Մարուշ Երամեան, վերին կարգերու աշակերտութեան համար, Գահիրէ, Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանի հրատարակութիւն, 2017-2018 (48 էջ):

3. *Ազգային պատմութիւն. նորագոյն շրջան*, համադրեց՝ Մարուշ Երամեան, Գահիրէ, Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանի հրատարակութիւն, 2017 (88 էջ):

4. *Միբուն գիրքեր (Միբուն Երեցեան)*, պատրաստեց՝ Մարուշ Երամեան, Գահիրէ, Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանի հրատարակութիւն,

2017 (44 էջ):

5. *Կանաչ խնձորներ*, խմբագիր՝ Մարուշ Երամեան, Գահիրե, Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանի հրատարակություն, 2018 (կը բովանդակէ դպրոցին «Փոքրիկ գրողներ» ակումբի աշակերտներուն արձակ գրութիւնները) (44 էջ):

Ներկայ աշխատութեան հիմքը կը հանդիսանայ վերոյիշեալ թեկնածուական թէզը: Անոր պաշտպանութենէն ետք 2002-ին, Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրական Ինստիտուտի տնօրէն Ազատ Եղիազարեան կ'առաջարկէ զայն տպագրել իբրեւ Հայաստանի Գիտական Ակադեմիայի հրատարակութիւն: Երամեան կը հրաժարի առաջարկէն, համոզուած ըլլալով՝ որ Սփիւռքին առնչուող վերլուծութիւն մը նախընտրելի է հրատարակել Սփիւռքի մէջ: Բայց եւ այնպէս, Սփիւռքի պահպանողական հրատարակչատուններ երկիցս մերժած են անոր տպագրութիւնը:

ՀԱՅԿ ԱԻԱԳԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Դասախօսութիւնը՝ *Էտուարտ Սայիտի հումանիստական եւ հակահումանիստական քննադատութիւնը*, տեղի կ'ունենայ 2008 Յունուար 31-ին, Երեւան, *Ուտոպիանա.ամ* կազմակերպութեան նախաձեռնութեամբ: Զայն կարելի է դիտել YouTube-ի մէջ: Տեսագրութենէն կատարուած գրառումը իմս է:

2. Վ. Թ., «Անապատի քարոզիչները», *Արեւ*, 25 Մայիս 1929, ԺՁ. տարի, թիւ 3132, էջ 1:

3. «Սփիւռքակեդրոն դաստիարակութիւն ու ժամանակակից կրթական մօտեցումներու անհրաժեշտութիւն». Ռազմիկ Փանոսեան», *Արեւելք լրատուական*, 9 Հոկտեմբեր 2017, <http://www.arevelk.am/am/content/5/579/>:

4. Վարդան Սատթեոսեան, «Մարմնի վրայ գրուած», *Բաց նամակ*, թիւ 18, 2000, էջ 82:

5. *Փառանձեւ* քերթուածաշարքը ներառնուած է բանաստեղծին *Գաղտնագրութիւն* ժողովածուին մէջ (Երեւան, ՀԳՄ Հրատարակչութիւն, 2015, էջ 18-22): Քաղուածքները կատարած են սոյն գիրքէն:

6. *Պար քերթուածաշարքը* ներառնուած է բանաստեղծին *Գաղտնագրութիւն* ժողովածուին մէջ (Երեւան, ՀԳՄ Հրատարակչութիւն, 2015, էջ 39-43): Քաղուածքները կատարած են սոյն գիրքէն:

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ԽՕՍՔ

Բաւական ուշագրաւ աշխատութիւն մըն է այս, որ առաջ տարուած է մեծ յանդգնութեամբ, սիրով, այլեւ զգալի հմտութեամբ: Հեղինակը կը յաջողի տալ գոհացուցիչ ուրուագիծը վերջին երեսնամեայ բանաստեղծութեան գլխաւոր դէմքերուն, անոնց ստեղծած ու հետեւած շարժումներուն ու գործերուն: Այս բոլորը լաւ սերտած է ան, հասկցած ու համադրած՝ գրականագիտական զգալի ձեռնհասութեամբ ու բծախնդրութեամբ:

1965-ը խորհրդանշական անկիւնադարձ մըն է Սփիւռքի պատմութեան մէջ:

Եղեռնի յիսնամեակի պողոթկումներուն հետ մօտաւորապէս կը սպառի ու վերջ կը գտնէ ճիգը այն գրողներուն, որոնց համար անցեալը՝ հող, աւանդութիւն, լեզու եւ մտայնութիւն, միակ արդարացումն էր իսկական գրականութեան մը, որ պարտէր «անխաթար պահել» այդ սրբազան աւանդները: Ինքն իր վրայ փակուած՝ կսկիծի ու կարօտի քերթողութիւնն է ան՝ «անտարբեր աշխարհիկն, անհետաքրքիր՝ ուրիշներու ցաւին ու փորձութիւններուն»: Ըստ այսմ ալ արեւմըտահայ քերթողական աւանդին վրայ մեծ բան մը յաջողեցաւ աւելցնել այդ սերունդը, եթէ չհաշուենք, - հեղինակին գնահատումով, - քանի մը բացառութիւններ, ինչպէս՝ Վ. Օշականը, Բ. Թովալեանը եւ ուրիշներ:

Միւս կողմէ՝ մօտաւորապէս այս նոյն թուականին հրապարակ իջած է երիտասարդ սերունդ մը, օտար համալսարաններու մէջ թրծուած, որուն համար արժէքները տարբեր են, առնուազն՝ կիսուած. անոր ներկայացուցիչները «նոյնքան իրենց ապրած երկիրներուն քաղաքացիներն են, որքան հայ են», առանց ամբողջապէս ըլլալու մէկը կամ միւսը: Ասոնք, ուրեմն, իրենց մէջ ինքնաբերաբար կը կրեն ինքնութեան հարց մը: Եթէ առաջիններուն համար սփիւռքեան պայմանները խորթ ու մերժելի են իրենց ներկայացուցած վտանգներով (ազգային դիմագիծի կորուստ, լեզուի աղաւաղում, ձուլում...), վերջիններուն համար այդ նոյն պայմանները աւելի հարազատ ու հրապուրիչ են, ուրեմն՝ ոչ վանելի. ընդհակառակն, արդի գրողին համար օտարին հետ առճակատումը ոչ միայն պարտութեան մը գրաւականը չէ, այլ կրնայ նոյնիսկ վերածուիլ, - Գ. Պըլտեանի բառերով, - «ծնուցիչ արարքի»։ Իսկ Պըլտեան միակ այսպէս մտածողը չէ:

Թէ այս գրաւոր որքանտ վ շահուած է... տոյն գիրքը կը փորձէ պատասխան մը տալ այդ հարցին:

* * *

Մ. Երամեան բաւական ինքնուրոյն ձեւաւորումով մը կը ներկայացնէ իր ուրուանկարը. կուռ ու ընդարձակ նախաբանէ մը ետք հաստորը տեղ կու տայ

նախ գրական այն թերթերուն, որոնք կը զուգադիպին տուեալ երեսնամեակին: Այս ներկայացումը կը կրէ աշխատութեան մօտաւորապէս կէտը: Այսպէս սկսած է ան իր գործը, որովհետեւ «արդի գրողներու մեծամասնութիւնը մամուլի էջերուն է որ երեւցած է, իսկ ոմանք ընդմիջտ մնացած են մամուլի էջերուն՝ առանց հատորով լոյս տեսնելու»: Չորս հեղինակներ՝ Ա. Ալիքեան, Վ. Օշական, Գ. Պըլտեան եւ Յ. Քիրքճեան, կը ներկայանան առանձին գլուխներով եւ իրենց կարգ մը գործերով միայն: Հատորը կ'աւարտի Նոր Գրականութիւն շարժումի ռդիսականով, որուն ձեռնարկեց Հրազդան, Միհր եւ Սեւակ եռեակը՝ «նոր ոսկեդար»ի մը տեսլականով, որ վաղորդայն չունեցաւ, ու մնաց չվճարուած պարտամուրհակ մը:

* * *

Հակառակ այն խոր համակրանքին, որ գրական յիշեալ դէմքերն ու շարժումները կը վայելեն յաչս հեղինակին, Մարուշ Երամեան գովելի պայծառատեսութեամբ մը չի վարանիր հաստատելու, որ այս բոլորը խոստումէ մը անդին չանցան մինչեւ հիմա: Միւս կողմէ՝ կը մատնանշէ լեզուին սպառնացող վտանգը, որ իր կարգին կը սպառնայ բուն ինքն գրական սերնդափոխութեան գործընթացին. այլ խօսքով՝ վտանգուած է հայ լեզուն եւ անով մշակելի գրականութեան մը հաւանականութիւնը եւս:

Այս բարացուցական յոռետեսութեամբ ալ կ'աւարտի այս գողտրիկ ուրուանրկարը, որուն բովանդակութիւնը, գեղարուեստական ու իմացական խոր վայելքի մը կողքին, ընթերցողին պիտի շնորհէ ազնիւ տազնապներու տուայտանքը եւս:

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մփիւռքահայ գրականութիւնը որպէս ամբողջութիւն, իր սկիզբէն մինչեւ այս օրը, այնպիսի երեւոյթ մըն է, որ ամբողջական ներկայացման ապա եւ մանրամասն քննարկումի գրեթէ ենթարկուած չէ, բացի քանի մը լայնածաւալ յօդուածներէ, կա մ որպէս յառաջաբան դրուած հաւաքածոներու սկիզբը¹, կամ մամուլին մէջ, որպէս յօդուածաշարք երեւցած, ինչպէս Վահէ Օշականի, Պէպօ Սիմոնեանի, Անդրանիկ Սարեանի, Մինաս Թէօլեօլեանի, Վազգէն Գաբրիէլեանի եւ ուրիշներու յօդուածները²: Որպէս ամբողջական ներկայացման փորձ, կարելի է նշել Գեղամ Սեւանի *Մփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան ուրուագծեր*³ աշխատութիւնը, երկու հատորով, որ հակառակ ամբողջական ըլլալու փորձին, խոցելի կը մնայ կարգ մը առումներով, որոնցմէ ամենէն ցայտունը քանի մը կարեւոր անուններու բացակայութիւնն է անոր էջերէն: Երբ սփիւռքահայ գրականութիւնը դասակարգելու համար որպէս չափանիշ կ'առնուի հեղինակներուն կեցուածքը Հայաստանի հանդէպ, «կարօտը», - ինչպէս կը սիրէ ըսել գիրքին հեղինակը, - բնականաբար Վահէ Օշականի անունը կրնայ դուրս մնալ այդ ուսումնասիրութեան ծիրէն, իսկ Գրիգոր Պըլտեանին անունը կրնայ միայն հպանցիկ յիշուիլ: Փոխարէնը Գառնիկ Ադդարեան այսպիսի տողերու կրնայ արժանանալ.

Գ. Աբբարեանի փոխան ուխտադրութեան բանաստեղծութիւնը ինքը ամբողջ խոր, ներքին ինչ որ աղբրս ունի նարեկացուց սկսած մինչեւ Պարոյր Սեւակ հասած հայ պոէզիայի աւանդների հետ, եւ այս ոչ միայն խորքի, այլեւ ինչ որ տեղ ոճական իմաստով⁴:

Կարելի է նշել նաեւ Մ. Թէօլեօլեանի *Դար մը գրականութիւն* հատորը, որուն երկրորդ, բարեփոխուած հրատարակութիւնը կ'ընդգրկէ 1920-1980 տասնամեակները:

Այս գիրքերուն եւ յօդուածներուն հեղինակներէն իւրաքանչիւրը տարբեր մօտեցում եւ չափանիշ կը ցուցաբերէ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան հանդէպ: Վ. Գաբրիէլեանն ու Գ. Սեւանը հայրենասիրութիւնն ու Սովետական Հայաստանի հանդէպ հեղինակներուն կեցուածքը նկատի կ'առնեն, ինչպէս նշեցինք: Պէպօ Սիմոնեան կ'ուզէ շեշտը դնել ա՛յն դէմքերուն եւ գործերուն վրայ, որոնք «սփիւռքահայ միջին եւ մտաւորական ընթերցողը կը համակեն բանաստեղծական յուզումով, ապրումով, իմացական ճառագայթումով, որոնումներով եւ ինքնատիպ ոճով»: Մինաս Թէօլեօլեան երկու մօտեցումներ կը կիրարկէ՝

բացարձակապաշտ եւ առարկայական, հիմնաւորելով իր այդ երկու մօտեցումներն ալ:

Հակառակ այս գիրքերուն եւ յօդուածներուն, 1965-1995 շրջանի սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը գրեթէ անկոխ դաշտ մը կը մնայ, մանաւանդ այս երեք տասնամեակներէն երրորդը, որ կը յատկանշուի ոչ արհամարհելի թիւով նոր անուններու, որոնք կ'երեւին Սփիւռքի տարածքին, մամուլի էջերուն թէ առանձին հատորներով:

Գրականութեան պատմութեան մէջ քննարկում մը կատարելու համար, գրեթէ օրէնքի կարգ անցած է հեռաւորութիւնը որոշ ժամանակահատուածէ մը, աւելցնելու համար բաղդատութիւններ ընելու կարելիութիւնը:

Կարելի է սակայն, ընթացքի մէջ եղող գրականութիւն մը ներկայացնել, բաղդատութիւն ընելով ոչ թէ երկու ժամանակաշրջաններու միջեւ, այլ քննարկելով այդ գրականութեան ձգտումները եւ անոնց՝ որքանո՞վ իրականացուած ըլլալու իրողութիւնը:

Այսպէսով է, որ «բաց շրջանի» մը մէջ տակաւին գործող գրականութեան մը քննարկումը կարելի կը դառնայ:

Այս աշխատանքին համար, նախ ներկայացուցած ենք քանի մը տարբեր բաժանումներ, ինչպէս «Աշխարհագրական-գաղութային», եւ «Ոճային-ուղղութենական»: Այս երկու մօտեցումները քննարկելէ ետք յարմար տեսած ենք երկրորդ մօտեցումը որդեգրել, քննարկելու համար 20-րդ դարու վերջին երեք տասնամեակներուն սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը:

1965 թուականը անկիւնադարձային իմաստ մը ունի սփիւռքահայ կեանքին եւ գրականութեան համար, եղեռնի յիսնամեակով, երիտասարդութեան արթնացումով եւ միջազգային շարժումներու ազդեցութեամբ:

Հաւանաբար վեճի եւ կասկածի առիթ տայ ուսումնասիրութեան համար վերցուցած մեր այս շրջանը, այն պատճառաբանութեամբ, որ շրջանը չէ փակուած տակաւին եւ պէտք եղած հեռաւորութիւնը չէ ստեղծուած, ճշգրիտ կերպով քննարկելու եւ դասաւորելու համար այդ շրջանի բանաստեղծութիւնը:

Մեզի համար, սակայն, գլխաւոր հարց մըն է եւ մոլիչ ոյժ՝ այս բաց շրջանը, ինչպէս որ կարելի է ապրող սիրտ մը դիտել եւ քննել բժշկական համակարգիչի պաստառին վրայ, այնպէս ալ կարելի է քննարկել սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը ոչ միայն գոյութիւն ունեցող ազգային, այլ նաեւ արդի միջազգային չափանիշներու հիման վրայ, որովհետեւ գրականութիւն մը, որ կը բխի ազգայինէն, անպայման կը ձգտի միջազգայինին: Կարելի չէ ինքզինք սահմանափակել ազգայինով, կոյր ձեւանալ եւ յաւակնիլ «մեծ գրականութեան»:

Սփիւռքի մէջ այս հարցը որպէս երկսայրի սուր կախուած է գրողներու գլխուն: Իւրաքանչիւր ստեղծագործ անձ, գերզգայուն իր շօշափուկներով, չի կրնար անտարբեր մնալ իր շուրջ խմորուող շարժումներուն, որոնք իրմէ ներս

երկրորդ անգամ կը խմորուին, արինի եւ ժառանգութեան *տաշտերուն* մէջ: Արդիւնքը կրնայ իրապէ՛ս իւրայատուկ ըլլալ ա՛յն բանաստեղծներուն պարագային, որոնց չի պակսիր *n* չ տաղանդը եւ *n* չ ալ բանիմացութիւնը:

Միւս կողմէ՝ ձուլումին վախը կրնայ սանձահարող եւ ժխտական ազդեցութիւն ունենալ:

Վերջին քանի մը տասնամեակները, գիտութեան հսկայ ալիքով, իրենց պարտադրանքը դրին ստեղծագործութեան վրայ, կերպարուեստի եւ գրականութեան մարզերէն ներս: Արուեստագէտները իրենք զիրենք գտան ներշնչում եւ քնարականութենէ անդին, գիտութեան պատուհաններուն առջեւ:

Ընդունուած է, որ գրականութիւն մը ներկայացնելու կամ վերլուծելու ատեն, նախ ներկայացուի շրջանը, ուր ծաղկած է այդ գրականութիւնը: Շրջան ըսելով կը հասկնանք թէ՛ տարածաշրջանը եւ թէ՛ ժամանակաշրջանը, որոնք իրենց անխուսափելի ազդեցութիւնը կը ձգեն այդ գրականութեան վրայ աւելի մասնաւոր երեւոյթներով, ինչպէս քաղաքական պայմաններն ու ընկերային դրուածքը:

Հարցը ամբողջովին կը փոխուի սփիւռքահայ գրականութեան պարագային: Նախ՝ սփռուածութիւնը, տեղահանութեան որպէս արդիւնք, երբ ժողովուրդի հաւաքականութիւններ տարբեր քաղաքներու եւ երկիրներու մէջ հաստատուեցան: Երկրորդ եւ մանաւանդ՝ այդ հաւաքականութիւններուն իրենք իրենց վրայ փակուած վիճակը, որ ոչ միայն նուագագոյնի կ'իջեցնէ, այլեւ կը ջնջէ հաւանական ազդեցութիւնը տեղական քաղաքական եւ ընկերային պայմաններուն, գոնէ սկզբնական շրջանին համար:

Կը մնայ հոգեբանական ազդակը, որ ձեւ եւ ուղղութիւն տուաւ սփիւռքահայ գրականութեան, իր առաջին տասնամեակներուն:

Այս փակուածութիւնը կը թուլնայ, որքան հեռանանք եղեռնի կեդրոնէն, Միջին Արեւելքէն դէպի արեւմուտք, հասնելու համար մինչեւ Փարիզ, կամ ԱՄՆի տարբեր քաղաքները:

Փարիզի մէջ օրինակ, երիտասարդութիւնը, որ ստիպուած էր աշխատիլ որպէս բնուոր, ուզէր իսկ չէր կրնար փակուած մնալ ինքն իր վրայ: Մէկ կողմէ ընկերային ծանր վիճակը, միւս կողմէ տակաւին վիրաւոր հոգեկանը պատճառ դարձան, որ Փարիզի մէջ գրականութիւնը տարբեր ուղղութիւն առնէ: Երբ Միջին Արեւելքի մէջ (Հալէպ-Պէրութ) բանաստեղծներ իրենց կորսնցուցած երկիրն ու տունը կը քերթէին (Մ. Իշխան, *Տուներու երգը*), կամ որբութիւնը գիրով կը փորձէին չեզոքացնել (Ա. Ծառուկեան, *Առագաստներ*), Ֆրանսայի տղաքը սկսած էին իրենց մորթին վրայ զգալ այլութիւնը, թէւ պատկանելիութեան հարցը դեռ քանի մը տասնամեակներու կը կարօտէր բիրեղանալու համար:

Ի՞նչ է, սակայն, Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը:

Այս հարցումին մէջ շեշտը բնականաբար սփիւռքահայ բառին կ'երթայ:

Աշխարհագրական տարբեր շրջաններու գաղութներուն մէջ ի յայտ եկած

բանաստեղծութիւն մը, ընդհանուր գիծերով եւ յայտարարներով, թե՞ անհատ բանաստեղծներու ճիգերն ու անոնց երկերուն գումարը:

Հակառակ յաճախ կրկնուող եւ *Ֆէթիշի* վերածուած ա՛յն կարծիքին, թէ Սփիւռքը գրականութիւն չունի, - այսինքն գրական ամենաբնական կառոյց մը իր ճիւղաւորումներով, հոսանքներով, ներկայացուցիչներով, այդ կառոյցը խարըսխող հասարակութեամբ եւ զայն շարժի դնող հրատարակչական եւ քննադատական մեքենաներով, - հակառակ այս կարծիքին, Սփիւռքը ունի ամբողջ տասնամեակներու վրայ տարածուող գրականութիւն մը ո՛չ միայն անհատ հեղինակներու մեծ թիւով, այլեւ գրական հանդէսներով, գրական շարժումներով եւ, որ ամենէն կարեւորն է, զարգացող շատ ինքնուրոյն գիծով, որ կը սկսի Վահան Թեքէեանէն եւ անոր ձգած ազդեցութենէն ու կը հասնի մինչեւ Նիկողոս Սարաֆեան, Վահէ Օշական, Գրիգոր Պըլտեան եւ Հրազդան Զէյթեան:

Կա յ երեւոյթ մը, *de facto*, որ կը կոչուի Սփիւռքահայ գրականութիւն, որուն սկիզբ որպէս կրնանք նկատի առնել Շահնուրի *Նահանջը ասանց երգի* (1929) եւ Ն. Սարաֆեանի *Անջրպետի մը գրաւումը* (1928)⁵: Այս գիրքերէն առաջինը կը խօսի արդէն կազմակերպուած գաղութի մը կեանքէն եւ անոր սպառնացող վտանգէն, որ փոքր տարբերութեամբ նոյնն է գրեթէ բոլոր գաղութներուն պարագային: Իսկ երկրորդը կը խօսի սփիւռքացման վիճակի հոգեբանութենէն, թարգմանելով այլութեան կիզիչ ապրումները: Այս իրարմէ ամբողջովին տարբեր երկու երկերուն մէջ է որ կամաց, շատ կամաց կը սկսի ուրուագծուիլ Սփիւռքը որպէս գաղափար եւ վիճակ եւ մեզի իրաւունք կու տայ անցեալ դարու 20-ական թուականներուն վերջերը դիտելու որպէս սկիզբ սփիւռքահայ գրականութեան: Սակայն Միջին Արեւելքը այդ թուականներուն շատ մօտ կը կենար շարդերուն. գրողները ուրիշ ատենէ աւելի կը կառչին ամենաբնականներու, իրենց տողերուն մէջ փորձելով եւ պահել, եւ ապրիլ «երկիրը», կեանքը այնտեղ եւ ծածկել իրենց որբութիւնը:

Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը, կարեւոր մէկ բաղադրիչը սփիւռքահայ գրականութեան, ի՞նչ ընդհանրութիւններ ունի գաղութ գաղութ զինք յատկանշող.

ա. Լեզուն

Որպէս լեզուամտածողութիւն, Սփիւռքի մէջ գործածուած արեւմտահայերէնը անխուսափելիօրէն կ'ենթարկուի տեղական լեզուներու ազդեցութիւններուն, որոնք կրնան որոշ դարձուածքներ ներմուծել լեզուին, սակայն չեն խախտեր լեզուամտածողական հիմքը, որ կապուած է կենսահայեացքի եւ ամենաբնականութիւններու:

Տարածուած կարծիք է, որ Սփիւռքի գրականութիւնը ձեւով մը շարունակութիւնն է արեւմտահայ գրականութեան: Սփիւռքի կազմաւորման առաջին տարի-

ներուն, ջարդէն վերապրած գրողներն էին պատնէշի վրայ: Անոնց յաջորդեց «որբերու» կամ «անապատի» սերունդը՝ Արեւմտահայաստանը իրենց միտքի յետասկողմը պահող տղաք:

Վերջին երեք տասնամեակներուն գրողներու նոր սերունդ մը եկաւ հրապարակը լեցնել: Եւրոպական երկիրներու մէջ բարձրագոյն ուսման տիրացած տղաք ասոնք, որոնց համար երկլեզուութիւնն ու երկպատկանելութիւնը բնական, նոյնիսկ դրական բաներ են:

Երկլեզուութիւնը այսօր հաւանաբար շատ տարածուած երեւոյթ մըն է բոլոր այն երկիրներուն մէջ, որոնք երրորդ աշխարհին կը պատկանին, կամ որոնք կ'իյնան մեծ պետութիւններու տիրապետութեան եւ հմայքին տակ (անգլերէն եւ ֆրանսերէն՝ երրորդ աշխարհի երկիրներուն համար, ռուսերէն՝ նախկին Սովետական Միութեան երկիրներուն համար):

Եթէ իւրաքանչիւր լեզու ունի իրեն յատուկ լեզուամտածողութիւն, ուրեմն սփիւոքահայ գրողին պարտադրուած երկլեզուութիւնը, երկու լեզուամտածողութիւններու ներդաշնակումով, կը յանգի նոր լեզուամտածողութեան մը, որ, իր կարգին, կը ծնի նոր լեզու մը, գոր կարելի է պայմանականօրէն սփիւոքահայերէն կոչել. այսինքն՝ հայերէն մը, որուն լեզուամտածողութիւնը կ'ենթարկուի գաղութներուն պատկանած երկիրներու լեզուին եւ լեզուամտածողութեան: Այս կացութիւնը զգալի կը դառնայ առօրեային, խօսակցական լեզուին մէջ, մինչ գրականութեան մէջ այնքան ալ բացայայտ չէ ան:

Անշուշտ կարելի է առարկել, որ օտարամուտ տարրեր կրնան խաթարել լեզուն (արեւմտահայերէնը) եւ անոր իւրայատկութիւնը: Սակայն ամբողջովին փակ շրջանակի մը մէջ, անհաղորդ՝ ժամանակի պահանջներուն, լեզուն դարձեալ կրնայ խաթարուիլ՝ լճանալով:

Արեւմտահայերէնը, իր սքանչելի ճկունութեամբ - ժամանակակից հայ գրականութեան իմացական լեզուին կատոյցը արեւմտահայերէնին մէջ է, որ կը դրսեւորուի - կը յարմարի ժամանակի պահանջներուն, ինչ որ կը մղէ կարգ մը արդի գրողներ լեզուաբանական նորութիւններ փորձարկելու հայերէնին մէջ, բան մը, որ կը շարժէ, կ'ապրեցնէ լեզուն: Այսպէս հոգեփոխուած, սփիւոքահայերէն դարձած արեւմտահայերէնը կրնայ լիովին ծառայել ժամանակակից սփիւոքահայ գրողին, որ աշխարհաքաղաքացի մարդ է իր կամքով եւ հակառակ իր կամքին:

բ. Ինքնութեան փնտրտուք

Ինքնութեան փնտրտուքը երկրորդ կէտն է սփիւոքահայ բանաստեղծութեան դիմագիծը որոշող:

1970-ականներուն հրապարակ իջած համալսարանաւարտ երիտասարդներն էին, որ զգացին իրենց կացութեան անորոշութիւնը եւ անոր առնչուող

հարցադրումը ըրին իրենց էջերուն մէջ, գրական փորձերէն մինչեւ Եւրոպայի հայ համալսարաններու միութեան պարբերաբերթ *Ուսանողի*⁶ էջերուն: Այդ տղոց համար Ջարդը, երկրորդ ձեռքէ լսուած պատում, չէր կրնար գոհացնել իրենց փնտրտուքը կամ պատասխաններ հայթայթել: Անոնք նոյնքան իրենց ապրած երկիրներուն քաղաքացիներն էին, որքան էին հայ: Բայց այդ երկու պատկանելութիւններն ալ ամբողջական չէին, եւ, ուրեմն, ինքնութեան հարցը անխուսափելի կը դառնար:

Այս տղաքն էին, որ իրենց լեզուէն դուրս հրեցին հայ, հայութիւն, հայրենիք եւ Արարատ, որովհետեւ շատ աւելի խոր բաներու հետամուտ էին: Մակերեսային ա յն հայրենասիրութիւնը, որ հրամցուած էր իրենց եւ ազգային ա յն դաստիարակութիւնը, որ շրջապատած էր զիրենք իրենց մանկութեան եւ պատանութեան, ո չ համոզիչ էին եւ ո չ գոհացուցիչ, որովհետեւ հակառակ օտարը թշնամի դիտելու կոչէրուն, որոնք ծնունդ էին այդ օտարին մէջ լուծուելու եւ ազգային դիմագիծը կորսնցնելու վախին, այս տղաքը ոչ միայն մօտ կը զգային իրենց ծնած երկիրներու մշակոյթին, այլեւ որոշ չափով համոզուած էին անով: Մակայն խորունկ, չլռող հարցը՝ թէ «ո վ ենք մենք ճշգրիտ հաշուարկներով», կը ստիպէր, որ անոնք շատ հեռու երթային հայի եւ հայրենիքի ապրումներէն, փնտրելու համար հայուն *էութիւնը*, միշտ խուսափելով անտեղի զեղումներէ, փորձելով մնալ պեղումի եւ պրպտումի գիտական ծիրին մէջ: Անոնց յանձնառութիւնը բառերէն անդին էր: Ունեցա՞ն անոնք զիրենք գոհացնող բանաձեւ մը:

Այս կեցուածքին գլխաւոր ներդրումը եղաւ ա յն, որ Սփիւռքը դադրեցաւ ժխտական երեւոյթ մը ըլլալէ եւ ըստ այդ՝ ջլատելէ մարդոց եռանդը, երկար, անկարելի սպասումի մը գամելով զիրենք:

Այս երիտասարդ սերունդին համար աւելի քան յստակ դարձաւ, որ *գրակա- նութիւնը ազգապահպանում չէ*, որովհետեւ ա յո եղած էր նախորդ սերունդներուն կեցուածքը, այսինքն՝ միակ դերի մը՝ հայապահպանումին մէջ սահամանափակել մշակոյթն ու արուեստը:

Եւ ոչ միայն նախորդ: 1965-1995 երեսնամեակին լոյս տեսած բանաստեղծական գիրքերուն ջախջախիչ մեծամասնութեան համար Սփիւռքը կը շարունակէ մնալ այն օթեւանը, վտանգաւոր եւ անապահով, ուր կը սպասեն վերադարձի վարդագոյն առաւօտի ծագելուն: Մինչեւ որ ծագի այդ առաւօտը, պէտք է անխաթար պահել ինչ որ ունին, ինչ որ բերած են. պէտք է մերժել ամէն արտաքին ազդեցութիւն, ձուլումի ահաւորութենէն սարսափած: Կեցուածք մը, որ իր արտայայտութիւնը կը գտնէ արդէն տժգունած, սպառած եւ պարպուած բանաստեղծութեան մը մէջ, որ ինքն իր վրայ դարձող պարսպ շրջանակի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ:

Անապատի սերունդը չստանձնեց Սփիւռքը այն իմաստով, որ ինքզինք չկրցաւ տեսնել ամբողջապէս որպէս սփիւռքահայ, որովհետեւ մնաց իր ներքին

ինքնութեան եւ ապրած երկրի պատկանելիութեան բախումի կէտին: Աւելին, յետադարձ շարժումով կառչեցաւ Երկրին եւ սիրոյ երազներուն:

Մեծ անուններու ներկայութիւնը այդ սերունդին մէջ (Մ. Իշխան, Ա. Ծառուկեան եւ այլն) հմայեց նոր գրողներ եւս, որոնք անպարոյկ համոզումով շարունակեցին նախորդներուն ուղին, սփիւռքահայ բանաստեղծութեան մէկ թելը անելի եւ ամլութեան տանելով:

գ. Հայրենիք

Երրորդ եզրը Սփիւռքահայ բանաստեղծութեան դիմագիծին հայրենիքի գաղափարն է. այստեղ հայրենիք բառը առած ենք իր պարզագոյն, անգլխագիր ձեւին մէջ, որովհետեւ բանաստեղծներու մեծամասնութեան համար այս բառը Հայաստան կը նշանակէ, Սովետական Հայաստան, Հայաստանի Հանրապետութիւն թէ սոսկական գաղափար:

Փոքր տոկոսի մը համար ան պարզապէս վայրն է ըլլալուն, որովհետեւ «արուեստը հայրենիք չունի». այս փոքրամասնութեան համար ըլլալն է առաջնահերթը, ըլլալ՝ անկախ հայրենիքէն. ասիկա անշուշտ ոչ մէկ հակադիր կէցուածք կը նշանակէ, բաց աչքերով նայիլ մըն է իրականութեան, առօրեային. երազներով օրօրուելու փոխարէն՝ շրջապատը ընդունելու, անոր մերուելու. եւ ինքզինք ըլլալպահելու ճիգ մըն է:

Հայրենասիրական բանաստեղծութեան ամենէն հետաքրքրական դրսեւորումը Իսթանպուլահայ բանաստեղծութեան մէջ կը գտնենք, որովհետեւ այնտեղ եղած քաղաքական ճնշումը կը ստիպէ այդ բանաստեղծներուն նոր միջոցներ որոնել: Այստեղ սակայն մենք չենք անդրադառնար այդ բանաստեղծութեան, նախ որովհետեւ համոզուած ենք, որ այդ գրականութիւնը, իր սկզբնական կառոյցով, ապա ապրած հոգեբանութեամբ, որոշ չափով կ'առանձնանայ ընդհանուր Սփիւռքէն եւ առ այդ առանձին քննարկումի եւ ուսումնասիրութեան կը կարօտի: Ապա անոր համար, որ նուագագոյն երկու մեծ աշխատութիւններ նուիրուած են այդ բանաստեղծութեան՝ Սեդա Ծաղիկեան-Տեմիրճեանի⁷ եւ Հիլտա Գալֆայեանի գրիչներով:

Կար նաեւ հայրենիքի գաղափարը. ի վերջոյ կարելի չէր անտեսել Հայաստանի գոյութիւնը, որ ժամանակաշրջանի պայմաններուն հետեւանքով չէր կրնար առօրեական ապրում ըլլալ բանաստեղծներուն համար: Կար անիկա որպէս իրականացած, բայց տակաւին չապրուող երազ, որուն տարողութիւնը քիչերուն միայն տրուեցաւ յաջողապէս արտայայտել (Վահան Թէքէեան, Սուշեղ Իշխան): Այդ գրողներուն կողմէ Հայաստանը կ'արժեքատրուէր ոչ միայն որպէս հայրենիք, այլեւ որպէս գեղեցկագոյն երազ: Ու եթէ Հայաստանի կարգ մը բանաստեղծներ ապրուած տողերու վերածեցին գայն, ինչպէս Պարոյր Սեւակ կամ Յովհաննէս Գրիգորեան, սփիւռքահայ բանաստեղծներուն համար ան մնաց

երագ մը, որուն իրականութենէն հեռու էին սակայն:

Մնացեալը ընդհանրապէս լորձնաշուրթն, գովաբանական եւ յաճախ կեղծ հնչող ոտանաւորներու մեծ թիւն է:

Մեր բանաստեղծութեան պատմութեան մեջ երեւցող այլազանութիւնը, մինչեւ Ջարդ ու անկէ ետք, կը կրուի նոյն համակարգէն եւ ունի նոյն հէնքը: Ասիկա կու գայ ամբողջ համակարգի մը՝ աշխարհընկալման, հոգեխառնութեան, տեղի եւ նիւթի գոյութենէն:

Երբ Ջարդը ուղղակի կը քանդէ այդ հէնքը, կը սպասուէր, որ գրողներու յաջորդ սերունդը ունենար կամ շինէր ուրիշ՝ ամբողջովին նոր հէնք մը, ուրիշ համակարգի վրայ խարսխուած: Ինչ որ եղաւ սակայն ա՛յն էր, որ հէնքը մնաց, իր բզիկ-բզիկ վիճակով քաշկռտուեցաւ եւ անոր վրայ շարունակել փորձեցին մեծ թիւով գրողներ:

Եղան քանի մը ընտրեալներ ալ, որոնք կրցան նոր պայմաններուն համեմատ հէնք հիւսել, ինչպէս Նիկողոս Մարաֆեան:

Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը կը հասնի արտայայտութեան ծայրագոյն եզրերուն եւ հոն ալ կը կենայ. ոչ մէկ ճիգ՝ փնտռելու զիրենք այդտեղ գամող տագնապը, ոչ մէկ ճիգ՝ ճանչնալու տագնապին էութիւնը:

* * *

Ինչպիսի՞ ծրագրումի կարելի է ենթարկել նման աշխատանք մը:

1. Աշխարհագրական-գաղութային

Սփիւռքը իր գոյութեան չորրորդ տասնամեակին արդէն ստացած էր իր որոշ ձեւը եւ կը բաժնուէր գլխաւոր կեդրոններու՝ Միջին Արեւելք, Ֆրանսա եւ Միացեալ Նահանգներ:

Պոլիսը, որ արդէն դարձած էր Իսթանպուլ, առանձին գոյութիւն մըն է, անջատ՝ Սփիւռքէն, որովհետեւ գոյ՝ անոր ձեւաւորումէն առաջ, ինքնուրոյն՝ իր ներքին օրէնքներով եւ պատմութեամբ: Պոլիսը ոչ միայն հոգեբանական իւրայատուկ գոյութիւն մըն է՝ ո՛չ Երկիր արդէն եւ ոչ ալ գաղութ (ինչպէ՞ս գաղութ նկատել վայր մը, ուր ապրած է արեւմտահայ գրականութիւնը իր ամբողջական թափով, ուր գլխատուած է այդ նոյն գրականութիւնը, բայց ուր կը շարունակէ ապրիլ հայութիւն մը, զրկուած նոյնիսկ յիշելու պերճանքէն. այդ իմաստով՝ աւելի բախտաւոր էին գաղթողները, քան մնացողները...), այլ եւ իսթանպուլահայերը, մինչեւ որոշ շրջան մը կը մերժէին դիտուիլ որպէս գաղութ:

Նմանօրինակ գոյութիւն մըն է նաեւ Պարսկահայ գաղութը, գոյ՝ ջարդերէն շատ առաջ եւ հետաքրքրական իր լեզուով, որ արեւելահայերէնը կը կիրարկէ դասական ուղղագրութեամբ: Ասոնք են գլխաւոր պատճառները, որոնք պարսկահայ գրականութիւնը դուրս կը ձգեն այս աշխատանքին ծիրէն:

Վերջին երկու տասնամեակներուն, սակայն, քաղաքական իրադարձութիւն-

ները այնպիսի տեղաշարժեր յառաջացուցին գաղութներու կեանքին մէջ, որ այլեւս անհեթեթ կը թուի ա՛յդ հիման վրայ ծրագրել նման աշխատանք մը:

Միջին Արեւելքը, որուն անվիճելի կեդրոնը մեզի՝ հայերուս համար եղած է միշտ ու կը մնայ Պէրոյթը, պարպուեցաւ իր մտաւորական ուժերէն քսանամեայ քաղաքացիական պատերազմին պատճառով: Անուններ, որոնք լիբանահայ կը նկատուէին, ինչպէս Վեհանոյշ Թեքեան կամ Յարութիւն Պերպերեան, դարձան ամերիկահայ, գանատահայ: Ամերիկահայ գաղութը, որպէս մանրակերտը Ամերիկայի, դարձաւ հայկական խառնարան մը: Հոն խուժեցին պարսկահայերը, - Պարսկաստանի կրօնական յեղափոխութենէն ետք, - եւ Հայաստանէն արտագաղթած հայերը վերջին տասնամեակին: Անոնք գացին միանալ բնիկ ամերիկահայերուն, որոնք 1880-ական թուականներէն գաղթած հայերուն յաջորդող սերունդներն են:

Գաղութները արդէն կորսնցուցած են իրենց «անխառն» դիմագիծը: Ինչպէ՞ս որոշել հեղինակի մը *ինչահայ* ըլլալը. նկատի առնել վերջին տասը-քսան տարիներու անոր բնակավայրը, թէ՛ այն երկիրը, ուր կազմաւորուած է ան որպէս մարդ, խառնուածք եւ հեղինակ-բանաստեղծ:

Ասոր պէտք է աւելցնել նաեւ ա՛յն իրողութիւնը, որ մինչեւ տասնամեակ մը առաջ (եւ կարգ մը գաղութներու մէջ՝ մինչեւ այսօր) հայերը ապրած են փակ շրջանակներու մէջ, *կէթոյացած*, հեռու իրենց ապրած երկիրներուն ո՛չ միայն քաղաքական կեանքէն, այլ նաեւ մշակոյթէն, գրականութենէն եւ որոշ չափով մըն ալ՝ լեզուէն (որքան ալ անհեթեթ թուի այս վերջինը): Այս հարցէն կը փորձէ ձերբագատիլ ֆրանսահայ գաղութը, սկիզբէն իսկ integration-ը հարցադրելով եւ ընդունելով:

Հոն, ուր կրօնական տարբերութիւնները պատուար եղած են գաղութին եւ երկրին միջեւ, հայերը, որպէս փոքրամասնութիւն, ապրած են *կէթոյացած*, իրենք իրենց վրայ փակ եւ այդտեղ integration-ը եղած է աւելի դժուար, կամ գրեթէ տեղի չէ ունեցած: Իսկ այն երկիրներուն մէջ, ուր կրօնական տարբերութիւն չէ եղած, հայերը բաց եղած են շրջապատին հանդէպ (Եւրոպա): Ամերիկայի մէջ, երկրին եւ քաղաքներուն հսկայական տարածքը կը ստիպէ, որ հայերը փակուին իրենք իրենց վրայ, - մշակութային առումով, - բայց ընկալեն երկրին ընձեռած մակերեսայնութիւնը իրենց առօրեային մէջ:

Միջին Արեւելքի եւ Ամերիկայի, կամ աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել՝ Լոս-Անճելըսի գաղութները կը շարունակեն ապրիլ իրենց *կէթոններուն* մէջ, գրեթէ անտարբեր շուրջը տեղի ունեցող մշակութային թէ գրական շարժերուն: Անհատներ են միայն, որոնք կը փորձեն ձեռքէլ այդ փակ շրջանակը եւ արդիականութեամբ պատուաստել մշակոյթն ու գրականութիւնը: Ասոր որպէս արդիւնք, մենք կ'ունենանք ոճային յստակ բաժանումներ:

2. Ոճային-ուղղութենական

Սփիւռքահայ քերթողութիւնը իր սկիզբին մէջ կսկիծի եւ կարօտի արտայայտութիւն եղաւ («կարօտի գրականութիւն», «որբերու սերունդ»), ինքն իր վրայ փակ, կծկուած իր ցաւին մէջ, որ առնական արտայայտութիւն մ'իսկ չունեցաւ, անտարբեր՝ աշխարհին, անհետաքրքիր՝ ուրիշներու ցաւին եւ փորձառութիւններուն. արեւմտահայ քերթողութեան աւանդին վրայ ան շատ բան չկրցաւ աւելցնել:

Ներգաղթէն մինչեւ Եղեռնի յիսնամեակ Սփիւռքը կ'ապրի տարտղնումի վիճակ մը, որուն որպէս հետեւանք կը տուժէ գրականութիւնը ամենէն առաջ: Թէեւ այդ երկու տասնամեակներուն է, որ լոյս կը տեսնեն Սփիւռքահայ քերթողութեան կարեւոր երկերը, ինչպէս Ա. Ծառուկեանի *Թուղթ առ Երեւանը* (1945), Վ. Օշականի *Պատուհանը* (1956) եւ *Քաղաքը* (1963), Բ. Թօփալեանի *Լուսածնունդը* (1964), եւ այլն:

Սակայն ամբողջութիւնը այդ շրջանի բանաստեղծական երկին, բացի վերը յիշուած եւ այլ քանի մը անուններէ, կը մնայ արեւմտահայ քերթողութեան ընկալեալ կաղապարներուն մէջ՝ չկարենալով միջինէն վեր տանիլ սփիւռքահայ քերթողութիւնը:

Սփիւռքի մէջ, սկիզբէն ալ, մշակոյթը յատուկ դեր եւ պարտականութիւն ունէր՝ ամուր պահել կապը ազգայինին հետ, միջավայրի մը մէջ, ուր ամէն պահ այդ կապը փրթելու վտանգը կ'ապրի: Կը նշանակէ, որ մշակոյթը եւ, մանաւանդ, գրականութիւնը միշտ եղած են ուղղուած եւ ծառայած՝ որպէս միջոց ազգայինը կենդանի պահելու:

Բայց անխուսափելի կը դառնայ, այս պարագային, հարցը՝ գրականութիւնը պէ՞տք է բանի մը ծառայէ:

Այս հարցը Սփիւռքի գոյութեան եւ կազմաւորումի տարիներուն բնաւ նշուած չէ: Սակայն վերջին երեք տասնամեակներուն բանաստեղծները - գրողներն ու մտաւորական ա յն տղաքը, որոնք ոչ միայն շփում ունեցան, այլ եւ հմտացան միջազգային գրականութեան մէջ - անդրադարձան, որ աւանդապահութեան մէջ սեղմուած գրականութիւն մը անբարար է իրենց համար, ա յն աւանդական-ազգայինը, որ քարոզչութեան վերածուեր է: Այս դժգոհութենէն է, որ ծնաւ նորի փնտռտուքը, «անապատի սերունդ»էն ետք եկող սերունդին մօտ եւ շեշտուեցաւ աւելի նորերու գործերուն մէջ:

Այդ փնտռտուքը կը սկսի մերժումով. մերժել ազգային *կէթօն*, պարտադրուած՝ ձուլուելու վտանգէն ծնող վախէն. քանդել նայուածքը արգելակող պատերը եւ ընդունիլ անմիջական շրջապատը: Երկուութիւն՝: Անշու շտ: Բայց այս սերունդը, նախորդին պէս հարցը մերժելու փոխարէն, լծուեցաւ զայն ընդունելու, բանաձեւելու, *մտածելու*: Թօթափեցին անոնք ամէն անտեղի յուզում եւ փորձեցին գտնել պատասխանները իրենց գոյութեան հիմնահարցերուն: Միտքի

այս դրսեւորումը բանաստեղծութեան մէջ՝ կը կազմէ գլխաւոր յատկանիշը Սփիւռքի արդիական քերթողութեան:

Նորի փնտռտութիւն մէջ արդիական գրողներու այս խմբակը լայնօրէն եւ անբարդոյթ օգտուեցաւ միջազգային գրականութեան նորարարութիւններէն, լեզուաբանական տեսութիւններէն եւ փիլիսոփայական արդի մտածողութենէն: Թերեւս առաջին անգամն էր, որ հայերէն լեզուն կ'ենթարկուէր պեղումային այս-քան աշխատանքի:

Արդիականները անցան լեզուէն՝ հասնելու համար խորքային շերտերու. անոնց քերթողութիւնը դադրեցաւ արտայայտութեան միջոց ըլլալէ եւ *գոյարանական* արժէք ստացաւ, ըլլալու կերպի վերածուած:

1966-ին սկսած *Սիւնկան* գրական եռամսեայ հանդէսը կը ճգնի ճեղք մը բանալ աւանդական քերթողութեան պատնէշին վրայ ու հոնկէ դուրս ելլել դէպի գրական արդիականութիւն: Այստեղէն է, որ երիտասարդներ բարձրաձայն յայտարարեցին իրենց երկպատկանելութիւնը. այս տողոց համար «աքսոր» բառը ոչ արհաւիրք էր, ոչ ալ սարսափ. հիմնականը «արտայայտութիւնն է ներքին մարդկային ողբերգական լինելութեան մը՝ յաւիտենական մարդուն մէջ», ինչպէս գրեր էր յիսուն տարի առաջ Նիկողոս Սարաֆեանը: Անոնց գրածները նուիրուած չեն հայրենիքին, հողին կամ գլխազփր հայութեան, բայց անոնց տողերուն տակ կ'ազդուէր եւ արթուն հայ մարդուն միտքը:

Ճիշդ է, որ գրականութիւն մը ներկայացնելու համար պէտք է նախ ներկայացնել ընկերային, քաղաքական եւ մշակութային ա՛յն պայմանները, որոնց մէջ ծնունդ առած է տուեալ գրականութիւնը:

Սփիւռքահայ գրականութեան պարագան կը տարբերի. իւրաքանչիւր գաղութ ունի իրեն յատուկ պայմաններ, որոնք հիմնովին եւ ամբողջապէս կը տարբերին միւս գաղութներու պայմաններէն: Հետեւաբար՝ իւրաքանչիւր գաղութի մէջ ծաղկած եւ մշակուող գրականութիւնը հիմնովին եւ ամբողջապէս կրնայ տարբերիլ միւս գաղութներուն մէջ ծաղկած գրականութենէն: Կը նշանակէ, որ Սփիւռքի գրականութիւնը, այս դիտանկիւնով, խայտաբղէտ մասերէ կազմուած ամբողջութեան մը կը վերածուի: Ի՞նչն է, սակայն, որ այդ տարբեր ու բազմազան մասերը կը կապէ իրարու, մէկ ամբողջութիւն կազմելու չափ:

Տագնապները:

Գաղութէ-գաղութ, ոչ միայն ընկերային, քաղաքական եւ մշակութային տարբեր պայմաններու, այլ նաեւ ու մանաւանդ տարբեր լեզուներու ազդեցութեան տակ, Սփիւռքի հայութիւնը ինքզինք միաձուլուած կը զգայ իր տագնապներով, որոնք խորքին մէջ կը կապուին հայու էութենական տագնապներուն եւ սփիւռքահայ զանգուածին կու տան միաձեւ խորք մը, հակառակ իր բազմաձեւ արտաքինին: Այդ տագնապները քանի մը հատ են.

Ըլլալու տագնապը երկու հակոտնեայ դրսեւորումներ ունեցած է եւ կը

շարունակել ունենալ Մփիւոքի մէջ:

Որոշ թիւի մը համար, որուն մեծամասնութիւնը կ'իյնայ 70-ականներուն արդէն երիցութեան անցած սերունդի շարքերուն մէջ, ըլլալը մէկ իմաստ ունի միայն՝ հա յօրէն ըլլալ, անխաթար պահել ժառանգուածը եւ զայն նոյնքան անխաթար փոխանցել նոր սերունդին: Այս համոզումէն է, որ ծնունդ առաւ *աւանդապահ* բանաստեղծներուն փառանգը:

Ուրիշ թիւի մը համար, ընդհանրապէս երիտասարդ եւ ուսանող, ըլլալը կը նշանակէր ժամանակին եւ պայմաններուն հետ ըլլալ, առանց մեկուսանալու ազգային բոժոժին մէջ, պահելով սակայն անոր՝ ազգայինին կորիզը, առանց որուն կրնային կորսուիլ, որպէս անդիմագիծ հաւաքականութիւններ: Այս մտածողութիւնը ծնունդ տուաւ արդիականութեան հետեւող երիտասարդ բանաստեղծներու:

Տարբեր երկիրներու մէջ եւ տարբեր պետականութիւններու տակ ինկած գաղութները, իրենց առօրեային մէջ կրնային ունենալ իրարմէ շատ տարբեր մտահոգութիւններ եւ տազնապներ. օրինակ, Միջին Արեւելքի մէջ ապրող հայը, որ իր ամբողջ օրը հայերէնով կ'անցընէ, չի կրնար հասկնալ ժազ Զակոբեանի այս տազնապը, որ կեղծ ափսոսանքի շեշտ մը ունի.

*Տղաս օտար դպրոց կ'երթայ
ա՛լ պիտի չխօսի հայերէն:*

Բայց առօրեայէն անդին էութենական տազնապներն են, - որոնց գլխաւոր առանցքը հայօրէն ապրելու հասկացողութիւնն է լեզուի, աւանդութիւններու, պատմութեան եւ այլ դրսեւորումներով, - որոնք կը կապեն գաղութները իրարու. Միջին Արեւելքի հայը կրնայ չհասկնալ ժազ Զակոբեանի տազնապը, բայց կը զգայ անկէ ծնած վախը, որ օր մը կրնայ նաեւ իրը ըլլալ:

Արագ այս ակնարկը յստակ կը դարձնէ, որ Մփիւոքահայ քերթողութիւնը ինքզինք կը դրսեւորէ երեք գլխաւոր խմբաւորումներու մէջ.

ա. Աւանդապահները, որոնք կը շարունակեն արեւմտահայ քերթողութեան աւանդը՝ առանց նորոգել կարենալու զայն, որովհետեւ անոնց մտահոգութիւնը, քերթողութենէն առաջ եւ անկէ անդին, հայապահպանումը եղած է:

բ. Միջին արդիականները, որոնք չեն ուզեր հասնիլ յառաջապահներու «ծայրայեղ» սահմաններուն, ենթարկուիլ անհասկնալիութեան «վտանգին», բայց նաեւ չեն ուզեր մնալ աւանդական կաղապարներու մէջ: Անոնցը ճիգ մըն է ներդաշնակելու արդիականն ու ազգային ոգին:

գ. Արդիականները, որոնց համար «հայապահպանում» եզրը, գրականութեան մէջ, ամուլ դարձած է: Այս խմբաւորումին բանաստեղծները մէկ կողմէ հմայքին տակ են միջազգային գրական արդիական հոսանքներուն, միւս կողմէ կ'ընդվզին

մշակութային փակուածութեան դէմ, որ գաղութները յատկանշող գլխաւոր երեւոյթը դարձած է:

Անոնց քերթողութեան առանցքը յաճախ քերթողութիւնը ի՛նք է, որ շատ անգամ չի կրնար դուրս գալ իր ստեղծած փակուղիէն, լիարժէքութեան հասնելու համար:

1965-1995 երեսնամեակը կը սկսի կարեւոր իրադարձութիւններով լեցուն տասնամեակով մը:

1965-ին Եղեռնի յիսնամեակին իրապէ՛ս համազգային ոգեկոչումը արթնացում մըն էր հայութեան համար, վերանայում՝ կատարուածին տարողութեան եւ նուաճում՝ Հայաստանի թէ Սփիւռքի մէջ տեղի ունեցած քայլարշաւներով, ցոյցերով եւ ելոյթներով:

Եղեռնի այս ոգեկոչումները առանձին քերթողագիրքերու եւ մամուլին մէջ երեւցած քերթումներու առատ բերքով մը թարգմանուեցան:

Այս ընդհանուր զարթօնքին արդիւնքն էր հաւանաբար 1969-ի Հայաստանի երիտասարդ գրողներու հոսքը, որ մեծ աղմուկ բարձրացուց իր ստեղծած հարցադրումներով եւ համոզումներով եւ իր ազդեցութիւնը ունեցաւ նաեւ Սփիւռքի գրողներուն վրայ, թէեւ ոչ նոյն տարողութեամբ:

Մենք մեր աշխատութեան մէջ դասակարգումի վերջին՝ ոճային-ուղղութեանական ձեւը ընտրած ենք, ներկայացնելու համար սփիւռքահայ բանաստեղծութեան բերքը վերջին երեսուն տարիներուն, նկատի առնելով որ գաղութային բաժանում մը ճշգրիտ կրնար չըլլալ. պարսկահայ եւ լիբանահայ գաղութներուն կրած մեծ փոփոխութիւնները վերջին երեք տասնամեակներուն պատճառ դարձան, որ գաղութային տեղաշարժեր տեղի ունենան, եւ անոնք, որոնք այդ գաղութներուն գրական ընտրանին կը կազմէին, դառնան այլ գաղութներու բնակիչ: Ինչպէ՛ս, ուրեմն, դասաւորել զանոնք. ըստ իրենց ապրած գաղութներո՞ւն, թէ ըստ իրենց մշակած գրականութեան ուղղութեան: Այս պատճառով է, որ ոճային-ուղղութեանական դասակարգումի ձեւը նախընտրած ենք այս աշխատասիրութեան համար, եւ առանձին գլուխներ յատկացուցած աւանդապահ, միջին-արդիական եւ արդիական քերթողութեան:

Աշխատանքին մէջ մեծ տեղ տրուած է մամուլին, նկատի առնելով անոր դերը սփիւռքահայ գրականութեան, մասնաւորապէս բանաստեղծութեան մէջ: Մէկէ աւելի անուններ, որպէս բանաստեղծ, առաջին անգամ մամուլի էջերուն է, որ երեւացած են, իսկ անոնցմէ ոչ արհամարհելի թիւ մը շարունակած է մամուլի մէջ երեւիլ երկար ժամանակ՝ քերթողական առաջնեկ մը ունենալէ առաջ կամ առանց բնաւ ունենալու:

Երեք անուններ՝ Աբրահամ Ալիքեան, Վահէ Օշական եւ Գրիգոր Պըլտեան, յատուկ ուշադրութեան կ'արժանանան եւ առանձին գլուխներով կը ներկայացուին, որովհետեւ անոնց միջոցով է, որ սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը կը

բացուի արեւմտեան գրական ուղղութիւններու եւ պատուաստը կը կատարէ աւանդականին եւ արդիականին:

Առանձին գլուխի մը տակ ներկայացուած է գիրք մը՝ *Փորձ տարա-գրութեան*, նկատի առնելով անոր կարեւորութիւնը այս աշխատանքին մէջ:

Առանձին գլուխով ներկայացուած է նաեւ Նոր Գրականութիւն խմբակը եւ անոր փորձած շարժումը: Գրական շարժումները, անկախ իրենց առաջադրանքներէն եւ գտած յաջողութենէն, գրական միջավայրի մը առողջութեան հաստատումն են, նոյնիսկ երբ իրենց սկիզբին մէջ նոյն այդ միջավայրին «անշարժութենէն» ճամբայ կ'ելլեն, ինչպէս է պարագան Պէյրութի մէջ սկսած ու յետոյ ցրուած շարժումին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վ. Գաբրիէլեան, *Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւն*, Երեւան, 1981:
2. Վ. Օշական, «Սփիւռքի գրական պատմութիւն», *Սսպարէզ*, Լոս Անճէլըս, 12 Օգոստոս 1989,
Պ. Սիմոնեան, «Ակնարկ մը Սփիւռքահայ բանաստեղծութեան վրայ», *Զանասէր*, Պէյրութ, թիւ 2-3, 1970,
Անդրանիկ Սարեան, «Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւն», *Շիրակ*, Պէյրութ, թիւ 3, 1983,
Մ. Թէօլէօլեան, «Ղեգերումներ Սփիւռքեան գրականութեան ածուներուն մէջ», *Յառաջ*, Փարիզ, 16 Սեպտեմբեր 1976ին սկսուած եւ ընդհատուած 26 Մայիս 1977ին:
3. Գեղամ Սեւան, *Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան ուրուագծեր (1946-1985)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրտ., 1980:
4. Վ. Գաբրիէլեան, *Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւն*, Երեւան, 1981, էջ 172:
5. Տես Շահան Շահնուր, *Նահանջը առանց երգի*, պատկերազարդ պատմութիւն հայոց, Փարիզ, տպ. Սասիս, 1929:
Տես Նիկողոս Սարաֆեան, *Անջրպետի մը գրաւումը*, քերթուածներ 1925-1927, Փարիզ, 1928:
6. *Cahiers de la culture arménienne*, publiés par l'Union des étudiants arméniens d'Europe. հրատարակուած Եւրոպայի Հայ Ուսանողութեան Միութեան կողմէ. տեղը եւ թուականը նշուած չեն, 1969-1971 երկու համարներ լոյս տեսած են:
7. Սեղա Ծաղիկեան-Տեմիրճեան, *Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն*, Հատոր Ա.՝ Պոլսահայ Գրականութիւն, Միջիկըն, 1994:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄԱՍՈՒԼԻՆ ԴԵՐԸ ՍՓԻՌՔԱՀԱՅ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԻՆ ՄԷՋ

Թերևս հայ ժողովուրդը այն քիչերէն է, որոնք իրենց թիւին համեմատ թերթերու թիւի բարձր տոկոս մը ունին: Թէ՛ 1915-էն առաջ՝ Արեւմտահայաստանի մէջ, եւ թէ՛ աւելի ուշ՝ Սփիւրքի մէջ, հայերը եկեղեցիէն եւ դպրոցէն ետք անպայման թերթ հիմնած են: Այս երեւոյթը ունի երկու պատճառներ.

- Մամուլը գաղութի մը կազմաւորումը հաստատող երեւոյթ է, ինչ որ հոգեբանօրէն կը բարձրացնէր առաջին գաղութահայերուն կորովը:

Այսօր գրեթէ բոլոր գաղութներն ալ իրենց կուսակցական օրկաններուն կողքին ունին նաեւ գրական պարբերաթերթեր, որովհետեւ օրաթերթերը կը զբաղին առաւելաբար մշակութային յօդուածներով, քաղաքական եւ ընկերային յօդուածներու կողքին:

- Գրողներուն համար թերթերը հրատարակութեան բեմ են, երբ գիրք հրատարակելը կը կապուի նիւթական դժուարութիւններու: Հակառակ այսօրուան դիրտութիւններուն կա ն տակաւին գրողներ, որոնք գրական թերթերու մէջ երեւցած են միայն եւ հրատարակուած քերթողագիրքեր չունին, ինչպէս Խաչիկ Տէր Ղուկասեան, Վարդան Մատթէոսեան (Արժանթին), Վազրիկ Բազիլ (Գերմանիա) եւ ուրիշներ, որոնք կ'երեւին *Յառաջի* յաւելուած *Միտք եւ արուեստին*, *Հորիզոնի* *Գրական յաւելուածին* կամ այլ գրական հանդէսներու եւ յաւելուածներու մէջ:

Գրականութիւն մը անմիջականօրէն ո՞ր կ'ապրի:

Գրական հանդէսները, ըլլան անոնք շաբաթաթերթ, ամսագիր թէ պարբերաթերթ, ունին քանի մը հիմնական առաջադրանքներ, որոնցմէ կը նշենք կարեւորագոյնները.

- Ընթացքի մէջ եղող գրականութեան համար նժարի դեր կատարել քննադատական եւ գրական-վերլուծական յօդուածներով: Ի վերջոյ նոր լոյս տեսած գիրքերը պէտք ունին ներկայացման՝ վերլուծում-քննարկումի ճամբով, եւ գրականութիւնը, որպէս ամբողջական երեւոյթ տուեալ ժամանակահատուածին մէջ, պէտք է յստակօրէն պատկերացուի՝ ո՞ր է, ի՞նչ նպատակներ ունի, ի՞նչ ճամբայ կտրած է եւ այլն:

- Ներկայացնել միջազգային գրականութիւնը իր երէկով եւ այսօրով, ուղղութիւններով, դէմքերով. որովհետեւ գրականութիւն մը, որքան ալ առողջ եւ

հարուստ, չի կրնար ապրիլ ինքն իր վրայ փակ, առանց ճանչնալու իր շուրջ կատարուած իրադարձութիւնները:

- Ըլլալ ա՛յն վայրը, ուր նորեր իրենց քայլերը կ'առնեն: Այս նորեկներուն ներկայութիւնը, իրենք զիրենք հաստատած գրողներու կողքին, ոչ միայն քաջալերանք է սկսնակներուն, այլեւ հաստատագիր ա՛յն իրողութեան, որ տուեալ գրականութիւնը ունի իր արանդութիւնը, եւ անոր կողքին՝ իր նորը, վաղուան ապահովութիւնը:

Հետեւաբար կարելի է եզրակացնել, որ գրականութիւն մը լոյս տեսած գիրքերու կողքին, կ'ապրի նաեւ իր մամուլով: Հոսկէ՝ մամուլին տուած մեր կարելորութիւնը այս աշխատանքին մէջ:

Առաջին քերթուածներ յաճախ մամուլին մէջ կ'երեւին. երբեմն երկար տարիներ կը շարունակուի նոյն անունին երեւումը. սակայն սովորութիւն չէ դարձած անդրադառնալ նման երեւոյթի մը կամ նման անուններու, մինչեւ որ անոնք զիրքով մը «հաստատեն» իրենք զիրենք:

Գրական մամուլին կողքին երկրորդական վարժարաններն ալ ունեցած են եւ կը շարունակեն ունենալ իրենց տարեգիրքերն ու պարբերաթերթերը, ուր առաջին երեւումներով յայտնուած են կարեւոր գրողներ, ինչպէս Գրիգոր Պըլտեան՝ Փալանճեան Ճեմարանի *Ջահակի*րին, իսկ Վեհանոյշ Թեքեան՝ *Պատանեկան արձագանգի* մէջ (թէեւ այս մանկապատանեկան ամսագիրը ոչ թէ դպրոցի մը, այլ յարանուանութեան մը՝ Պէյրութի Աւետարանական համայնքին կը պատկանէր):

1965-1975 տասնամեակին Լիբանանի գրեթէ բոլոր թերթերն ալ մտահոգ են սփիւռքահայ գրականութեան իրավիճակով, կը փնտռեն անոր ծննդոցը, կ'ընեն պատմականը, կը քննարկեն արդիւնքը եւ կը փորձեն գուշակել ապագան: Տեղի կ'ունենան սեմինարներ եւ հարցազրոյցներ, որոնց մեծ թափով կ'արձագանգէ մամուլը:

Բոլոր յօդուածներն ալ, սակայն, յոռետես են.

«...գրականութիւն մը կարելի չէ մշակել, երբ չունինք ժողովուրդը կամ ազգը, որուն պիտի պատկանի այդ գրականութիւնը», - կ'ըսէ Գեորգ Աճէմեան¹:

«Մենք վճռականապէս կը մերժենք կարելիութիւնը հայ գեղարուեստական գրականութեան մը գոյութեան եւ անոր ապագային, արտասահմանի մէջ թէ այլուր, Հայաստանէն ու հայրենիքէն դուրս», կ'ըսէ Խոսրով Թիթիւնճեան²:

«Այսօր՝ իր այլեւս տոկոս չբերող դրամագլուխը ուտելով ապրող գրականութիւն մըն է մերը: Հայ ժողովուրդէն անջատ ու անկախ իրականութիւն մըն է այսօր Սփիւռքահայ գրականութիւնը», - կ'ըսէ Զարեհ Մելքոնեան³:

Հակառակ այս ըսուածներուն եւ յօդուածներուն՝ այսօր կը կենանք անժխտելի իրականութեան մը առջեւ, որ գլխագիր Սփիւռքն է, իր առաջին սերունդով, որ սփիւռքահայ գրականութեան հիմերը կը դնէ, այդ սերունդին յաջորդող նորերով,

որոնց մեջ կան այնպիսի շնորհալիներ եւ տաղանդաւորներ, որոնք սփիւոքահայ քերթողութեան կառքը մեծ թափով յառաջ կը մղեն:

Նորերուն մեջ կը բանին եւ անոնց ստեղծագործական հետքը կը պրկեն երկու ազգակներ՝ օտար մշակոյթներն ու ինքնութեան հարցը՝ տազնապ, փնտոտութ, ներդաշնակում: Հայկականութիւնը անոնց համար ոչ ճիգ է, ոչ միջոց եւ ոչ ալ չքմեղանք: Անոնք սփիւոքահայ են եւ անոնց գրականութիւնը ճի՛շդ բառին չափ հայկական է: Ըսուած է՝ «ամէն մեծ արուեստ ազգային է, բայց ամէն ազգային արուեստ չէ, որ մեծ է»: Սփիւոքի անցեալ կացութիւնը կը ստիպէր, որ կեանքի մեծագոյն եւ կարեւորագոյն ուշադրութիւնը սեւեռուած ըլլար ազգայինին վրայ, անոր մեջ գտնելով փրկութիւնը, էութիւնը պահող «թալիսմանը»: Սակայն երիտասարդ այս տղաքը կը տազնապային ազգային հարցերու կողքին նաեւ մարդկային այնպիսի թե՛ծ հարցերով, որոնք ա յդ շրջանին (1968) ողողէր էին ամբողջ Եւրոպան (Մայիսեան ցոյցերը Փարիզի Սորպոնէն սկսած եւ տարածուած ամբողջ երկրին մեջ), ազատութիւն բառ-հասկացութենէն սկսեալ (ուր կ'իյնար նաեւ, առաջին հերթին, սեռային ազատութիւնը, որ տեղ գտաւ բնական ձեւով մը սփիւոքահայ երիտասարդ գրողներու տողերուն մեջ) մինչեւ պատկանելիութեան եւ *էնթէկրասիոնի* հարցերը:

Ազգային-մարդկային այս գերիւնդիւրները յանձնառութիւն կը պահանջեն. ու եթէ արիւնը, այսինքն իրենց հոգեխառնութեան ամբողջ դրուածքը, կը մղէր զիրենք ազգայինին, զիտակցութիւնը կը մղէր մարդկայինին: Անոնք փորձեցին գտնել միջին ուղին, ամէն քայլափոխի ստիպուած ըլլալով պահել դժուար հաւասարակշռութիւնը այս երկու եզրերուն: Անոնց տողերուն մեջ ազգայնական գեղումներու չենք հանդիպիր. սակայն լեզուն նորովի օգտագործելու իրենց ճիգը եւ շատ խորունկէն քալող պատկանելիութեան զգայնութիւնը կը հաստատեն, որ, միջազգայինին բացուելուն առընթեր, անոնք կը պահեն իրենցը:

Կը թուի թէ ա յս սերունդին մասին է մամուլի «ողբ»ը. ներշնչում չկայ (կ'ըսուի), որովհետեւ անոնք հող չունին իրենց ոտքերուն տակ. հիները չկան. նորերը միջին տարիքի են արդէն. երիտասարդներ չկա՞ն. անշուշտ որ կան. *Սփիւոք-Գարուն*ը միայն քսան անուն կը ներկայացնէ. կան *Բագինի* շուրջ հաւաքուած տղաքն ու *Սհէկանի* անմիջական շրջանակը: Բայց, եւ հո ս է արդէն փարատոքսը, այն երիտասարդները, որոնք կը հետեւին աւանդութեան, միջակ կ'որակուին, իսկ անոնք, որոնք նորարարութեան կիրքը ունին եւ աւանդականի սեղմիրանէն դուրս գալու ճիգը, հերետիկոսի նման կ'ընդունուին եւ կը պախարակուին (*Սհէկանի* գրոյցը երիտասարդութեան մասին):

Չենք կրնար կարդալ *Բագինի* մեջ լոյս տեսած Վարդան Գեորգեանի «Սփիւոքի գրական ճիգերը» յօդուածը⁴ եւ չգարմանալ. 1968-ին լոյս տեսած յօդուած մը նոյն մտահոգութիւնը ունի, այն, զոր կ'արտայայտեն այսօրուան մեր թերթերը, գրեթէ երեսուն տարի ետք՝ «մեծ ու հզօր գրական գործերու չգոյութեան

պարագան մասամբ կը մնայ իրողութիւն»։ Նմանատիպ գանգատներ կը գտնենք նախապատերազմեան Պոլսոյ մամուլին մէջ, որ անխիղճ դատափետումի ենթարկած էր Մեծարեւոյն ու Վարուժանը, մէկը «գաւառականութեամբ», եւ միւսը «պոռնկագրութեամբ» ամբաստանելով։

Միս լ կ'ըլլայ արդեօք հետեւցնել, որ նման յօդուածներ կը գրուին յաճախ անկախ գրական հրապարակին անցուղարձերէն. կամ մտածել, որ յաճախ այդ յօդուածագիրները չեն եղած հեռատես կամ սուր հոտառութեան տէր, «օտարամտութեան կամ նորարարութեան ախտ»էն անդին բան մը տեսնելու համար երիտասարդ գրողներու գործերուն մէջ։

Բարեբախտաբար, շրջանի թերթերը եւ անոնց խմբագիրները եթէ մէկ կողմէ տեղ տուած են նման յօդուածներու, միւս կողմէ մեծ գուրգուրանքով վերաբերած են (իւրաքանչիւրը ի ր համոզումներուն չափանիշով) երիտասարդ գրողներու մեծ թիւի մը հանդէպ (*Սփիւռք, Նայիրի, Բագին, Սհեկան*), որոնցմէ տասնեակ մը գրողներ այսօր դարձած են սփիւռքահայ բանաստեղծութեան ջահը վառ պահողները։

Պէ՛ տք է ընդունիլ ուրեմն, որ ճիշդ է թէ յաճախ հայկական իրականութիւն եւ մամուլ տարբեր ուղղութիւններէ կ'ընթանան, երբ կը գրուին նման յօդուածներ, որոնք այնքան ալ լրիւ չէ որ կը ներկայացնեն իրականութիւնը։

Միւս կողմէ, նորարարական ո՛չ մէկ շարժում ծնաւ մամուլին մէջ, կամ տեղ գտաւ հոն։ Ու եթէ նման շարժումներ ծայրայեղ ճիգով ունեցան իրենց բեմը՝ զիրք կամ պարբերաթերթ (*Սհեկան, Սէր* (Նոր Գրականութիւն)), անոնք անխնայ հարուածուեցան զանազան միջոցներով, մանաւանդ՝ տնտեսական անելով։ Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն լռելեայն կը պարտադրէ իր անդամներուն «քաջալերել» ի՛ր օրկանը։ Ազատ թերթերը կը մնան անտեսուած, հետեւաբար՝ տնտեսապէս անկարող՝ պահելու իրենք զիրենք։

Ուրիշ երեւոյթ մըն ալ կայ 1965-1975 տասնամեակի մամուլը յատկանշող՝ հայաստանեան արտատպումները։

Ճիշդ է, որ ձիւնհալի տարիներ էին, սկսած էր Սփիւռք-Հայաստան երթելու մը, որ իր ցոլացումը գտաւ Սփիւռքի մամուլին մէջ։ Մակայն նոյն եռանդը չկար Հայաստանի մամուլին մէջ Սփիւռքէն արտատպումներ կատարելու։ Ու եթէ Սփիւռքը լաւապէս սկսաւ ճանչնալ հայրենիքը, Հայաստան, սակայն, առիթը չունեցաւ ճանչնալու Սփիւռքն ու անոր նուաճումները։ Արդիւնքը ա՛յն եղաւ, որ Հայաստանի մէջ լոյս տեսած ուսումնասիրական երկերն ու յօդուածները, որոնք Սփիւռքի մասին էին, մնացին միակողմանի եւ աղճատ։

Բնական է, որ բանաստեղծութիւնը, որպէս գրական կարելոր ժանր, մեծ տեղ ունենայ գրական մամուլին մէջ քերթուածներու եւ տեսական յօդուածներու կամ գրախօսութիւններու ձեւով։

Զուտ գրական հանդէսներու կողքին, ինչպէս *Բագին* կամ *Շիրակ*, թերթերը

եւս տեղ կու տան բանաստեղծութեան ու երբեմն՝ գրական յօդուածներու, ինչպէս *Նայիրին*, *Սփիւռքը* կամ *Երիտասարդ հայր*:

Երբ հեռուէն կը դիտենք այս թերթերը, չենք կրնար անտեսել անոնցմէ իւրաքանչիւրին շուրջ բոլորուած երիտասարդներու խումբերը. *Բագինը* ունէր իր «երիտասարդական խմբակը», որուն մաս կը կազմէին Յարութիւն Պերպերեան, Սարգիս Կիրակոսեան եւ ուրիշներ: *Սփիւռքը* ունէր իրը, Վեհանոյշ Թեքեանով, Յակոբ Չոլաքեանով եւ ուրիշներով: Կային *Ահեկանի* տղաքը՝ Գրիգոր Պըլտեան, Յարութիւն Քիրքճեան, Բաֆֆի Սեթեան եւ ուրիշներ: Երբ ուշադիր դիտենք այս խմբաւորումներուն աշխատանքները, կը տեսնենք անոնց հակադրութիւնը, գրական համոզումներու հիման վրայ՝ *Բագինի* տղոց «արհեստավարժութիւն»ը, դրուած *Սփիւռքի* տղոց «սիրողականութեան» եւ *Ահեկանի* տղոց նորարար շունչին ու թափին դէմ:

1965-1975 տասնամեակին (մինչեւ Պէրութի քաղաքացիական պատերազմը), Պէրութ՝ ծանրութեան կեդրոնը Սփիւռքին, կ'ապրի գրական-բանաստեղծական աննախադէպ եւ բարգաւաճ շրջան մը, որուն ընթացքին ճիգ կը թափուի նաեւ սփիւռքահայ գրականութեան հաշուեյարդար մը ընելու, այդ գրականութեան դիմագիծն ու հետագայ ուղին ճշդելու:

1969-ին *Սփիւռքահայ գրականութեան շարաթ* մը տեղի կ'ունենայ, Հայկազեան գոլէճի (այսօր՝ համալսարան) մէջ, կազմակերպութեամբ Պէրութի հայագիտական ամսփոխներուն⁵, 20-25 Յունուարին: Վեց օրերու ընթացքին տասնմէկ զեկոյցներ կը տրուին եւ քսան անձեր ելոյթ կ'ունենան: Այդ զեկոյցներէն մէկը նուիրուած է սփիւռքահայ բանաստեղծութեան, ուրիշ մը՝ սփիւռքահայ գրականութեան զարգացման հեռանկարներուն: Ասոր կը յաջորդէ կոչ մը, Հայկազեան գոլէճի կողմէ, սփիւռքահայ գեղարուեստական գրականութեան մատենագիտութիւն մը հրատարակելու: Կոչը կը մնայ չիրականացած:

Բանաստեղծութեան նուիրուած նիստին առաջին զեկուցաբերը՝ հայր Վարդան Աշգարեան, կ'ըսէ.

Մեզի կը պակսին ենթահող, զարգացում, մտաւորական հարստութիւն՝ սրտի եւ մտքի: ...Մէկ խօսքով ա՛յն, ինչ ես կը կոչեմ արհեստավարժութիւն, որ կապ ունենալով իսկ նիւթակահին հետ, կ'ենթադրէ նաեւ մտաւորական պատրաստուածութեան որոշ մակարդակ⁶:

Նոյն նիստին Պէպօ Սիմոնեան կ'ըսէ.

Սփիւռքի երկրորդ սերունդի բանաստեղծներուն մօտ (Զարեհ Մելքոնեան, Վահէ Օշական, Զահրատ, Զարեհ Խրախունի, Սմբատ Տէրունեան, Գառնիկ Արդարեան) հաւաքական դիմագիծի մը բացակայութիւնը կ'ա. նոր դպրոցներ կ'որոնեն եւ կարգախօսներ ունին⁷:

Յաջորդ տարին տեղի կ'ունենայ *Լիբանանահայ մշակոյթի շաբաթը*, Հայկազեան գոլէճի կազմակերպութեամբ, 20-25 Ապրիլին (1970): Չորս զեկոյցներէն մէկը կը տրամադրուի Լիբանանահայ գրականութեան եւ գրողներուն⁸:

Իսկ 1973-ի Նոյեմբեր 21-ին, դարձեալ Հայկազեան գոլէճի մէջ, տեղի կ'ունենայ հարցազրոյց մը, նուիրուած գաղթաշխարհի եւ լիբանանահայ գրականութեան: Հարցազրոյցը վարած է Վ. Օշական, մասնակցած են այն օրերուն բեղուն գրիչներէն Օննիկ Սարգիսեան, Լեւոն Վարդան, Նուպար Չարխուտեան եւ Գեորգ Աճէմեան: Այստեղ է, որ կ'ըսուի.

...մենք վճռականապէս կը մերժենք կարելիութիւնը հայ գեղարուեստական գրականութեան մը գոյութեան եւ անոր ապագային, արտասահմանի մէջ, Լիբանան թէ՛ այլուր, Հայաստանէն ու հայրենիքէն դուրս:

Սակայն *Սփիւռքի* խմբագիրը՝ Սիմոն Սիմոնեան, իր «Խմբագրի օրատետրէն»ին մէջ ճիշդ հակառակն է, որ կը նշէ.

Լուսաւոր ու սփոփարար իրողութիւն է, որ ցարդ, մինչեւ 1973 Դեկտեմբեր, կրցեր ենք Սփիւռքի մէջ ստեղծել որակաւոր ու կենսայից գրականութիւն մը, կարեւոր չափով լրացնելով հոն, ուր հայրենի գրականութիւնը թերացած է սկամայ⁹:

Այս սեմինարներէն եւ համագումարներէն անդին, Պէյրութի գրեթէ բոլոր թերթերը յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ եւ հարցազրոյցներ կը նուիրեն սփիւռքահայ գրականութեան. *Այգ* օրաթերթը հարցարան մը ներկայացուցած է օրուան գրեթէ բոլոր գրողներուն՝ հետեւեալ չորս հարցումներով.

1. Ի՞նչ է ձեր կարծիքը սփիւռքահայ գրականութեան մասին:

2. Ինչպիսի՞ պատմական շրջաններու կը բաժնէք սփիւռքահայ գրականութիւնը:

3. Ինչպիսի՞ դպրոցներ գոյութիւն ունին սփիւռքահայ գրականութեան մէջ:

4. Տարբերութիւն կա՞յ սփիւռքահայ տարբեր գաղթօճախներու գրականութեան միջեւ եւ ո՞րն է անոր պատճառը:

Գրեթէ բոլոր գրողներն ալ համաձայն են, որ հակառակ գրողներու մեծ թիւին եւ անոնց անթիւ գործերուն, Սփիւռքը վերջին քսան տարիներուն աչքառու եւ բիրեղացած դէմքեր չունեցաւ: Երկու գլխաւոր դպրոցներ կ'երեւին սփիւռքահայ գրականութեան մէջ.

- Աւանդական ոգիին, ներշնչումներուն եւ արուեստի ըմբռնումներուն հաւատարիմ դպրոցը, որ աւելի հայեցի գունաւորում ունի:

- Օտար եւ արդիական կոչուող գրական ձեւերու եւ նիւթերու հետեւող դպրոցը:

Նկատի առնելով Սփիւռքի գաղութներուն ընկերային դրուածքը, ուր մշակոյթը ո՛չ թէ պետութեան մը աշխատանքային ծիրին մէջ կ'իյնայ, այլ կ'ապրի ու կը շնչէ շնորհիւ ոչ արհեստավարժ, սիրող մարդոց խումբի մը բուռն ճիգերուն, կրնանք ենթադրել որ գրականութիւնն ալ, որպէս մշակոյթի կարեւոր մէկ բաղադրիչը, կը հպատակի նոյն օրէնքներուն: Հետեւաբար գիրք հրատարակելը կը դառնայ այնպիսի շքեղութիւն, որուն կը հասնէին քանի մը հեղինակներ միայն: Մամուլը կը դառնար այն միակ հրապարակը, ուր սփիւռքահայ գրողը կրնար ազատ ելոյթ ունենալ:

Այսպիսով է, որ գրական թերթերն ու հանդէսները, ինչպէս նաեւ ամբողջ մամուլը քիչ մը աւելի տարողունակ նշանակութիւն կը ստանային գրագէտին եւ գրականութեան համար. երբեմն նաեւ առիթ եւ միջոց՝ առանձին գիրքով հրատարակուելու, որովհետեւ գրական թերթերուն մէկ մեծ մասը ունէր նաեւ իր մատենաշարը, ինչպէս *Բագին*, որ լոյս ընծայած է Սարգիս Կիրակոսեանի, Կորին Շահինեանի, Ազնիւ Քարալէքեանի առաջին քերթողագիրքերը, *Սհեկան*, որուն մատենաշարով լոյս տեսած են Ջ. Խրախունիի, Կարօ Արմէնեանի եւ Ն. Սարաֆեանի հատորները, *Յառաջ*, որ լոյս ընծայած է Ն. Սարաֆեանի, Յարութ Կոստանդեանի, Գ. Պըլտեանի, Ջուլալ Գազանճեանի եւ այլոց գիրքերը:

Ոչ գրական մամուլն ալ, օրաթերթ թէ շաբաթաթերթ, կարեւոր դեր կը խաղայ գրական կեանքին մէջ այն իմաստով, որ հոն կը ներկայացուին նոր լոյս տեսած գիրքեր, բանաստեղծական երկեր, ինչպէս նաեւ գրական յօդուածներ, ինչպէս, օրինակ, Վ. Օշականի ծաւալուն յօդուածաշարքը՝ «Մեր բանաստեղծները», որուն մէջ Օշական կը խօսի ժամանակակից սփիւռքահայ բանաստեղծներու մասին, զանոնք դասակարգումի ենթարկելու փորձով¹⁰:

Հակառակ անոր, որ Վ. Օշական կը խոստովանի, թէ «տակաւին կանուխ է խօսիլ նոր, թարմ սերունդի մը մասին», այնուամենայնիւ շատ լայն կերպով կը խօսի, որովհետեւ «գրականութիւն մը գործն է միջիններու, որոնք անշուշտ անարդարութեան մը զոհն են ու կը քաւեն տաղանդի իրենց պակասը»: Անկէ ետք, արագ նշումներով, Վ. Օշական կը բնորոշէ մեր գրականութեան որակը, որ «իբր մարդկային որակով է որ հարուստ է», եւ կ'ըսէ, թէ այսօր զարգացած, աշխարհաքաղաքացի սերունդներ ունինք, որոնք կը պահանջեն, որ «հայ գրականութիւնը քայլ պահէ աշխարհի լուազոյնին հետ»:

Յօդուածը, գրուած 1974-ին, Միջին Արեւելքի մէջ 15 բանաստեղծներ կը տեսնէ, 25-35 միջեւ տարիքով, միաժամանակ նշելով անոնց բանաստեղծութիւնը խոցելի դարձնող կէտերը.

- Իմացական պատրաստութեան պակաս,
- Լեզուական շքեղութիւն, որ կէղծ կը հնչէ,
- Բանաստեղծի պարտաորութիւնները կրելու անպատրաստ վիճակ,
- Բանաստեղծին թերացումը՝ ըսելու իր խօսքը դարուն, ժամանակին եւ

մարդկային կացութեան մասին:

Ասոնցմէ իւրաքանչիւրին մասին խօսելէ ետք, Վ. Օշական կը ձեւակերպէ քանի մը հարցումներ, որոնք կրնան չափանիշի դեր կատարել, երբ ուզենք քննել գործի մը արժէքը.

- Ո՞ր չափով քերթուածը աւելի լայն ու խորունկ է, քան քերթողին անձը:

- Գրուած բառերէն եւ ներկայացուած յուզումներէն անդին կա՞յ արուեստի իրականութիւն մը քերթուածին մէջ:

- Ի՞նչ կը մնայ գրուածքէն, իբրեւ մարդկային ու նաեւ ազգային ճշմարտութիւն, երբ քերթողին անձը վերցնենք մէջէն:

Գրողներու այս խումբը Վ. Օշական կը բաժնէ երկու գլխաւոր խմբաւորումներու.

- Մեծամասնութիւնը այն տեսակն է, որուն կեանքն ու երկը կը նոյնանան զգացական տարածքներու վրայ, ուր շատ քիչ բան կայ որպէս իմացականութիւն:

- Երկրորդ խմբաւորումին տակ կ'իյնան անոնք, որոնք կը գիտակցին, թէ բանաստեղծութիւնը թէեւ կը ծնի անձնական տազնապներէ, բայց կը ձգտի ընթերցողին մէջ արթնցնել գիտակցութիւնը մեծ ու խորունկ խռովներու, կը փորձէ մարդկային գոյութեան ողբերգութիւնը բանաձեւել եւ շրջանցել բանաձեւն իսկ, շնորհիւ արուեստին:

Ամբողջ յօդուածաշարքի երկայնքին, թէեւ ցրուած եւ ոչ միշտ յստակօրէն ըսուած - ինչպէս է ոճը Վ. Օշականի՝ խօսքերու եւ մտածումներու հոսքի մը յորձանքին ենթակայ - Վ. Օշական կու տայ իր պատկերացումը բանաստեղծ ըսուածին, որ աւելի քան յստակ է իր միտքին մէջ.

- ձերբագատած ըլլալ քիչէ հայկականութենէ մը,

- ըլլալ անպատրանք, ըմբոստ, յառաջապահ, արդիական,

- քերթողութեան զուգահեռ՝ մտածողի, պրպտողի, արուեստի այլ կալուածներէ ներս մտած մտաւորականի փաստը բերել:

Այս յօդուածաշարքը իր աւարտը չգտած, Վեհանոյշ Թեքեան, 1974-ին մէկ գիրքի հեղինակ, «Բաց նամակ»ով մը ելոյթ կ'ունենայ *Ազդակի* էջերուն (այս պատասխանը գրուած է 26-10-74-ին, մինչ Թեքեանի երկրորդ գիրքին՝ *Ոստրէին* տպագրութիւնը կ'աւարտէր 11-11-74-ին) եւ բարկութեան փոթորիկի մը մէջ կը հակադրուի Օշականին.

Երբեք չեմ ըսեր, թէ մենք արդիւնքն ենք մեր պայմաններուն: Մենք աւելի բարձր ենք, սակայն չենք հեռացած անոնցմէ: 20-րդ դարը ամենամեծ տարողութեամբ paradox-ներու դար է:

Այո՛, - կ'ըսէ Օշական, - բայց ո՞ր է այս դարը երիտասարդ բանաստեղծներուն գործին մէջ:

«Դարերէ ի վեր հաստատուած արժէքները երկրաշարժի կ'ենթարկուին»¹¹, - կ'ըսէ Թեքեան:

Ո՞ր է այդ երկրաշարժին փաստը, հետքը գտնէ, - հարց կու տայ Օշական:

«Միջնադարու եւ ներկայ մարդու հոգեվիճակը նոյնն է. ձեւերը տարբեր են»:

Ո՞ր են այդ տարբեր ձեւերը, - կը շարունակէ Օշական:

«Գեղեցկութիւնը հինցած ու անպէտք բան չէ՝ արդի արուեստէն դուրս», - կ'ըսէ Թեքեան:

Ինչ որ կը նշանակէ՝ գեղեցկութիւնը հինցած ու անպէտք բան է արդի արուեստէն ներս. եթէ երիտասարդ բանաստեղծներուն քերթողութիւնը արդիական ըլլալ կը ձգտի, այսինքն՝ այսօրին մէջ ապրող եւ ներկայէն իր շունչը առնող, ուրեմն գեղեցկութենէն առաջ ուրիշ հիմնական կէտեր կան, որոնք պէտք է տեղ ունենան այդ քերթողութեան մէջ: Տեղ ունի ն: Նաեւ ա յս հարցումին կը փորձէ պատասխանել Օշական եւ կ'ըսէ՝ դժբախտաբար ոչ:

Շատ դիպուկ է Թեքեանի ակնարկը հայրենիքին շուրջ, իր եւ իր ընկերներուն քերթողութեան մէջ.

Երբ այս քաղաքը սովի մէջ է, դուք նախ ձեր գակի⁶ն կու տաք կտոր մը հացը, թէ ոչ, մարդասիրական զգացումներէ դրդուած, բնակչութեան թունաւոր տագնապը հասկցող մարդու ազատամտութեամբ, զայն կը յանձնէք ձեր դրացիներուն: Մենք նախ մեր ճակատագրով, մեր հայրենիքով մտահոգուող անհատներ ենք:

Օշականի խօսքը այլ է՝ դուք կրցա՞ծ էք ձեր հայրենիքը երգել այնպէս, որ օտար ընթերցողը այնտեղ գտնէ նաեւ ի ր հայրենիքը: Պատասխանը, այստեղ եւս, դժբախտաբար, ոչ է:

Հակառակ իր եւ ընկերներուն քերթողութիւնը Օշականի ամբաստանութիւններէն «մաքրելու» ամբողջ ճիգին, Թեքեանի նամակը այս խօսքերով կ'աւարտի.

Մեր գրական ընթացքը, իբրեւ երեւոյթ, աններելի նահանջ մըն է:

Բայց ճի՛շդ այս կէտէն է արդէն, որ սկսած է Օշական իր խօսքը:

Յօդուածաշարքի աւարտին Օշական կը նշէ չորս հատորներ, որոնք նոր մտայնութեան մը գալուստը կ'աւետեն, «տեսակ մը ազատագրումը մեր նոր ժամանակներու քերթողութեան՝ անցեալի կապանքներէն»: Կարիկ Պասմաճեանի *Շթաքարերը*, Ալիսիա Կիրակոսեանի *Արմատ եւ էութիւնը* (թարգմանուած Վահագն Դաթեանի կողմէ), Սարգիս Կիրակոսեանի *Այս է արիւնն իմը* եւ Գեորգ Թէմիզեանի *Օռվ եւ կղզին*, կը դառնան, ըստ Օշականի, սփիւռքահայ բանաստեղծութեան ապագան յուսադրող անունները:

Օրաթերթերու կամ շաբաթաթերթերու մէջ լոյս տեսած նման յօդուածներ,

գրախօսականներ, ինչպես նաև երբեմն՝ բանաստեղծություններ, կը ծառայեն գրականության և բանաստեղծության աշխարհը ծանօթացնելու կամ մօտեցնելու միջին ընթերցողին, զայն տեղեակ պահելու գրական հարցերուն և մտաւորականութիւնը մտահոգող երեւոյթներուն: Մէկ խօսքով՝ կամուրջը կանգուն պահելու գրագետ-բանաստեղծին և ժողովուրդին միջեւ:

Պէտք է նշել նաև այն, որ օրաթերթերու մէջ լոյս տեսնող ոտանաւորները յաճախ չունին գրական հանդէսի մը մէջ հրատարակուելու նախապայման հանդիսացող որակն ու մակարդակը:

Մինչ ուրիշ գրական հանդէսներ գոհացած են ներկայացնելով ընթացիկ ստեղծագործութիւնները գաղութի գրագետներուն, առանց հիմնահարցերուն մօտենալու, և արտատպումներով ու թարգմանութիւններով լեցուցած են իրենց էջերը, կարգ մը պարբերականներ միւսներէն աւելի բնորոշիչ դեր ունեցան սփիւոքահայ բանաստեղծութեան հոլովոյթին մէջ և հետեւողականօրէն ջանք թափեցին ներկայացնելու համար զայն, հոն եղած ճիգերն ու նուաճումները, մէջտեղ դրին հարցերը և փորձեցին, զանազան միջոցներով (յօդուածներ, զրոյցներ, հաւաքներ և հանդիպումներ) լուծումներ առաջարկել: Այս հանդէսներէն քանի մը հատին կ'ուզենք հանգամանալի ձեւով անդրադառնալ, նկատի առնելով անոնց տարած աշխատանքին կարելորութիւնը սփիւոքահայ բանաստեղծութեան ընթացքին մէջ:

ԲԱԳԻՆ

1962-ին սփիւոքահայ գրականութիւն կը մտնէր Պէյրութի *Բագին* գրական ամսագիրը, օրուան գրական դէմքերուն մեծամասնութեան մասնակցութեամբ կամ ներկայութեամբ:

Կարօ Սատունին որպէս վարիչ խմբագիր, Եղուարդ Պոյաճեանն ու Պօղոս Մնայեանը որպէս խմբագիրներ ունենալով՝ *Բագին* կը սկսէր իր ճամբորդութեան՝ դառնալու համար հայ գրական մամուլի երկարակեաց անուններէն մին:

Բագին իր ծնունդէն իսկ կը յայտարարէ այն ճշմարտութիւնը, թէ «հայութեան արեւմտեան հատուածը, որ պայմաններու բերումով Սփիւոքի հայութիւն կը կոչուի այսօր, ժառանգորդն է զանգուածեղ գրականութեան մը», և կը ներկայացնէ իր (*Բագինի*) դաւանանքը՝ «մեծ իրագործումներու հասած այդ զանգուածին ստեղծագործ կարողութիւններուն հանդէպ մեր ունեցած հաւատքը կը մղէ մեզ, որ հիմը դնենք այս նոր հանդէսին»¹²:

Հակառակ երկու պատերազմներուն միջեւ ծաղկած սփիւոքահայ գրականութեան և գրողներու փաղանգին, այն օրերուն դանդաղութիւն մը կը տիրէր գրական հրապարակին վրայ, ոչ այնքան ծուլութեան, որքան «կեդրոնական և կեդրոնաձիգ բեմի մը» բացակայութեան պատճառով, բեմ, որ «գրողները քով

քովի բերելու, աշխատանքի մղելու, աշխատութիւնները արժանաւորապէս ներկայացնելու խանդավառ միջոցը» ըլլար. «*Բագին* կոչուած է այդ կեդրոնական ու խանդավառ բեմը ըլլալու»¹³:

Թէեւ այս վերջին ըսուածը չենք կրնար հարիւր առ հարիւր ընդունիլ. ի վերջոյ այդ օրերուն Պէյրութի մէջ եւ Սփիւռքի համար կային *Շիրակ* գրական ամսագիրը, հիմնուած 1956-ին, Անդրանիկ Ծառուկեանի գրական-մշակութային *Նայիրի* շաբաթաթերթը, կար Սիմոն Սիմոնեանի *Սփիւռք* շաբաթաթերթը, իր *Սփիւռք-Գարուն* գրական յաւելուածով 1958-ին հիմնուած, որոնց բոլորին ալ էջերուն կ'երեւէին սփիւռքահայ գրեթէ բոլոր գրողներուն անունները: Աստուծոյ իւրաքանչիւրը զինք շրջապատող համակիր գրողներուն եւ ընթերցողներուն համար լաւագոյն բեմ մըն էր, կեդրոնական եւ կեդրոնաձիգ:

Սակայն *Ակօսին*¹⁴ ձգած պարապը ինքզինք զգացնել սկսած էր: Ասոր կողքին հաւանաբար նաեւ միւս թերթերուն (բացի *Շիրակէն*) ոչ ամբողջապէս գրական ըլլալը իր դերը ունէր:

Պէտք չէ մոռնալ նաեւ, որ այդ թուականներուն, կուսակցութեան մը անդամները արստուած չէին աշխատակցելու ուրիշ կուսակցութեան մը թերթերուն:

Այս բոլորը կը յառաջացնէին մեծ բաց մը, ուր կը ծնէր *Բագինը* լաւագոյն տեսլականով մը եւ զայն իրագործելու մեծ կորովով զինուած.

*Դէզ մը աշխատանք կայ ամէնուս համար, եւ ինչ որ կը տեսնենք, եւ ինչ որ կատարուած է ու կը կատարուի՝ մեզ բնաւ չի բաւարարեր*¹⁵:

Առաջին թիւին «*Բագինին* առջեւ» խորագրուած առաջին յօդուածը, որ խմբագրական մըն է հաւանաբար, վերջաւորութեան հանգանակի մը նման կը հնչէ եւ կը ներկայացնէ «հաւատամքի» շարք մը.

Կ'ընդունինք ազգերու կեանքին ու մշակոյթին շարունակականութեան նախապայմանը:

Կը մերժենք նիւթին գերակշռութիւնը ոգեկան արժէքներուն վրայ:

Կը հաւատանք իտէալին եւ ներքին ուժերու զօրութեան:

Մենք կը ձգտինք նոր փորձառութիւններու կենսախայտ տրոփով եւ մշակութային նոր պատուաստներու կենդանարար աւիչով՝ հայ գրականութեան աճը բարձրացնելու նպատակի մը:

Հայ գրականութիւնը վերատեսուցութեան ենթարկելու եւ գրական խախտած չափանիշերը վերահաստատելու մեր առաջադրանքին մէջ հետեւողական պիտի ըլլանք եւ բնաւ պիտի չթերանանք մեր պարտականութեան ճամբուն վրայ:

Ամբողջական խանդավառութիւն պիտի ըլլանք երբ տեսնենք գեղեցիկ գործ մը. ամբողջական գայրոյթի պիտի վերածուինք երբ հանդիպինք երեւութական հանգամանքներու եւ անսողակի միջոցներու շահագործումով գրական հուշակ շինող ոսկեգօծ ոչնչութիւններու:

Անշահախնդիր իրագործումներով խանդավառելու ընդունակ եւ արուեստի սէրը իրենց հոգիներուն մէջ անյետաձգելի վայելքի վերածած մարդոց համար բացուած բեմ մըն է *Բագին*⁶:

Յաջորդ երեք տասնամեակները, հակառակ յաճախ դժխեմ պայմաններուն, հաստատեցին որ *Բագին* մնաց տէրը իր հաւատամքին, գայն կարելիին չափ կատարելապէս իրագործել փորձելով:

Առաջին թիւին առաջին բանաստեղծութիւնը Համաստեղի ստորագրութիւնը կը կրէ եւ կը կոչուի *Հայու ոգին*, հաւանաբար որպէս խորհրդանիշ հոն դրուած: Բանաստեղծութիւններ ունին Սուշեղ Իշխան, Լեւոն Գարսէն, Արսէն Երկաթ, Յարութիւն Գեղարդ, Վահէ Օշական, Արամ Գառօնէ եւ Յակոբ Մանուկեան:

Ժամանակի հեռուէն, երբ կը դիտենք *Բագին*ի այս առաջին թիւին մէջ երեւցող բանաստեղծութիւններն ու անոնց հեղինակները, յստակ բաժանում մը կը գտնենք երկու սերունդներու՝ «նորերու» եւ «հիներու» միջեւ, երբ հայ ոգի, Հայաստան եւ Արարատ կը կազմեն ծիրը հիներու քերթոդութեան, մինչ նորերը կը փորձեն բացուիլ աւելի լայն եւ համամարդկային յոյզերու, սերէն մինչեւ գաղտնիքները տիեզերքին եւ մահուան:

60-ական թուականներուն *Սփիւռքի*, *Նայիրիի* եւ *Շիրակի* շուրջ խմբուած գրողներէն անդին՝ Պէրոյթէն եւ Սփիւռքէն արդէն վաւերականութիւն վաստակած գրողներ կ'երեւին հանդէսին մէջ:

«Իմացական շարժում»ը առաջին թիւին, ամբողջութեամբ նուիրուած է հայ գրականութեան եւ գրագէտին¹⁷:

Ինչպէս առաջին թիւով խոստացած էր, *Բագին* իր էջերուն մէջ, հիներուն կողքին տեղ տուած է նոր անուններու եւս, ինչպէս Յակոբ Մանուկեանի, Ռուբէն Գազանճեանի (որ իր առաջին գիրքով Զուլալ պիտի մկրտուէր), Շահպանի (Խաչիկ Իշխանեան), Վարդան Գեորգեանի, Հրաչ Քաջարեանցի, Ա. Երազենցի՝ Հալէպէն, Նուարդ Օտաճեանի՝ Նոր Եորքէն եւ Գեղամ-Գեղակի՝ Հոլիվուտէն:

Հակառակ անուններու առատութեան, Կարօ Սասունի իր «Նոր սերունդի գրական հետքերուն վրայ» յօդուածին մէջ կ'ընդունի, որ քիչ է նորահաս գրողներու թիւը եւ «վերջին երկու տասնեակ տարիներուն գրական եւ մտաւորական կեանքի նուիրողներուն թիւը պակասած է»¹⁸:

Երկրորդ տարուան առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կ'ըսուի, թէ առաջին տարուան ընթացքին քսան «հին» հեղինակներու կողքին, *Բագին* տասնութ «նոր

գրողներ» ներկայացուցած է: Այս տասնութին տասն բանաստեղծություններով ներկայացած են¹⁹: Բաւական յարգելի թիւ, բնականաբար, մէկ տարուան համար: Մակայն հարցը ա յս է՝ որքա՞ն նոր է անոնց ներկայացուցած երիտասարդական բանաստեղծութիւնը:

Բագինի երկրորդ տարուան աւարտին՝ բանաստեղծական գլխաւոր ներկայութիւնները այնտեղ եղան ու մնացին Եդ. Պոյաճեան (երկար քերթուածներով) եւ Արսէն Երկաթ:

Նորերուն մէջ յայտնութիւն դարձող անուններ չկան: Նորերը կա՛մ կը շարունակէն հիներուն բացած ուղիներէն ընթանալ, առանց հասնելու նուաճումի, առանց կարենալու կեանքը բերել իրենց տողերուն մէջ (Յարութիւն Գազանճեան, Գեղարդ, Յակոբ Մանուկեան), եւ կամ անհիմն նորարարութիւններու երթալ (Շահպան, Ռ. Գազանճեան):

Բ. տարուան վերջին խմբագրականը «Նոր անուններ» խորագրով, կոչ կ'ուղղէ մանաւանդ նոր գրողներուն.

Հիմա որ այլեւս փորձի շրջանը անցած է ու յստակ է մեր թերթին նոր գրողներ յայտնաբերելու հեռանկարը, պէտք է այլեւս նորերը առաւել լրջութեամբ մտածեն գրականութեան մասին եւ ծայրայեղ խստութեամբ վարուին իրենց մշակած նիւթերուն հետ: ...Գ. տարուան առաջին թիւէն Բագին պիտի սկսի ա՛յս խստութեամբ վարուիլ սկսնակ գրողներու հետ²⁰:

Աւելի ուշ խմբագրականը ունի գոհունակութեան արտայայտութիւն մը.

Ճամբայ ելած էր (Բագինը) անուն ու վաստակ ունեցող գրողներուն ստեղծագործական կորովը մշտաբար պահելու եւ նորերուն ասպարէզ բանալու կրկնակ առաջադրանքներով: Որոշած է հաւատարիմ մ'նալ նոյն սկզբունքին նաեւ այսուհետեւ: Շարունակել արեւմտահայ գրականութիւնը, առանց աջ կամ ձախ խոտորելու: Երկնել: Հրահրել, հսկել²¹:

Զարմանալի է, պէտք է խոստովանիլ, *Բագինի* լաւատես համոզումը՝ «շարունակել արեւմտահայ գրականութիւնը»: Զարմանալի կ'ըսենք, նկատի առնելով խմբագրութեան անդամները, երէց թէ կրտսեր, Կարօ Սասունիէն ու Եդուարդ Պոյաճեանէն մինչեւ Պօղոս Սնապեան, Բաբկէն Փափագեան եւ Վահէ Օշական: Ինչպէ՞ս կարելի է «շարունակել արեւմտահայ գրականութիւնը» Սփիւռքի մէջ՝ այնքա՞ն տարբեր Արեւմտահայաստանէն թէ իր պայմաններով, թէ համեմատական իր ազատութեամբ: Երբ գրականութիւնը կեանքէն կու գայ, երբ կեանքն իսկ է, կարելի չէ սպասել, որ Սփիւռքի մէջ իր շարունակութիւնը ապրի արեւմրտահայ գրականութիւնը:

Եւ որպէս հաստատում, կը յիշուին անունները Համաստեղի, Արամ Հայկազի, Նիկողոս Մարաֆեանի, Նշան Պէշիկթաշլեանի, Բիւզանդ Թոփալեանի, Մուշեղ

Իշխանի, Եղուարդ Պոյաճեանի, Ժագ Յակոբեանի եւ Լեւոն Գարմէնի:

Անշուշտ որ այս գրողներու գործերը երկնուած են արեւմտահայ գրականութեան ասանդներուն հիման վրայ, կը սնանին անով, սակայն անոնց մեծամասնութեան տողերուն մէջ հայու նոր կերպարի մը ուրուագիծն է, որ ծնունդի ճգնաժամ կ'ապրի: Յիշուած ինը անուններէն հինգին երկերը նուիրուած են Սփիւռքին, հոն ապրող եւ անոր մէջ տուայտող հայուն:

Այս բոլորը կը գրենք ըսելու համար, որ *Բագինի* այս կեցուածքն էր հաւանաբար՝ ամէն գնով կառչիլը արեւմտահայ գրականութեան ասանդներուն, անոնց պահապան ըլլալու համոզումին, որ անոր նայուածքը բարեհամբոյր չեղաւ նորերու փորձարկումներուն եւ միջազգային գրական հոսանքներ ներմուծելու համարձակութեան:

«Յայտնուած նոր դէմքեր»ու գրականութեան առնչութեամբ Պօղոս Մնայեան կը գրէ, որոշ չափով արտայայտելով նաեւ *Բագինի* կեցուածքը.

...Պոլսոյ, Պարսկաստանի եւ Պէյրութի մէջ էջեր կը ստորագրուին այսօր, որոնք իրապէս կապ չունին արեւմտահայ գրականութեան հետ, եթէ ճգնինք մինչեւ իսկ գրական որեւէ իմաստ տալ մեր արիւնին, խառնուածքին ու աշխարհըմբռնումին անհաշտ այդ փոխառութիւններուն²²:

1964-ի Յուլիսի թիւին մէջ առաջին անգամ կ'երեւի անունը Յարութիւն Քիրքճեանի, որ յետոյ, տարիներ ետք, Սփիւռքի գրականագիտութեան մէջ կարեւոր անուն մը պիտի ըլլար: Արձակ գրութիւն մը ունի այստեղ Քիրքճեան²³, որ մաս պիտի չկազմէ աւելի ուշ եկող նոր անուններուն, որոնք երեւցան *Բագինի* մէջ, ուղղութիւն առին, ուռճացան եւ դարձան Սփիւռքի արդի բանաստեղծութեան կարեւոր անուններէն, ինչպէս՝ Յարութիւն Պերպերեան, Սարգիս Կիրակոսեան, Կորիւն Շահինեան, Գեորգ Թեմիզեան եւ այլն:

Անշուշտ այս տարիներուն *Բագինի* էջերուն կ'երեւին տասնեակ մը անուններ՝ Յոլակ Տիրանեան (1964, թիւ 8), Գ. Սիհուն (1964, թիւ 7), Արմէն Սեւան, Ա. Սարենց, Յ. Ստեփանեան եւ այլն, որոնք այսօր Սփիւռքի գրական պատմութենէն դուրս չեն յիշուիր:

1965-ի Ապրիլի *Բագինը*, նուիրուած Եղեռնի յիսնամեակին, տակաւին ոչ մէկ նոր անուն կը ներկայացնէ երիտասարդ բանաստեղծներէ: Ս. Սահակեան կը ներկայանայ չորս քերթուածներով, իսկ Լեւոն Գարմէն՝ մէկ քերթուածով:

Սահակեանի քերթուածները շեշտօրէն կը հակադրուին Լ. Գարմէնի քերթուածին եւ կ'արտայայտեն խլրտիլ սկսող դժգոհութիւնը ապրիլեան շատ սովորական դարձած սգահանդէսներուն հանդէպ.

*Սո՛ւտ է ձեր սուգն
Ու վիշտը՝ կեղծ.
- Խօսքի պատուք,
Արցունքի գեղձ...*

1967-ին կը յայտնուին քանի մը բանաստեղծներ՝ Շահպան (արդէն ծանօթ նախկին երեւումներով), Փանոս Ճերանեան, Ռիմա Գառօնէ, Յակոբ Սանուկեան, որոնց քերթուածները լեզուի մաքրութեամբ եւ ասանդներու հանդէպ իրենց յարգալիք վերաբերումով կը մատնեն գրականութեան իրենց սէրը, բայց չեն կրնար սպասուած, յուսացուած եւ բաղձալի թարմութիւնը ապահովել արդէն երիցանալ սկսող գրողներուն համար:

Եղեռնի յիսնամեակի ոգեւորութենէն ետք, երբ ա՛լ հանդարտած էին բոլոր կիրքերը, նոր խլրտում մը սկսաւ երիտասարդներուն մէջ. անոնք կը զգային որ իրենց որպէս ժառանգ փոխանցուած հայրու «Ֆորմիլը» ա՛լ ի գորտու չէր իրենց ժամանակին համար, եւ կը սկսէին գիտակցիլ, որ նոր «Ֆորմիլներ» պէտք է որոնել:

Որքա՛նով այս փնտրտուքը դրսեւորուեցաւ *Բագինի* մէջ երեւցող բանաստեղծութեան մէջ:

Իր ծնունդէն վեց տարի ետք *Բագին* կրնայ յայտարարել.

*...ունինք այսօր շարք մը նորեր...: Յայտնութիւններ ըրած ըլլալու բաւարարութենէն
Տեռու ենք անշուշտ... Տայ գրականութեան ասանդութիւններով խանդավառ սերունդ մը
առաջ բերելու... Բարեբախտաբար տասի չափ տղաք ունինք այսօր...²⁴:*

Բագինը կը գնահատէ ուրիշ թերթերու կողմէ ալ երիտասարդներուն հանդէպ ցուցաբերուած գուրգուրանքը, բայց զարմանալիօրէն «կը մոռնայ» (մեր իրականութեան գիտակցուած մոռացումները) 1966-էն մեծ թափով շարժող *Ահեկան* հանդէսը:

70-ական թուականներուն էր, որ սկսաւ *Բագինի* երիտասարդական խմբակին աշխատանքը շօշափելիօրէն երեւիլ ամսագրին էջերուն. Յարութիւն Պերպերեան, Նազարէթ Պերպերեան, Սարգիս Կիրակոսեան, Էլօ Սարաճեան եւ ուրիշներ կ'երեւէին ո՛չ միայն ինքնագիր բանաստեղծութիւններով, այլ նաեւ կը ստորագրէին թարգմանական յօդուածներ, ժամանակակից միջազգային գրականութենէն եւ գրական տեսութենէն: Վերլուծումներ եւ գրական ուղղութիւններու մասին յօդուածներ ամէն թիւի մէջ տեղ կը գտնէին «Իմացական շարժում» բաժնին մէջ: Երիտասարդական այդ խմբակին համար *Բագինը*, գրական բեմ մը ըլլալու կողքին, է՛ր մանաւանդ գրական աշխատանոց մը, ուր իրենց աշխատանքն ու ճիգերը կը հունաւորուէին:

Այս խմբակը անշուշտ ցրուեցաւ 1975-էն ետք, Պէյրութի մէջ տիրող խառն

օրերուն եւ գաղթին պատճառով: Մակայն այդ աշխատանքը ունեցաւ իր անդրադարձն ու արդիւնքը. այդ անուններուն մեծ մասը այսօր կը շարունակէ իր յանձնառութիւնը Սփիւռքի գրականութեան եւ կը ստեղծագործէ որպէս անոր կարեւոր մէկ մասը:

Իր գոյութեան աւելի քան երեսուն տարիներուն ընթացքին, - որոնք կը համընկնին այս աշխատութեան համար մեր ընտրած ժամանակաշրջանին, - *Բագինը* եղաւ այն գրական ամսագիրը, որուն մէջ յստակ ցոլացում գտաւ եթէ ոչ ամբողջութիւնը սփիւռքահայ գրականութեան, ապա մեծագոյն բաժինը անոր: Այս առումով՝ սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը եւս ինքզինք գտաւ հոն իր բոլոր ստորաբաժանումներով: Այնտեղ բեմ գտան վաւերական դարձած անուններ, որոնք երբեմն հակադրուեցան նորարարութիւն փորձող երիտասարդներուն, երբեմն խրախուսեցին եւ քաջալերեցին զանոնք:

Աւելին՝ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան ոսկի միջինը ապահովող միջոցը եղաւ *Բագին*, գոյութեամբը արանդապահ բանաստեղծներու հոյլին, որ կըրցաւ երիտասարդութիւնը պահել ծայրայեղ արդիականութենէ հեռու, միաժամանակ ապահովելով այն, որուն կրնային հակադրուիլ այդ երիտասարդները (սերունդներու հակադրութենէն ծնած նորի սկզբունքով):

Բագինի էջերուն կողք-կողքի կրնանք գտնել Ե. Պոյաճեանի եւ Սարգիս Կիրակոսեանի քերթուածները, կամ Արսէն Երկաթի, Յարութիւն Պերպլերեանի, Կորիւն Շահինեանի եւ Պետիկ Հերեանի անունները:

Հիներուն արանդապահ քերթողութեան կու գար միանալ այս երիտասարդ անուններուն քերթողութիւնը, ուր լեզուին հանդէպ նոյն գուրգուրանքը զգալի է նորումի ճիգին զուգահեռ:

Քառասուն տարիներու հեռուէն դիտելով *Բագինը*՝ կը տեսնենք, որ ան մնաց Սփիւռքի գրականութեան ամենէն հաւասարակշռուած հանդէսը: Այնտեղ կան ոչ միայն Հայաստանի եւ Սփիւռքի բոլոր գաղութներուն ամենէն վաւերական անունները, այլեւ փորձուած է եթէ ոչ քայլ պահել, ապա ներկայացնել միջազգային գրական հոսանքներ ու դէմքեր, յոբելեաններու առիթով ամբողջական համարներ նուիրուած են հայ գրականութեան տիտաններուն (Բակունց, Յ. Օշական, Մահարի եւ այլք):

Բագինի կրակին շուրջ բոլորուած կը գտնենք արանդապահ գրողներն ու անոնք, որոնք կազմեցին սփիւռքահայ բանաստեղծութեան միջին արդիական թելը:

Սերունդներու շարունակականութիւնը ապահովել չկարենալու մտահոգութիւնը, որ էր եւ կը շարունակէ մնալ Սփիւռքի գլխաւոր սարսափը, *Բագինի* էջերուն ոչ միայն իր նուագագոյնին կը հասնի, այլեւ յոյսով կը լեցնէ ընթերցողը, մանաւանդ 70-ականներու սկիզբը:

Այս բոլորին եւ իր երկարակեցութեան շնորհիւ *Բագին* կը դառնայ այն

տարածքը, ուր կը շարունակէ բաբախել սփիւոքահայ գրականութիւնը իր բոլոր բաժիններով՝ քերթողութիւն, արձակ, ուսումնասիրութիւն թէ խոհագրութիւն:

ՆԱՅԻՐԻ ԵՒ ՍՓԻՒՌՔ

1965-ին Պէյրութի մէջ արդէն քանի մը տարիներէ ի վեր կը հրատարակուէին *Նայիրի* եւ *Սփիւոք* շաբաթաթերթերը, որոնք զուտ գրական հանդէսներ չըլլալով հանդերձ, տեղ կու տային գրականութեան, գեղարուեստական եւ տեսաբանական գրութիւններով եւ յօդուածներով:

Այս շրջանի գրական կարեւոր երկու հանդէսները՝ *Բագինն* ու *Շիրակը* տարբեր կուսակցութիւններու կը պատկանէին եւ կը վայելէին անոնց նեցուկը (առաջինը ՀՅԴ-ի, իսկ երկրորդը՝ ՌԱԿ-ի): Այս պատկանելիութիւնը որոշ կաշկանդուածութիւն եւ կարգ մը հարցերու նկատմամբ որոշ կեցուածք կ'ենթադրէր, մինչ *Նայիրին* եւ *Սփիւոքը*, անհատական ձեռնարկներ ըլլալով, գերձ էին նման կաշկանդումներէ եւ կախեալ՝ միայն իրենց սեփականատէր-խմբագիրներէն: Ասիկա որպէս առաջին յատկանիշ:

Երկրորդ՝ ըլլալով ոչ զուտ գրական եւ ըլլալով շաբաթաթերթ, աւելի ժողովրդական էին, բաժանորդներու մեծ ցանցով մը, որ այդ օրերուն ամբողջ Սփիւոքը կը ծածկէր:

Այս երկու յատկանիշերուն շնորհիւ է, որ այս շաբաթաթերթերը կրցած են կարեւոր տեղ մը գրաւել Սփիւոքի մշակութային եւ նուազ չափով գրական կեանքին մէջ:

ՆԱՅԻՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ (1952-1983)

1965-ին *Նայիրի* շաբաթաթերթը ինքզինք հաստատած եւ իր շրջանակը կազմած թերթ մըն էր: Շաբաթաթերթը պատմուածքի յատուկ բաժին մը ունի «Նայիրիի պատմուածքները» ենթախորագրով, բայց քերթողութեան նման բաժին մը չէ յատկացուած:

1965-ին *Նայիրի*ի էջերուն կ'երեւին Հայաստանէն քսանմէկ եւ Սփիւոքէն եօթ բանաստեղծներ: Յաջորդ տարին պատկերը գրեթէ նոյնն է՝ Հայաստանէն տասներկու եւ Սփիւոքէն վեց բանաստեղծներ կ'երեւին շաբաթաթերթին էջերուն: Երրորդ տարին մեծ փոփոխութիւններ չկան՝ չորս անուն սփիւոքահայ եւ եօթ անուն հայրենի բանաստեղծներ, որոնց կ'աւելնան չորս նորեր Հայաստանէն: Այս թիւերը կը յիշենք այստեղ *Նայիրի*ի էջերուն երեւցած քերթողութեան ուրուագիծը սալու համար: Խմբագիրը՝ Անդրանիկ Ծառուկեան, գրական իր սուր հոտառութեամբ եւ իր թերթին որակ ապահովելու նպատակով աւելի մեծ տեղ տուած է հայրենի բանաստեղծներուն, որոնցմէ մէկ քանին նոյնիսկ

աշխատակից եղած են թերթին:

Տակաւին *Նայիրի*ն խորապէս քաջալերած է հայրենի երիտասարդ բանաստեղծները, ինչպէս Մարիա Յակոբեան եւ Վաչագան Յովհաննիսեան, մինչ տուր կերպով քննադատած է Սփիւռքի նորերը, որոնցմէ մէկը յանդգնած է նամակ մը գրել խմբագրին եւ հայրենի երիտասարդներուն կողքին տեղ պահանջել *Նայիրի*ի էջերուն.

Արդեօք ՄենՔ՝ հայաստանեան բանաստեղծներու (ընդհանրապէս եւ նոր դէմքերու առաւելապէս) փոխան չունի՞նք բանաստեղծներ, իրենց քերթուածներով զարդարելու անոնց «ստեղծագործութիւններուն» համար շուքուած ձեր էջերը: Արդեօք ՄենՔ՝ դաշտի բերքը անհամ է, կամ մեր լեզուն՝ ո՞չ բանաստեղծական»²⁵:

Որուն որպէս պատասխան Ա. Ծառուկեան կը գրէ առաջին էջին.

Կը հրատարակենք, պարզապէս ձեր եւ ձեր նմաններուն մտքէն վանելու համար այն սխալ մտածումը, թէ՛ նախապաշարում մը ունինք նորերու հանդէպ: ...ուրեմն նորերը սիրել-չսիրելու հարց մը չկայ: Կայ միայն բժախնդրութիւն, որպէսզի խոստմնակից ծառի մը պտուղները խակ-խակ չքաղուին...»²⁶:

*Նայիրի*ի էջերուն երեւցած բանաստեղծներուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը սովետահայ քերթողներ են. Հայաստանի այն օրերու գրեթէ բոլոր բանաստեղծները այստեղ են՝ Վահագն Դաթեան, Համօ Սահեան, Յովհաննէս Շիրազ, Սիլվա Կապուտիկեան, Մարօ Մարգարեան, Գէորգ Էմին, Պարոյր Սեւակ, Ռազմիկ Դաոյեան, Մարմեն, Գուրգէն Մահարի, Ս. Գրիգորեան եւ այլ անուններ. իսկ Սփիւռքէն՝ Արքահամ Ալիքեան, Բիւզանդ Թօփալեան, Ժագ Յակոբեան, Գառնիկ Աղդարեան, Վահէ Հայկ, Յարութիւն Մաթեան, Արամայիս Սրապեան, Ս. Գապպէնձեան, Հ. Քաջարենց եւ Վ. Սօֆեան:

Կոստան Զարեան *Նայիրի*ի մէջ ներկայ է քանի մը բանաստեղծութիւններով, բայց հետաքրքրական են իր երկու պոէմները, շարունակաբար լոյս տեսած՝ *Գիրք դիւցազներգութեանց* հատորէն հատուածներ եւ *Փառանձեմ* անտիպը, վեց համարներու մէջ ամբողջացած:

*Նայիրի*ի սերտ բարեկամ եւ մինչեւ իր մահը հաւատարիմ աշխատակից եղած է Արամայիս Սրապեանը, որ Զարդէն վերապրած եւ Մեսքենէէն (Սուրիա) հասած է մինչեւ Իտալիա: Հրատարակուած երկու արձակ գործեր ունի՝ *Ձէնքի տակ* եւ *Ալպիան ռազմիկներու հետ*. ունի նաեւ չափածոյ երկու գիրքեր՝ *Հանդիպումներ մուսային հետ* եւ *Ազդոյէն Վենետիկ*: Այստեղ որպէս օրինակ կը բերենք Ա. Սրապեանի ոտանաւորներէն մէկուն առաջին համարը.

ՅԵՏԱԴԱՐՁ ՔԵՐԹՈՒՄԸ

*Տէր-Ձօր, զօրութիւն, Աստուած եւ անհուն,
Անապատ, աւազ, մտրակ, ահ ու մահ,
Քալէ՛, հայ աղջիկ, քալէ՛, հայ տղայ,
Տէր ամենակալ, ըսէ, ո՞ւր ես Դուն:*

Այլ օրինակ մըն է Գրիգոր Կիւլեանի երեք տունով *Անմահութիւն* ոտանաւորը, որուն առաջին տունը կը ներկայացնենք.

*Անմահութիւնըս ահա աչքիս առաջ ունիմ ես,
Ինչ որ առի հայրերէս - արեւ ու սէր ու երազ -
Ջանոնք հիմա կը տեսնեմ աչքերուն մէջ իմ գաւկիս,
Կ'ապրին նախնիքս բոլոր անոր գուարթ ճիշին մէջ:*

Հակառակ ստեղծագործականին, քերթողութեան նուիրուած յօդուածները առատ են *Նայիրիի* էջերուն իր առաջին օրէն իսկ՝ «Փորձ մը բացատրելու բանաստեղծութիւնը», «Մեր արդի բանաստեղծութեան նկարագիրը», «Բանաստեղծութեան բնոյթը», «Մտածումներ բանաստեղծութեան մասին», «Բանաստեղծութեան մասին», «Դարձեալ սփիւռքահայ գրականութեան մասին»²⁷ թուելու համար մէկ քանին: Այս յօդուածներուն կողքին կը հանդիպինք նաեւ բանաստեղծական գիրքերու գրախօսութիւններուն: Նման գրութիւններ սակայն չեն կրնար բանաստեղծութեան առաջնահերթ տեղ ապահովել *Նայիրիի* էջերուն:

Այս բոլորը կը գրենք ըսելու համար, որ *Նայիրին* նորութիւն չկրցար բերել սփիւռքահայ քերթողութեան, այնտեղ նոր անուններ չծաղկեցան, կամ երեց սերունդը լայն ու լուսաւոր բեմ մը չգտաւ: Ահա թէ ինչո՞ւ *Նայիրի* շաբաթաթերթը, հակառակ սփիւռքահայ մամուլի երկարակեաց անուններէն մէկը ըլլալուն, համեստ տեղ կը գրաւէ մեր աշխատանքին մէջ:

ՄՓԻՒՈՔ (1958-1975, 1978)

1965-ին *Մփիւռք* շաբաթաթերթը իր գոյութեան եօթներորդ տարին կը թեւակոխէր եւ փնտռուած անուն մըն էր արդէն:

Երեւումին առաջին օրէն իսկ *Մփիւռքի* էջերուն երեցած են Մփիւռքի երեց բանաստեղծները Պէրոյէն թէ հեռաւոր գաղութներէ, ինչպէս Աբրահամ Ալիքեան (Մոսկուա), Արսէն Երկաթ (Եգիպտոս), Նիկողոս Սարաֆեան, Բիւզանդ Թօփալեան, Ջարեհ Որբունի (Փարիզ), Արիս Շաքլեան (Հալէպ), Գ. Խանենց (Թեհրան), Երուանդ Պարսումեան (Պէրոյթ), Սարգիս Բուդաղեան (Թարիզ), Յ. Չատկի - Չգրղեան (Ամման) եւ ուրիշներ:

Անոնց կողքին տեղ տրուած է նաեւ երիտասարդներուն, որոնք հակառակ շնորհի տարբերութեան, մեծ թիւ մը կը կազմեն՝ Վեհանոյշ Թեքեան, Լեւոն Վարդան, Ժիրայր Դանիէլեան, Յակոբ Քէօսէեան, Փանոս Ճերանեան, Կորին Վարդապետ (Օքսֆորտ), Վ. Թութիկեան, Յ. Նորունի, Ս. Մանուկեան, Հմայեակ Գրանեան, Կարոյ Արմէնեան, Արսէն Աճէմեան (Ատիս Ապապա) եւ այլ անուններ:

Սփիւռքի մէջ երեւցած է կարեւոր թիւ մը գրական-գրականագիտական յօդուածներու, որոնք ընթերցողին առջեւ դրած են Սփիւռքի գրականութեան առնչուող հարցեր ինչպէս «Արեւմտահայերէնի ապագան եւ սփիւռքահայ գրողը» կամ «Հայութեան ներկան ու ապագան», «Բանաստեղծութիւնը որպէս ճշմարտութիւն», «Սփիւռքահայ գրականութեան զարգացման հեռանկարներ»²⁸ եւ այլն:

Բիւզանդ Եղիայեան ստորագրած է երկար յօդուածաշարք մը, որուն իրաքանչիւր բաժինը առանձին խորագիր ունի ինչպէս «Հայ գրականութեան գաղութային ենթահողը», «Սփիւռքահայ գրականութեան կարելիութիւնները» կամ «Օտար հաղորդակցութեանց բարիքը», որ ամենէն հետաքրքրականը կը թուի մեզի. այնպիսի շրջանի մը, երբ դէպի օտար գրականութիւն բացուիլը վախ կը պատճառէր երեց գրողներուն, իսկ արեւմտեան ուղղութիւններու մօտենալը՝ խասօրէն այպանուած կապկում, ինչպէս ի յայտ կու գայ *Սեեկանի* գրոյցներէն մէկուն մէջ, Բ. Եղիայեան ամբողջովին այլ կեցուածք կը ցուցաբերէ, ինչպէս կը հաստատէ խորագրին մէջ երեւցող «բարիք»ը. հեղինակը այնտեղ կ'ըսէ.

«...գաղութային ճամբաներով արտաքին աշխարհի հետ իր շփումները նոր ու կենսաբեր մղիչ ազդակ եղած են գերազանց ստեղծագործութեանց» (բոլոր ընդգծումները իրմէ) եւ ասոր որպէս ապացոյց կը բերէ հին եբրայեցոց գրականութիւնը, որուն լաւագոյն էջերը ստեղծուեցան «գերութեան» մէջ: Կամ՝ հայ արուեստին ամենէն փայլուն շրջանը եղաւ Ներսէս Շնորհալիի եւ Թորոս Ռոպինի շրջանը, Կիլիկիոյ մէջ:

Բ. Եղիայեան դիպուկ կերպով կը ձեւաբանէ ազդեցութիւններու կամ օտարամտութեան հարցը. կ'ըսէ.

«...գրականութիւնը համամարդկային ստեղծագործութիւն մըն է եւ կը զարգանայ ժողովուրդներու փոխադարձ հաղորդակցութիւնով ու կ'արտայայտէ ազգային տարազով մարդկային նկարագիր:»

«Ազգային ինքնատիպութիւնը կը կայանայ այդ հում ատաղձը իր *սեպհական ազգային փորձառութեան մէջէն բիրեղացնելու ստեղծագործ ոյժին մէջ*»: «Երբ պատճառով մը, - արկած կամ աղէտ, - կը կտրուի մարդկային այդ բնականոն հաղորդակցութեան գիծը, կը բթանայ *ազգային փորձառութիւնը*»: Ասոր հաստատումը կու գայ սփիւռքահայ գրականութեան առաջին տասնամեակի (1920-1930) ամբերկահայ քերթողական հունձքէն, որ անողնաշար բանաստեղծութիւններու արդէն մոռցուած փունջ մըն է:

Բ. Եղիայեան ի վերջոյ կը թելադրէ.

Տեական հաղորդակցութիւն պահել շրջապատող ժողովուրդներու մշակոյթին հետ եւ անոնցմէ ընտրել ի՛ր սեպհական նկարագրին ու պայմաններուն յարմարող տարրերը, եւ՝ մեղուի նման՝ բերել այդ տարրերու ձուլումով կազմել հարազատ մշակոյթը»: Նոյն տեղն է, որ սփիւռ. քահայ գրականութիւնը կը բանաձեւէ որպէս «առանց հողի հայեցիութիւն»²⁹:

Սփիւռքը բացառիկ թիւեր կամ յօդուածաշարքեր նուիրած է բանաստեղծներու, անոնց ամեակներուն առիթով, որոնցմէ ամենէն հետաքրքրականը Ահարոնի նուիրում թիւն է՝ «Մոռցում բանաստեղծը», «Հայ գրականութեան տարօրինակ անձանօթը» եւ «Զրոյց Ահարոնի հետ»:

Բացառիկ թիւ մը նուիրում է Ե. Չարենցին, անոր ծննդեան 70-ամեակին առիթով:

Թարգմանական գրականութեան եւս տեղ տրուած է Սփիւռքի էջերուն ոչ միայն թարգմանում քերթուածներով, ինչպէս Պոտլէրէն կամ Քիփլինկէն, այլ եւ յօդուածներով, ինչպէս վաղամեծիկ իրանահայ բանաստեղծ Զօրիկ Միրզայեանի յօդուածաշարքն ու թարգմանած քերթուածները՝ «Իրանի ժամանակակից բանաստեղծութիւնը», կամ Ալպէր Գամիի «Յոյսը եւ ցնորքը Ֆ. Քաֆքայի գործին մէջ» յօդուածը, Վ. Էթիէմէզեանի թարգմանութեամբ:

Իր դադրելէն երեք տասնամեակ ետք Սփիւռքը կը շարունակէ ապրիլ ա՛յն անուններուն մէջ, որոնք որպէս ծիլ երեւեցան Սփիւռք-Գարունի էջերուն եւ այսօր դարձած են սփիւռքահայ գրականութեան եւ քերթողութեան կարեւոր անուններէն, ինչպէս Վեհանոյ թեքեան, Սարգիս Կիրակոսեան, Խոսրով Ասոյեան, Գեորգ Թէմիզեան, Յակոբ Չոլաքեան եւ ուրիշներ: Այս բոլորը թէեւ իրենց առաջին քայլերը գեղարուեստական գրականութեան մէջ առած են, բայց հետագային իւրաքանչիւրը կրցած է ընտրել ի՛ր մասնագիտութիւնը, հմտանալ անոր մէջ եւ ա՛յդ ճամբով ծառայել գրականութեան եւ մշակոյթին, ինչպէս բանաստեղծուի Վ. Թեքեանը կամ բանասէր Յ. Չոլաքեանը:

Այլ անուններ ալ եղած են Սփիւռք-Գարունի էջերուն ինչպէս Վազգէն Յակոբեան, Խաչիկ Իշխանեան (աւելի ուշ՝ Շահպան), Երուանդ Գոչունեան, Կարպիս Պեքարեան, Զօհրապ Պէրէճիքեան, Խոսրով Ասլանեան, Լուսին Տէյիբմէնճեան, Լիւսի Ճանճիկեան, Յովհաննէս Զէյթունեան, Ալիս Թորեան, Իւոն Գեորգեան, Արտեմիս Արելեան, Արաքսի Գոփուշեան...

Ստեփան Շահպազ խմբագրին ուղղում իր նամակին մէջ կ'ըսէ Սփիւռք-Գարունի առաջին թիւին առիթով.

Ամենէն աւելի նորեկ այս ծիծեռնակները պէտք ունին գուրգուրան. քի՛՜ աւետելու գարունը, հա՛յ գրականութեան, մեր գրականութեան գարունը: Ահաւասի՛կ մեր գուրգուրան. քին

Համեստ վկայութիւնը - ներկայ «Գարուն»ը, իբրև Ափիւռք-Գարուն:

1970-ին Կարիկ Պասնաճեան կ'երեւի բանաստեղծութիւններով եւ թարգմանութեամբ *Սփիւռք-Գարունի* էջերուն, որուն թիւերէն մէկուն խմբագրութիւնը՝ ԺԲ. տարի թիւ 32, որ նուիրուած է Հայաստանի երիտասարդ բանաստեղծներուն, ամբողջովին իրեն կը վստահուի:

Խմբագիրը՝ Սիմոն Սիմոնեան, երիտասարդ գրողներուն իր քաջալերանքը արտայայտած է նաեւ անոնցմէ ամենէն շնորհալիներուն երախայրիքները հրատարակելով: 1969-ին կը հրատարակուի քսանամեայ Վ. Թեքեանի *Կայոյտ Ապրիլ* առաջին քերթողագիրքը, իսկ տարի մը ետք Յ. Չոլաքեանին է կարգը՝ *Այսպէս սկսաւ գարունը*:

Անշուշտ հրատարակչատան մը սեփականատէր ըլլալը կը դիրացնէր Սիմոնեանին համար քերթողագիրքերու հրատարակումը. այդպէս է, որ Սեւան հրատարակչատունէն լոյս տեսած են արձակ գործերու կողքին բազմաթիւ քերթողագիրքեր ինչպէս Անդրանիկ Արարատի *Անաւարտ ուղին* (1964), Աբրահամ Ալիքեանի *Բարեկուտայ հրուանդանը* (1968), Զօրիկ Միրզայեանի *Իրանի ժամանակակից բանաստեղծութիւնը* (1968) եւ այլ գիրքեր:

Սփիւռք շաբաթաթերթը իր խմբագրին սփիւռքի եւ հայութեան հանդէպ ունեցած հաւատքին արտայայտութիւնը եղաւ եւ կարելոր ու մեծ դեր ունեցաւ նաեւ սփիւռքահայ քերթողութեան պատմութեան մէջ:

ՇԻՐԱԿ

1956-ի Ապրիլին Պէյրութի մէջ ճամբայ կ'ելլէր Սփիւռքի գրական մամուլին երկարակէտց անուններէն մէկը՝ *Շիրակը*, Թեքեան Մշակութային Միութեան հրատարակութեամբ:

Առաջին թիւին մէջ խմբագրի անուն չէ յիշուած, թէւ խմբագրական աշխատանքներ տարած են Օսնիկ Սարգիսեանն ու Զարեհ Մելքոնեանը:

Մինչ այդ դադրած էր արդէն Վահէ-Վահեանի *Անի* ամսագիրը, որուն աշխատակիցներու գրեթէ լման ցանցը կը տեղափոխուէր *Շիրակի* էջերուն: *Անիի* վերջին եւ *Շիրակի* առաջին թիւերուն մէջ երեւցող անունները գրեթէ նոյնն են: Իսկ Զ. Որբունի Վահէ-Վահեանին գրած իր նամակին մէջ կ'ըսէ.

Եթէ կ'ուզես այլ «Օրագրի էջեր»ը գործածէ ուզածիդ պէս: Գրէ՛ ինծի, թէ ո՛ր թուականէն դադրած է. կրնամ թերեւս շարունակութիւնը տալ եւ այս՝ ապացուցանելու համար որ կը սիրեմ ձեր ձեռնարկը»³⁰ (Շիրակ ըսել կ'ուզէ, Մ.Ե.):

1970-ին վարչական տարակարծություններ պատճառ կը դառնան, որ ամսագիրը սատեցուի մէկ տարուան համար: Իսկ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին ստեղծած իսկապէս դժնդակ պայմաններուն պատճառով *Շիրակ* լոյս կը տեսնէ երբեմն հասկնալի ուշացումներով, երբեմն միացեալ թիւերով (քանի մը անգամ՝ հինգ թիւերու միացումով), եւ 1975-1977 տարիներուն ընդհանրապէս լոյս չի տեսներ: Ապա կը վերսկսի հրատարակուիլ, ոչ կանոնաւոր հերթականութեամբ:

1997-ին, սակայն, *Շիրակ* վերջնականապէս կը դադրի. գլխաւոր պատճառը նիւթականը չէ, թէեւ այդ էր մեջտեղ նետուածը, այլ ամսագրի ետին կեցող կուսակցութեան ներքին պառակտումներն ու կարգ մը պատասխանատու անդամներու դժգոհութիւնը, հանդէսին ընդհանուր պարունակէն:

1982-ին, *Շիրակի* 25-ամեակին առիթով, Լեւոն Վարդան կազմած էր այդ 25 տարիներու մատենագիտական ցուցակն ու վիճակագրական տախտակը, որուն մէջ կը նշէր ամսագրին աշխատակցած հայրենի բանաստեղծներուն եւ գրագէտներուն թիւը՝ 69, Սփիւռքի եւ այլ գրագէտներու թիւին կողքին՝ 152:

Շիրակի էջերուն փռուած քերթողութեան մանրամասն ուսումնասիրութիւնը սակայն, ամբողջովին այլ՝ հակոտնեայ տպաւորութիւն կը ձգէ: Յովհաննէս Շիրազի, Մարօ Մարգարեանի, Վահագն Դարեանի, Գեորգ Էմինի, Համօ Սահեանի, Ռազմիկ Դաւոյեանի, Սասուն Գրիգորեանի, Ֆելիքս Պետրոսեանի եւ այլ անուններու կողքին երբ կը դնենք անունները Զաւէն վարդապետի, Գ. Ճարտարի, Միհրանի (Տէր Ստեփանեան), Ա. Գատրեանի, Յ. Գարեանի, Յ. Նորունիի, կրնանք հասկնալ որ ուրկէ կը ծագի այն տպաւորութիւնը, թէ *Շիրակի* մէջ քերթողութիւնը մեծամասնութեամբ Հայաստանէն «ներմուծուած» է:

Բացառութիւն կը կազմէ 30 ամեակի բացառիկը (թիւ 1-3, 1987), որ կազմուած է *միայն* սփիւռքահայ աշխատակիցներու գործերով:

Այստեղ նկատի չենք առներ պարսկահայ բանաստեղծները՝ Գ. Խանենց, Դեւ եւ ուրիշներ, քանի որ պարսկահայ գաղութը դուրս կը մնայ այս ուսումնասիրութեան շրջագիծէն:

Հայրենի լաւագոյն բանաստեղծներու յաճախ կրկնուող անուններուն կողքին, սփիւռքահայ երկրորդական բանաստեղծներ, ինչպէս Նորա Պարոյճեան, Բ. Աշտիշատ, Գաբրիէլ Սուլթանեան, Ռազմիկ եւ ուրիշներ, կարծես պատահաբար ինկած են հոն, *Շիրակի* էջերուն, եւ մէկ կամ երկու երեւումէ ետք ի սպառ կը կորսուին:

Տիրող անուններ են Զարեհ Մելքոնեան, Լեւոն Վարդան եւ Յ. Մաթեան, որոնք կը փորձեն արեւմտահայ քերթողութեան աւանդութիւնը նորոգել, պահելով հանդերձ լեզուի աւանդական գեղեցկութիւնն ու բիրեղացումը եւ դրսեւորել Սփիւռքի մարդուն անդոհանքը (սակայն առանց անպայման յաջողելու):

*Անապատին շրթունքները կը պրկուին լալու տենչանքով անյոյս,
լալ չկարենալէ՝ քարտէզները կը ճաթուտին՝
մինչ ես աչքիս դրած խոշորացոյցն արցունքներուս՝
ինքզինքս կը փնտռեմ դեռ արցունքին մէջ ուրիշին...:*
(Զարեհ Մելքոնեան, «Մոխրոտ մեղեդի», ԺԷ. տարի, թիւ 4, էջ 16)

Շիրակի մէջ երեւցած քերթողութիւնը, իր մեծ մասով, կը պարզէ ճապաղ եւ պարզունակ տողերու կուտակում մը.

*Եթէ սփիւռք եմ հիմա՝ եւ սակայն...
հսկայ Հայաստան ու հայ.
.....
ու եթէ հիմա սփիւռք եմ, պզտիկ-պզտիկ աշխարհակալ...
Մի՛ հաւատաք: Մի՛ տկարանաք: Տկարը անմարմին է յաճախ
եւ մահուան ճոխ սնունդ:*

Շիրակի մէջ աւելի ուշ եւ յաճախ երեւցող անուն մըն է Յակոբ Սարգիսեան, որուն քերթուածները երբեմն կը յաջողին ցանցել սփիւռքեան հոգեվիճակներ, ինչպէս «Անցագրիս վրայ» քերթուածը (Յունիս 1989, էջ 26).

*Անցագրիս վրայ ես երկիր չունիմ,
Ծնայ հրաշքով քիչ մը ամէն տեղ,
Կեանքս թռիչք է սահմանէ անդին,
Սահմաններէ վեր՝ երազ մը շքեղ:*

*Երկիր փոխելէ դիմագիծ չունիմ,
Ես մագաղաթն եմ պատմութեան դիմաց
եւ այլն:*

Շիրակի մէջ երեւցած ոտանաւորները կարելի է երեք խմբաւորումներու տակ դասաւորել.

ա. **Հայրենասիրական** կամ հայրենիքին նուիրուած գործեր, ինչպէս Եղիվարդի «Երեւան» երգի համար գրուած ոտանաւորը (Թ. տարի, թիւ 10, Հոկտեմբեր 1965, էջ 536):

Այս բաժնին մէկ ենթաբաժանումը կարելի է նկատել Եղեռնէն ներշնչուած կամ Ապրիլեան սգատօնին նուիրուած քերթուածները եւ լեզուին գովքը հիւստոյ քերթուածները.

բ. **Խոհական եւ սիրային քերթուածներ**

գ. **Արդիականութեան գացող** եւ սփիւռքեան առօրեայէն ներշնչուած գործեր.

այստեղ երկու անուններ ցայտուն կը դառնան եւ ձեռով մը կը փրկեն կարծէք *Շիրակի* քերթողութիւնը: Վարան Ուժ եւ Արա Ճուհարեան համեմատաբար երիտասարդ անուններ են, որոնց քերթողութեան մէջ կը զգացուին կեանքի թափն ու թարմութիւնը: Շատ հետաքրքրական է Վարան Ուժի *Շիրակի* մէջ երեւցած առաջին քերթուածը, որ կը կոչուի «Քայլեր ու քարեր», եւ 24 տարբերակներով կը ստեղծէ բառերու, մտածումի եւ ապրումի միահիւս գնացք մը (Յուլիս 1984, էջ 44-45).

*...կը մագլցի լեռն ի վեր, եւ իր քայլերէն խախտած քարերը
կը գլորին գառիթափն ի վար, մինչեւ առուն...*

Պեղելով կեանքի եւ մահուան վիճակներ, կը թաւալին տարբերակները մինչեւ քերթուած եւ մինչեւ հայրենիք.

*քայլերս կը քերթեն քարեր
երկնառաք լեռնալանջէն
կը ցատկեն հանգուցէ հանգուց
քերթուածներ ինքնամատուց
դէպի յարափոխ առուն*

...

*Հայաստան քարակուռ երկիր
ապառաժ լեռնալանջիդ
կը մաքրենք քո փոշին միայն
վերեւըով դժուարաքայլ
դէպի անմատուց հեռուդ:*

Իսկ Արա Ճուհարեան կը գրէ.

*Տունս աներդիք է - տունս անանուն
չինենք երդիքը տանս - ստանայ անուն
տունս բոլորին է - բաց է դուռս միշտ
եկուր սփոփենք զիրար - չկայ մարդ անվիշտ:*

դ. Սփիւռքի նուիրում քերթուածներ

Մեծ չէ թիւը այս քերթուածներուն, հազիւ քանի մը հատ, որոնք նաեւ չեն հասնիր սպասելի խորացումի, այլ կը մնան մակերեսներու վրայ թափառական, ինչպէս Յակոբ Տիւնեայեանի «Սփիւռքահայուն» քերթուածը (ԻԶ. տարի, թիւ 3, Մարտ 1982, էջ 47), կամ Պետրոս Վիգէնի «Գանձեր կորուսեալ» քերթուածը (ԻԷ. տարի, թիւ 1-2, 1983, էջ 37):

Այս ծիրին մէջ իրապէս հետաքրքրական է եւ քիչ մը անսպասելի, հայրենի բանաստեղծ Արեւշատ Աւագեանի «Սփիւոք»ը.

*Աշխարհի բոլոր ճամբէքի վրայ,
աստղերի ճիւղատարած առասպելների դէմ,
մենք օտարականներ էինք՝
յաւերժ միամիտ մեր երազներով...
(ԻՂ. տարի, թիւ 11-12, 1980, էջ 12)*

Այս գործերուն ընդհանուր ուսումնասիրութիւնը մեզ կը տանի քանի մը եզրայանգումներու.

1. *Շիրակի* մէջ երեւցած ոտանաւորներուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը կը հետեւի ասանդական քերթողութեան, բայց կը մնայ միջակութեան կալանքին տակ:

2. Լեզուն թէեւ կը ճգնի պահել արեւմտահայերէնի շքեղութիւնը, բայց յաճախ կը մնայ վիրաւոր, քերականութեան առումով: Այստեղ պէտք է նշել պարագան Սփիւոքի մէջ ապրող ա յն գրողներուն, որոնք կը ստեղծագործեն արեւելահայերէնով, ինչպէս Յակոբ Գոյումճեան, որուն բանաստեղծութիւնները կը ներկայացուին խմբագրին խօսքով, որ կը գովէ երիտասարդ գրողը, բայց փոքր թելադրանք մ'իսկ չ'ըներ անոր լեզուին մասին (ԺԵ. տարի թիւ 8, 1974, էջ 51): Ի վերջոյ, ինչպէս կարելի է բանաստեղծութիւն գրել արեւելահայերէնով, երբ գրողին առօրեան եւ անոր ամբողջ շրջապատը կ'արտայայտուի արեւմտահայերէնով:

Սակայն 1989-ին, ճիշդ նոյն երեւոյթին առիթով խմբագրութիւնը, ներկայացնելով Նուշիկ Միքայէլեանը, իր խօսքին վերջաւորութեան կը թելադրէ.

Շիրակի խմբագրութեան փափաքն է, որ Նուշիկը յաճախ գրէ եւ մանաւանդ արեւմտահայերէն գրէ:

Անշուշտ հարցը արեւելահայերէն գրելուն մէջ չէ, - ի վերջոյ մարդ ազատ է իր ընտրութիւններուն մէջ, իսկ արուեստները մարդ արարածին կարելի ազատութեան միակ տարածքն են, - սակայն հարցը այն է, որ ապրելով արեւմտահայերէնի տիրապետութեամբ, արեւելահայերէնը որպէս ստեղծագործումի լեզու օգտագործելով, լեզուին անգիտութիւնը, կամ յաճախ երկուքը իրարու խառնելը ոչ-յաջող սինթէզի մը մէջ, գեղարուեստական խնդիրներ կը յարուցէ գրողին համար:

3. Նպատակալացութեան եւ բիրեղացումի պակասը խիստ զգալի է քերթուածներուն մէջ:

4. 30 տարուան հեռաւորութեան մը վրայ (1965-1995) երբ կը դիտենք *Շիրակի* քերթողութիւնը, հոն հասակ նետող նոր սերունդի մը չենք հանդիպիր, սերունդ, գոր կարելի ըլլար *Շիրակի* տղաքը անուանել: Սկիզբը երեւցած անունները կը շարունակեն հանդէս գալ, առանց սպասելի հասունութեան (Յ. Սաթեան): Մէկ անուն միայն՝ Արա Ճուհարեան, որ իրապէս կազմաւորուեցաւ *Շիրակի* էջերուն, բացառութիւն կը մնայ:

Քերթողութեան եւ ընդհանրապէս գրականութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւնները եւս նոյն վիճակը կը պարզեն. այսինքն *Շիրակի* էջերուն գրուած եւ խօսուած է հայաստանեան գրականութեան մասին շատ աւելի, քան՝ սփիւռքահայ գրականութեան եւ քերթողութեան մասին՝ «Սովետահայ գրական կեանքի առաջին տարիները» (Հ. Թամրազեան, ԻՌ. տարի, թիւ 11-12, 1980, էջ 43), «Նորագոյն շրջանի հայ գրականութեան ուղին» (Դ. Գասպարեան, ԻՌ. տարի, թիւ 11-12, 1980, էջ 49), «Ժամանակակից հայ պոէզիայի զարգացման մի քանի խնդիրներ» (Հ. Թամրազեան, ԺԱ. տարի, թիւ 1-2, էջ 59), «Ժամանակակից սովետահայ պոէզիայի հիմնական միտումները» (Վ. Դաւթեան, Ի. տարի, թիւ 10-11, 1977, էջ 71), «Համօ Սահեանի գաղտնիքը» (Լ. Հախվերդեան, թիւ 10, 1980, էջ 4), «Հայաստանի Գրողներու Միութեան արտահերթ համագումարը» (թիւ 8, 1983, էջ 64), 1987-ի ամբողջ տետրութեան Ա. Տազէսեան ստորագրած է «Հայրենի երիտասարդ բանաստեղծներ» խորագրով շարք մը եւ այլ յօդուածներ:

Սփիւռքահայ գրականութեան նուիրուած ամենէն ծաւալուն յօդուածաշարքը, քանի մը տարիներու վրայ երկարած (1972-ի Ապրիլին սկսած), կը պատկանի Լեւոն Վարդանի գրիչին եւ կը կրէ «Ակնարկ լիբանանահայ գրականութեան վրայ» խորագիրը: Այստեղ ոչ միայն շրջանները մանրամասն ուսումնասիրութեան ենթարկուած են, քաղաքական, ընկերային եւ հոգեբանական առումներով, այլեւ այդ շրջանին լոյս տեսած գրական իւրաքանչիւր երկ ներկայացուած եւ վերլուծուած է: Բաւական լուրջ, գիտական մօտեցումով գրուած այս յօդուածաշարքը կը մատնանշէ հոգեկան ա՛յն կացութիւնը, որուն մէջ ինքզինք գտաւ սփիւռքահայը, եւ կը ներկայացնէ այդ կացութենէն ծնած գրականութիւնը:

Լեւոն Վարդանի համար գրականութիւնը պայմանաւոր է գեղեցիկով (դասականութիւն), որուն բացակայութիւնը բացակայութիւնն իսկ է գրականութեան, արուեստին.

Բայց սա իրադրութեան դժուար թէ այսօր կարելի ըլլայ արտահանել երակը գեղեցիկին, որ պիտի գար սնունդ տալու գրականութեան եւ գեղարուեստի արտայայտութեան զանազան միջոցներուն³¹:

Հետաքրքրական ուրիշ յօդուած մըն է Գէորգ Քէշիշեանի «Շահան Շահնուր»ը, որ Շահնուրին մասին խօսելէ առաջ, կու տայ «յատկանիշները յաջող բանաստեղ-

ծութեան», որոնք կը խտանան, ըստ յօդուածագրին, հետեւեալ կէտերուն մէջ (ԺԵ. տարի, թիւ 9, Մեպտեմբեր 1974, էջ 51).

1. Նիւթին իրաւութիւնը կամ ճշմարտանմանութիւնը,
2. Հեղինակին անկեղծութիւնը,
3. Հեղինակին արտասովոր երեւակայութիւնը,
4. Լեզուին ճշգրտութիւնը,
5. Ընուածին գեղեցկութիւնը՝ բացարձակ թէ՛ յարաբերական,
6. Ընուածին (քերթուածին) հաղորդականութիւնը, որմէ կախեալ է նիւթին ընթերցողին կողմէ ընկալելիութիւնն ու անկէ բխած ապրումին ջերմութիւնը,
7. Կշռոյթն ու երաժշտականութիւնը,
8. Վերջապէս՝ անսահմանելին, անտարագելին, աննկարագրելին, «էօն ժը նը սէ քուս»ն, որ բանաստեղծութիւնն իսկ է:

Այս նշումներէն ետք յօդուածը կ'անցնի իւրաքանչիւր կէտին մանրամասն ուսումնասիրութեան, ապա հեղինակը կ'ըսէ, թէ այս կէտերը գրեթէ նոյնն են արձակի պարագային, եւ կ'անցնի Շահնուրի երկին ուսումնասիրութեան:

Արամ Մեփեթճեան ունի յօդուածաշարք մը՝ «Լիբանանահայ տագնապը լիբանանահայ բանաստեղծութեան մէջ» խորագրով, լիբանահայ բանաստեղծներու նուիրում:

Ստեփան Շահպագ քանի մը յօդուածներ ստորագրած է գրական նիւթերու մասին, ինչպէս «Գրական վկայութիւններ» (ԺԵ. տարի, թիւ 10, էջ 8), «Սփիւռքահայ գրականութիւնը» (ԺԲ. տարի, Մարտ-Ապրիլ 1968, էջ 136), Գրիգոր Զօհրապի 100 ամեակին նուիրում յօդուած (Զ. տարի, թիւ 1, Յունուար 1961, էջ 30), «Հիլտա Գալֆայեան-Փանոսեան բանաստեղծը» (ԻԶ. տարի թիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս, 1982 էջ 65) եւ այլ յօդուածներ:

Վահէ-Վահեանի, Մուշեղ Իշխանի եւ Անդրանիկ Ծառուկեանի յոբելեաններուն առիթով յօդուածներ գրուած են անոնց գրականութեան մասին, իսկ նոյն այս հեղինակներուն եւ սփիւռքահայ այլ գրագէտներու մահուան առիթով (Օննիկ Սարգիսեան, Արմէն Դարեան, Գառնիկ Ադդարեան եւ ուրիշներ) լման թիւեր յատկացուած են անոնց կեանքին եւ գրականութեան:

Մեծամասնութիւնը սակայն այս յօդուածներուն նոր լոյս տեսած քերթողագիրքերու առիթով գրուած է եւ երբեմն միայն մտորումներ կ'ընէ Սփիւռքի քերթողութեան մասին:

Որպէս վերջաբան ըսենք, որ հակառակ անոր, որ *Շիրակի* էջերուն նոր, երիտասարդ սերունդ մը չհասաւ, գրեթէ քառասուն տարիներ *Շիրակը* հանդիպումի վայրը հանդիսացաւ Սփիւռքի գրականութեան մշակներուն: Այսօր անոր էջերուն մէջ պահուած կը մնան ոչ միայն գրական գործեր, այլեւ կարեւոր վկայութիւններ Սփիւռքի գրական կեանքին կարեւոր մէկ շրջանէն:

ԿԱՅՔ

Ֆրանսահայ գրողներու միութեան այս պարբերագիրքը շարունակութիւնն է *Արահետին* (1976-1980) եւ անկէ առաջ՝ *Տեղեկատուին* (1975), Ս. Բ. Ջանգուի խմբագրութեամբ:

1989-ին առաջին թիւով մը լոյս տեսնող *Կայքը* կը կրէ «Գրականութեան տարեգիրք» խորագիրը. սակայն յաջորդ թիւերը լոյս կը տեսնեն երկու տարուան միջոցներով՝ 1991, 1993:

Առաջին թիւը խմբագրուած է Արփի Թոթոյեանի, Զուլալ Գազանճեանի եւ Կարապետ Տաքէսեանի կողմէ, մինչ երկրորդ եւ երրորդ թիւերուն խմբագիրն է Ֆրանսահայ գրողներու միութեան նախկին նախագահ Գրիգոր Պըլտեանը:

Խմբագրականներէն կ'իմանանք, որ *Կայքը* «...ըլլալու, գոյութիւն հաստատելու կոռուանն է, վայրը, բնական ժամադրավայրը, որ գրողներու ընկերակցութիւն մը կազմող անձերու համար գրականութիւնը կրնայ ըլլալ միայն»: Կը շեշտուի, որ իրենց «փորձը, (որ) ո՛չ գրական հանգանակ մը կը ձգտի կիրարկել, ոչ ալ գեղագիտական ընդհանուր սկզբունքներու շուրջ կ'ուզէ համախմբել գրողներ ու գործեր»³²:

Տարեգիրքերուն վերջինը, «Խմբագրութեան կողմէ» խօսքով կը բերէ մեր ամենէն այժմեական եւ ցաւառիթ հարցերէն մէկը՝ գրական մամուլը եւ անոր այսօրուան վիճակը՝ «շնչառական այդ օրկանին խցկումը»³³:

Իր երեք թիւերով *Կայքը* կը թուի իրագործած ըլլալ ա՛յն առաջադրանքները, որոնցմով սկսած - շարունակած է երթը:

Տարեգիրքը ունի երկու հիմնական բաժիններ՝ ստեղծագործական եւ ուսումնասիրական:

Ստեղծագործական բաժինը անշուշտ ունի արձակ եւ չափածոյ գործեր:

Առաջին թիւին առաջին գրութիւնը Նիկողոս Սարաֆեանէն անտիպ մըն է՝ «Խաւարը եւ իր լոյսերը», Գրիգոր Պըլտեանի խմբագրութեամբ: Ասիկա նաեւ խորհրդանշական իմաստ մը ունի, որովհետեւ Սարաֆեան կը համարուի իրապէս Սփիւռքի առաջին բանաստեղծը, քանի որ անոր բանաստեղծական աշխարհը կը ծնի Սփիւռքէն:

Հայրենի վաղամեռիկ բանաստեղծ Սլաիկ Չիլոյեանի կողքին ներկայ են Հենրիկ Էդոյեան եւ Արտեմ Յարութիւնեան:

Երկրորդ թիւի բանաստեղծական բաժնին մէջ ներկայ են Աբրահամ Ալիքեան, Յովհաննէս Գրիգորեան, Յարութիւն Պերպերեան, Վեհանոյ Թեքեան, Գրիգոր Պըլտեան եւ Վահէ Օշական. այսինքն՝ փաղանգը արդի հայ գրականութեան ամենէն ցայտուն անուններուն, որոնք արդէն ծանօթ են եթէ ոչ լայն, ապա ընթերցատէր հասարակութեան: Բոլորն ալ հանդէս եկած են քանի մը գիրքերով եւ կ'աշխատակցին մէկէ աւելի թերթերու:

Կարելի է հարց տալ, թե զանոնք խմբելը *Կայքի* էջերուն մէջ ի՞նչ կ'աւելցնէ հանդէսին վրայ: Այս հարցումը զիս կը տանի շատ հիմնական եւ անժամանցելի հարցի մը, որ կը խնդրարկէ գրական մամուլին գոյութիւնը եւ անոր դերը:

Համոզիչ կը թուի այն կարծիքը, որուն համեմատ գրական թերթ մը ծանօթ եւ արդէն հոչակաւոր անուններու ցուցասարահ մը ըլլալու կողքին, պէ տք է ըլլայ նաեւ հրապարակը նոր անուններու, որոնք կարենան իրենք զիրենք «չարխի» զարնել, զիրար խթանել եւ շարժումի մէջ ըլլալ:

Այս առումով՝ *Կայքը* ինքզինք կ'արդարացնէ, ներկայութեամբը քանի մը նոր անուններու, ինչպէս Խաչիկ Տէր Ղուկասեան, Վազրիկ Բազիլ եւ Արա Գազանճեան:

Խաչիկ Տէր Ղուկասեան լիբանահայ երիտասարդ մըն է, որ ատենին մաս կը կազմէր Նոր Գրականութիւն խմբակին. իր քերթուածները երեւցած են նաեւ *Յառաջի* յաւելում՝ *Միտք եւ արուեստ*ին մէջ: Խ. Տէր Ղուկասեան ներգրաւուած է Պըլտեանի բերած լեզուականութեամբ, սակայն իր քերթուածներուն մէջ անոր կիրարկումը ընելէ աւելի՝ հարցադրումը կ'ընէ այդ հարցին.

*Բառերը քերթուածէն բաժնող սահմանին
կը յայտնուի յանկարծ տարածութիւնը
որուն հորիզոնին կը կորսուիմ³⁴:*

Արա Գազանճեանի *Կայքի* երկրորդ թիւին մէջ լոյս տեսած քերթուածները ներառնուած են 1994-ին լոյս տեսած իր անդրանիկ քերթողագիրքին՝ *Գէթին* մէջ: Գազանճեան ունի երկրորդ զիրք մըն ալ՝ *Յուցափեղկին* մէջ, 1997-ին լոյս տեսած.

*Մատնատիպս կ'արիւնի մատներուս հարուածներէն
Ու մտածումէս
Որ գայն կը տանջէ
Մինչ գիրքը գոր կը գրեմ՝
Զեռքէս կ'իջնայ
Գիշերին մէջ անծայրածիր:*

Վազրիկ Բազիլի կեանքը Գերմանիոյ եւ Պարսկաստանի միջեւ, կը բացայայտէ աղբիւրը իր քնարերգութեան, բանաստեղծական նոր բանաձեւ մը, որ արեւելեան միսթիսիզմը կը միացնէ արեւմտեան արդիականութեան: Վ. Բազիլ առանձին հատոր չունի, բայց փունջ մը իր քերթուածներէն տպուած է Ստեփան Թօփճեանի խմբագրած *Մփիւռքահայ գրականութիւն* տարեգիրքի 1989-ի հատորին մէջ.

*Նայում ես օտարներին
եւ մ'օրդ ես փնտռում:*

*Թարմ գիշերը դառնանում է,
Աչքերդ փնտռում են անընդհատ
եւ դու մոռանում ես քո վայրը:*

Ուշադիր ընթերցումը այս հատուածներուն, եւ անշուշտ անոնց գործին ամբողջութիւնը, կը հաստատէ անոնց մէջ սփիւռքային կացութիւնը, որ կը թարգմանուի խորապէս հայկական բանաստեղծութեամբ:

Վագրիկ Բագիլ, Խաչիկ Տէր Ղուկասեան եւ Արա Գագանձեան անուններ են, նուազ ծանօթ, որոնք *Կայքի* էջերուն թարմութիւն կը բերեն եւ կը փրկեն *Կայքը* գրական հերթական թերթ մը ըլլալէ:

Վերջին երեսուն տարիներուն ֆրանսահայ գաղութը, իր մտաւորականներու փոքր թիւով, կը մնայ ամենէն յառաջընթացը Սփիւռքի գաղութներուն, որովհետեւ «...կը թուի թէ ֆրանսական մշակոյթը շատ մեծ դիրքութեամբ թէ՛ իր մէջ կը ձուլէ մեզի նման պզտիկ մշակոյթները եւ թէ՛ ալ իր քննական եւ քննադատական միտքով մեզի արթնամտութիւնը, յստակատեսութիւնը կու տայ հակազդելու այդ ձուլումին ու փրկելու մեր ազգային իւրայատկութիւնը»³⁵:

Ասիկա իր յստակ ցոլացումը կը գտնէ *Կայքի* մէջ, ուր երեւցող վերլուծական եւ ներկայացուցչական յօդուածները բարձրամակարդակ կը մնան: Ստեղծագործական բաժինը սակայն չի կրնար քայլ պահել եւ կը դառնայ կոկիկ հանդիսասարահ մը ժամանակին շունչը իրենց ստեղծագործութեան մէջ բռնած քերթողներու եւ անոնց գործերուն, Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ:

Սակայն *Կայքը* հեռու է Սփիւռքի գրականութեան լայն համապատկերը տալէ: Իր էջերուն մէջ ժամանակակից ասանդական բանաստեղծութիւնը տեղ չունի, ինչպէս նաեւ տեղ չունի խիստ արդիական քերթողութիւնը (Պըլտեան):

ԱՀԵԿԱՆ

Ահեկանը կարելի է սեպել Սփիւռքի գրականութեան նորագոյն շրջանի ամենէն կարեւոր հանդէսը, որովհետեւ միակն էր, որ զբաղեցաւ Սփիւռքով, որպէս երեւոյթ, հասկացողութիւն եւ, մասնաւանդ, մշակոյթ եւ գրականութիւն: Եթէ վերջնական խօսք չըսաւ *Ահեկանը* այդ առնչութեամբ, գոնէ ձեւաւորեց Սփիւռքի քանի մը հիմնական հարցերը.

- Սփիւռքահայ մարդուն ներկային եւ անցեալին բախումը,
- Շրջապատի կեանքին մասնակցելու խնդիրը (էնթէկրասիոն),

- Այլուրութիւնը ներկայէն³⁶:

Երբ ուրիշ թերթեր եւ հանդէսներ կը փորձէին շարունակել արեւմտահայ գրականութեան աւանդութիւնը - իսկ ժամանակը ցոյց տուաւ, որ ձախող էին եւ անարդիւնք այդ փորձերը - *Ահեկան* ընդունեց սփիւռքեան կացութիւնը եւ անոր համեմատ բանաձեւեց հարցերը:

Ահեկան թերեւս Սփիւռքի առաջին եւ միակ հանդէսն է, որուն խմբագիրը եւ խմբագրական կազմը բարձրագոյն ուսման տէր երիտասարդներ էին: Այս երեւոյթը կրնայ անկարելոր թուիլ, սակայն հիմնական նշանակութիւն ունի հետեւեալ պատճառներով.

1. *Ահեկանի* շուրջ խմբուած երիտասարդութիւնը գիտակից էր ուսման եւ զարգացումի կարելոր դերին. գիտակից էր, որ կ'ապրի ժամանակի մը մէջ, երբ գրականութեան սերը մինակը չի բաւեր նորութեամբ եւ թարմութեամբ պատուաստելու համար գրական աւանդութիւն մը: Բարձրագոյն ուսման այս դերը յստակ է մանաւանդ գրադատական եւ ուսումնասիրական բաժիններուն մէջ:

2. Այս տղաքը ծանօթ էին համաշխարհային արդիական շարժումներուն, գրականութեան եւ արուեստներուն մէջ եւ կը փորձէին այդ բոլորը կիրարկել: Թերեւս արդիւնքը միշտ չէ, որ գոհացուցիչ էր: Սակայն աւանդութիւնը նորոգելու իրենց ճիգը ինքնին գնահատելի պէտք է սեպել:

3. *Ահեկանի* ամբողջ շրջանակը երիտասարդ ըլլալով, իրենց՝ երիտասարդութեան հարցերն է, որ սեղանի վրայ կը դնէին եւ կը փորձէին *մտածել*: Կային անշուշտ *Բագինը*, *Շիրակն* ու *Սփիւռք-Գարունը*: Այնտեղ սակայն ինչ որ կը գտնենք, գրական փորձերով արտայայտուող մակերես մըն է, մինչ *Ահեկան*, խորքի հետամուտ, կը ճգնէր իջնել հարցերուն մինչեւ յետին անկիւնները:

Արտայայտիչ օրինակ մըն է Յարութիւն Քիւրքճեանին ստորագրած յօդուածը, նուիրուած Վարդգէս Պետրոսեանի եւ գրուած անոր յօդուածին առիթով (լռոյս տեսած *Գարունի* մէջ՝ «Հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով»³⁷): Քիւրքճեանի յօդուածը խորագրուած է՝ «Երկրորդ հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով»³⁸. այստեղ կը խօսուի սփիւռքահայ երիտասարդին մասին, բռնուած իր հայութեան եւ ապրած երկրին պատկանելիութեան միջեւ - առանց ապրելու 30-ական թուականներու Ֆրանսայի տղոց ապրած խուճապը - զայն հասկնալու ճիգի մը մէջ, ձեռքազատ ամէն թացիկ ապրումէ, տրուելով մտածումին եւ դատումին:

Այս երիտասարդները կը գիտակցին, որ իրենց կացութիւնը բաւական բարդ է. այդ բարդութիւնն է, որ կը թարգմանեն արուեստով՝ գրականութեամբ թէ նկարչութեամբ:

Ուրեմն *Ահեկանի* մէջ կարելի է գտնել երիտասարդական *աշխարհ* մը, որ գլխաւոր բացական եղած է, կրնանք ըսել, միւս հանդէսներուն: Այդ աշխարհը կը քննարկուի իր մանրամասնութիւններուն մէջ, որպէս հոգեմտաւոր կառոյց, ուր այս տղաքը իրենք զիրենք կ'ուզեն գտնել իրենց մարդու եւ հայու կրկնակ դերե-

րուն մէջ ու մանաւանդ ճշդել՝ «ի՞նչ է հայր Մփիւռքի տարածքին»³⁹:

Կա և պատասխաններ այս հարցումներուն: Յաճախ պատասխանները իրենք ալ հարցումներ են, ինչպէս է պարագան վերի հարցումին.

*Միանգամընդմիջտ սահմանուած էութիւն մը, գաղափար մը, թէ՞ գոյութենական կացութիւն, ամէն վայրկեան ճշդելի արժէք: Ի՞նչ պիտի ընենք սա հայութիւնը. պիտի պահենք-պահպանենք, թէ՞ պիտի ապրինք զայն*⁴⁰:

Երեսուն տարիներ ետք իսկ մենք զմեզ կը գտնենք նոյն հարցադրումներուն դիմաց, որովհետեւ ի նչ որ բանաձեւուած է *Ահեկանի* էջերուն, Մփիւռքի գոյութեան ամենէն հիմնականն է:

1965-ին Եղեռնի յիսնամեակը արթնցուց սփիւռքահայութիւնը իր թմբիբէն. յստակ դարձաւ, որ վերադարձի երազ չկար. ու եթէ շատեր յամառեցան կառչիլ այդ երազին, ընդունեցին որ շատ հեռու եւ անիրական էր տակաւին ան: Երիտասարդներուն քով, մանաւանդ, յստակ դարձաւ իրավիճակը՝ երկար ժամանակի վրայ շարունակելի: Այս սերունդը, ծնունդ առած Մփիւռքի մէջ, առանց զգացական կապերու Երկրին եւ անոր յիշատակներուն հետ, ունեցաւ գիտակցութիւնը իր կացութեան, հարցեր դրաւ եւ պատասխաններ փնտռեց: Եւ որովհետեւ իր հողերէն դուրս ապրող փոքրամասնութիւններուն համար լեզուն եւ մշակոյթը հողի դէր կը կատարեն, այս սերունդը իր հարցադրումները այնտեղ՝ լեզուին եւ մշակոյթին մէջ բանաձեւեց:

Յիսնամեակը արթնցուց Մփիւռքը: Արթնացումը, սակայն, կացութիւնը ընդունիլ չի նշանակեր: Մեծամասնութիւնը - եւ անոնց մէջ թերթերու խմբագիրներ եւ մտաւորականներ - հաստատուեցան իրենց ա յն համոզումին մէջ, որ «եթէ կըրցանք տեւել յիսուն տարի, պատճառ մը չկայ որ նոյն ձեւով չշարունակենք տեւել եւս յիսուն եւ ասելի տարիներ»: Այսինքն՝ խրած ասանդութեան մը մէջ, որ արիւնաքամ, անկարող էր այլեւս ապրեցնել նոր սերունդ մը հին ոգիով: Ինչ որ կար, ո՛չ թէ գրականութիւն եւ մշակոյթ ստեղծելու կը մղէր, այլ կը ծառայէր միայն հայապահպանումի:

Այս կացութեան մէջ է, որ կը ծնէր *Ահեկան* 1966-ին, առանց պոռոտախօսութեան, առանց հանգանակի, բայց ըմբոստ, անվախ, փշրելու պատրաստ եւ նորի տեսլականով խթանուած տղոցմով, անոնց դժգոհութեան եւ սպասումին որպէս արդիւնք:

Ահեկան կու տար ազատ բեմի մը բոլոր կարելիութիւնները. այդ տղաքը վստահ էին, որ իրենց բոլոր փորձարկումները կրնան տեղ ունենալ այնտեղ. այս վստահութիւնը իթան եղած է, որ անոնք ունենան գրական այնպիսի մթնոլորտ մը, ուր ստեղծագործելը շնչելու պէս բնական բան մը կը դառնայ:

Մթնոլորտ. ահա կախարդական բառը *Ահեկան*ին եւ իր «Անմիջական

շրջանակ»ին, որովհետեւ թերթին ծնունդին քանի մը ամիս ետք իսկ, տղոց թիւը, որ երեք էր սկիզբը՝ Գրիգոր Շահինեան (Խմբագիր), Գրիգոր Պըլտեան եւ Յարութիւն Քիրքճեան, կը բազմապատկուի եւ գրականութեան շուրջ եղած անոնց հանդիպումները կը կնքուին «Անմիջական շրջանակ» անունով:

Խմբական աշխատանք մը կայ, որ կը սկսի ներկայացուած գործերուն քննարկումէն, տպելու կամ չտպելու որոշումէն ու կը հասնի թերթին ծախսերը միասնաբար հոգալու քիչ մը անսովոր երեւոյթին:

Ահեկանը սկսող տղաքը գիտէին թէ ի՛նչ կ'ուզեն, թէւ հանգանակի մը կանոնագրութեան մէջ սեղմուելու նպատակ բնաւ չեն ունեցած: Իրենց ծրագիրը յստակօրէն բանաձեւած են թերթին առաջին թիւին մէջ (*Ահեկան* 66).

- Ըլլալ արտայայտիչը համահայկական մտահոգութիւններու,

- Ըլլալ հանդիսավայրը երիտասարդ ու ժամանակակից մշակութային ձեռնարկներու,

- Ըլլալ հայելին սփիւռքահայ եւ յատկապէս լիբանահայ հոգեկան կեանքին:

Ահեկանի ամբողջութիւնը ցոյց կու տայ, որ այս երեք նպատակներէն զլիակտուն ու առանցքայինը կը մնայ երկրորդը՝ երիտասարդութիւնը, որուն կոչումը «ուրոյն խօսք ըսելով մէկտեղ, փոխարինելն է անհետացողները»⁴¹: «*Ահեկանը* գրական հանդէս մը ըլլալէ աւելի, գրական փորձադաշտ մըն է նաեւ երիտասարդներուն համար, լինելութեան դպրոց մը»⁴²:

Թերթին սկիզբէն տարի մը ետք է միայն, որ կարելի կ'ըլլայ 2024-ի արձագանգներ գտնել: Ամառ 67 թիւին մէջ կը տպուի «Բազմաձայն գրոյց երիտասարդութեան մասին»: Հետաքրքրական է ներկայութիւնը երեք սերունդէ տարբեր խօսակիցներու՝ Գարեգին Եպս. Սարգիսեան (երջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Վեհափառ Ամենայն Հայոց), Վահէ-Վահեան, Մուշեղ Իշխան, Գուտցի Միքայէլեան, Գրիգոր Շահինեան, Կ. Միրմէլեան, որոնք բոլորն ալ «հակասական կարծիքներ ունենալով մէկտեղ, կարծես համաձայն էին հիմնական գաղափարի մը շուրջ, թէ նոր սերունդը անտարբեր չէ, աստակ է խանդավառութեան, շինիչ աշխատանքի»⁴³:

Երկրորդ տարուան ընթացքին է, որ *Ահեկան* կը խոստովանի.

*Յաջողած ենք ահեկանեան մթնոլորտ մը ստեղծել... բայց ահեկանեան շարժում չկայ տակաւին*⁴⁴:

Ահեկանը ճիշդ է, որ շարժումի չկրցաւ վերածուիլ, որովհետեւ անոր շուրջ խմբուած տղաքը չկրցան հասնիլ այն հանգրուանին, ուր բոլորին համար նոյն համոզումները ըլլային եւ ըլլար նոյն տեսլականը: Բայց կրցաւ իրագործել *հանդիպումը*, որ մշակոյթի ամենէն վաւերական քայլերէն մէկը կը համարուի:

Հետաքրքրական է ա՛յն երեւոյթը, որ *Ահեկան* կը փորձէ ի նք ըլլալ իր քննա-

դատը, դիտել ինքզինք յստակ եւ անկողմնակալ ձեռով. ասոր հաստատումն է վերը յիշուած մէջբերումը շարժումի մը չգոյութեան մասին եւ գոհունակութիւնը, որ «հանդէսը ստացած է իր ուրոյն դիմագիծը, հիմնաւորած՝ իր սկզբունքները եւ աշխատանքի կերպերը»⁴⁵ (Նոր հանգրուան):

Սկզբունք ըսելով պէտք է հասկնալ «ի՛նչ որ երիտասարդական է, մշակութային եւ այժմէական»⁴⁶:

Այս թուականին է նաեւ, որ *Ահեկան* կը բացուի տեղական՝ Լիբանանեան գրականութեան եւ կը հիւրընկալէ Լիբանանի առաջատար բանաստեղծ եւ ՇԸՂԸ (Բանաստեղծութիւն) թերթի խմբագիր Եուսէֆ Էլ Խալը, յօդուածով մը՝ «Նշմարներ արաբական նոր բանաստեղծութեան մասին»: Նոյն թիւին մէջ կ'երեւի նաեւ Գլէր Շըպէլլի յօդուածը՝ «Լրագրութիւն, ընդհանուր զարգացում, արուեստ»: Եւ այս՝ որովհետեւ *Ահեկան* կը հաւատայ, որ «մասնակցութիւնը տեղի կեանքին հիմնական պայմանն է վաւերական գրականութեան մը»⁴⁷:

Ահեկան, արդէն ինքզինք հիմնաւորած լիբանանահայ կեանքին մէջ, ամրացած իր «Անմիջական շրջանակ»ով, կը բարձրացնէ նայուածքը դէպի Սփիւռք. յօդուածները կը դառնան լայնածիր, ընդգրկելու համար Սփիւռքը եւ սփիւռքահայ գրականութիւնը, որ սկսած է բոլոր գաղութներուն մէջ ալ, տարբեր համեմատութիւններով, շարժիլ եւ զարգանալ:

Իր «Գրական հաշուեկշիռ» յօդուածին մէջ Գրիգոր Շահինեան կը բնութագրէ Սփիւռքի գրական կեանքը եւ Պէյրութի գաղութին դերը անոր մէջ.

...Պէյրութը շարունակեց մ'նալ կեդրոնը Սփիւռքի հրատարակչական եւ գրական ճիգին, ոչ միայն հասաւ Լիբանանի գրական կարիքներուն, այլ լայնօրէն գոհացուց նաեւ արտասահմանը: Ամերիկա, Ֆրանսա կամ Պարսկաստան ապրող տասնեակ մը հեղինակներ մէկ կողմէ աշխատակցեցան պէյրութահայ գրական մամուլին, միւս կողմէ առանձին հատորներ տպեցին մեր քաղաքին մէջ: Աւելին՝ գրական իր չորս մրցանակներով⁴⁸, Պէյրութը դարձաւ նաեւ Սփիւռքի գրականութեան գնահատող միտքը⁴⁹:

«Անմիջական շրջանակ»ի հերթական հանդիպում-գրոյցներէն մէկը կը նուիրուի Սփիւռքի գրականութեան. գրուցողները բոլորն ալ երիտասարդներ են՝ Յարութիւն Քիրքճեան, Վազգէն Տէտէեան եւ Յասմիկ Սերոբեան: Զրոյցին կը մասնակցել նաեւ խմբագիրը՝ Գրիգոր Շահինեան: Զրոյցը նախորդող խմբագրական նօթին մէջ կ'ըսուի.

Քիչ մը տարբեր է Ահեկանի մ'օտեցումը: Գրական մշակներու գործին մեծարանքի դասական արտայայտութիւններով մ'օտենալէ աւելի՝ մենք կ'ուզենք սփիւռքահայ գրականութիւն կոչուած երեւոյթին գրական ու բացասական կողմերը վերլուծել եւ ապագայի հնարաւորութիւններուն մասին խորհրդածել: Ներկայ բազմաձայն գրոյցը քննադատական այս

մտահոգութենէն թելադրուած է մանաւանդ⁵⁰:

Անոնք իրենց գրոյցին ընդմէջէն փորձած են ապագայի գրական հնարաւորութիւնները ձեւակերպել.

- Հիմնական, բանալի հարց է շրջապատի կեանքին մասնակցելու խնդիրը:

- Սպասելի է եւ թերեւս անխուսափելի, որ նոր սերունդը նոր շրջանի պայմաններուն եւ մտայնութեան համապատասխանող գրականութիւն մը փորձէ:

Մեծ թիւով երիտասարդութիւն մը ունինք, որ իր մտաւոր սնունդը համաշխարհային մեծութիւններու գործին հետ շփուելով կը ստանայ եւ աւելի լայն մտահորիզոն ունի: Թերեւս նաեւ ա՛յս պայմանը, որ լրացած չէր առաջ, կրնայ բախտորոշ դեր խաղալ:

- Ոչ թէ մշակոյթը մեր ժողովուրդի պահպանումին պիտի ծառայէ, այլ՝ հայ ժողովուրդին պահպանումը պիտի ծառայէ մշակոյթին:

- Հիմնականը՝ լեզուն ըմբռնելու կամ գրելու արարքը ըմբռնելու նոր ձեւն է... տեսութեան նուազագոյն հասկացողութիւն մը, կամ ալ որոշ ըմբռնումի մը գիտակցուած կիրարկումը:

Ինչպէս կարելի է տեսնել վերը յիշուած եզրայանգումի նմանող իրենց գրոյցին ամփոփումէն, այս տղաքը ամբողջովին նոր մօտեցում կը ցուցաբերեն գրականութեան հանդէպ: Այդ օրերու գրական աւագանիին համար, երեւոյթը քանդումի եւ ինքնիշխանութեան արարք մը թուեցաւ, մանաւանդ լեզուի պարագային.

«Կռուիլ բանի մը դէմ, որը քեզի սնունդ տուող, իմացական մարդ շինող կենսասնիթն է, ոչ միայն անկարելի է, այլեւ՝ անիմաստ: Ինքնատիպ կերպով արտայայտուելու համար՝ լեզուն քանդելու պէտք չկայ», - կ'ըսէ Անդրանիկ Ծառուկեան այդ նոյն բազմաձայն գրոյցին ընթացքին:

Սակայն լեզուն քանդելու համար չէ քանդելու այդ արարքը, նոյնիսկ կարելի է ըսել՝ քանդելու արարք մը չէ եղածը, այլ՝ լեզուն ճկելու, պղեղելու, անոր ներուժ կարողութիւնները երեւան հանելու եւ օգտագործելու ճիգ է.

...նորութիւնը յեղաշրջում է. անիկա ոչ մըն է ամէն ըմբռնումի դէմ. բայց գրականութեան մէջ ան ամենէն առաջ լեզուին դէմ է, որովհետեւ մեր շուրջի աշխարհը շինուած է լեզուի եւ բառերու վրայ...: Լեզուն մեզի նախապաշարումներով, աւելի ճիշդը՝ աւանդութիւններով կը հասնի: Ծատ մը բառեր չեն համապատասխաներ մեր հոգեկան վիճակներուն, մեր տազնապաններուն, եւ ատոր համար գրագէտը ամենէն առաջ լեզուն կը բռնէ, քանդելու համար գայն⁵¹:

Մեկնանի տղոց համար «եղածը զգալու եւ մտածելու անձնական կերպ մը առաւելագոյն հարազատութեամբ արտայայտելու ճիգ մըն է, սեփական աշխարհի մը սեփական միջոցներով տալու ձգտում մը»⁵²:

Նոյնիսկ գրականության հիմնական հարցերը՝ ինչո՞ւ գրել կամ ինչպե՞ս գրել, ամբողջովին կորսնցուցած են իրենց իմաստը, ինչպես կ'ըսէ Պըլտեան «Բազմա-ձայն գրոյց»ին մէջ.

«Կը գրենք մեր տագնապները գրականութեան ձեռով արտայայտելու համար», կամ՝

«Մեր ներկայ ըմբռնումով՝ գրագէտին կեանքը, իր տառապանքները, իր ինչպէս գրելը, իր ինչու գրելը հետաքրքրական բաներ չեն այլևս: ...Գործն է կարեւորը» (Վ. Օշական):

«Ի վերջոյ, գրականութեան գործիքը լեզուն է, - կ'ըսէ Յասմիկ Սերոբեան «Սփիւռքը եւ իր գրականութիւնը» յօդուածին մէջ⁵³ - ...Օշական եւ Պըլտեան, որոնք միակ յեղափոխական լեզու ունեցողներն են, որոշադրեալի խախտումով կը մօտենան գրականութեան: Այսինքն որոշադրող-որոշադրեալ յարաբերութեան խախտումով, քանի որ լեզուի միջոցով է որ նորութիւն պիտի ստեղծուի, կամ էնթէկրասիոն ձեռք ձգուի, լեզուն քանդելով, ձեռով մը»:

Կարդալով վերի տողերը եւ ընդհանրապէս բոլոր գրոյցներուն ընթացքին իրենց արտայայտութիւնները, մարդ կը մղուի մտածելու, որ *Սհեկանի* երիտասարդ աշխատակիցները կ'ուզէին գրական արհեստավարժութիւնը, երոպական չափանիշով, ներմուծել հայ գրականութեան մէջ:

(Այստեղ ճիշդ կ'ըլլայ թերեւս նշել, որ, մեր հասկացողութեամբ, արհեստավարժութիւնը անդին կ'անցնի կեանքը նիւթապէս շահելու իրողութենէն եւ կը կապուի ո՛չ միայն յանձնառութեան, այլ եւ ծրագրի, գիտութեան, նպատակի եւ կանոնի):

Սհեկանի երրորդ տարուան՝ 1968-ի առաջին թիւին մէջ անգլերէն երկու գրութիւններու կը հանդիպինք, մէկը պատմուածք՝ Ասթրիտ Արապեանի ստորագրութեամբ, եւ միւսը քերթուած՝ Րաֆֆի Սէթեանի գրիչով⁵⁴: Երկու գրութիւններուն ալ հայերէն թարգմանութիւնները տրուած են:

Երբ լեզուն է, որ անվիճելիօրէն կը ճշդէ գրականութեան մը պատկանելիութիւնը, անգլերէն գրութիւններու ներկայութիւնը տարօրինակ, չըսելու համար անբնական կրնայ թուիլ հայ գրականութեան նուիրուած հանդէսի մը մէջ: Այս երեւոյթը խորունկ հարցի մը գոյութեան կ'ակնարկէ՝ օտարագիր հայ գրողներ հայ գրականութենէն ներս առնելու հարցէն աւելի: Սփիւռքի մէջ հասակ առած երիտասարդներէն շատեր քանի մը լեզուներու հատումի կետին վերածուած են. անոնց համար երկու լեզուներն ալ նոյնքան մայրենի են. անոնք երկու, երբեմն նոյնիսկ երեք լեզուներով ալ կրնան հաւասարապէս արտայայտուիլ: Եթէ Րաֆֆի Սէթեան անգլերէն կը բանաստեղծէ, ապա Գրիգոր Պըլտեան երկլեզու քերթողագիրք մը ունի, ուր ֆրանսերէնն ու հայերէնը ոչ թէ զիրար կը թարգմանեն, այլ զիրար կը շարունակեն, իրարմէ ծնելու առեղծուածային արարքով:

Կացութեան մը հարազատ արտայայտութիւնն է ասիկա. այս տղոց էութիւնը

պատակառուած է ինքնութիւններու, պատկանելիութիւններու եւ լեզուներու միջեւ:

Թէ որքա՛ն մատչելի է, կամ թէ որքան կ'արժէ նման գրական փորձ, արդէն վիճելի հարց է, որովհետեւ ընթերցողն ալ գրողին չափ ու թերեւս աւելի պէտք է գիտնայ այդ լեզուները: Հասկնալի են նման փորձեր, թէեւ կրնան համոզիչ կամ արդարանալի չհնչել:

Հակառակ անոր, որ *Ահեկան* իր ծնունդէն իսկ յստակօրէն կը գծեր իր տարբերութիւնը միւս հանդէսներէն, մեծ արձագանգ չէ ունեցած այդ ծնունդը Լիբանանի թէ Մփիւռքի միւս գաղութներուն հայ մամուլին մէջ: Ա. Օտտուկեանն է միայն, որ յաճախ ծանուցած է *Ահեկանի* պարբերական երեւումները եւ արտատպումները ըրած նաեւ⁵⁵:

Տարիներ ետք քննելու որ ըլլանք Ահեկանի հոլովոյթը, 1968-ի սկզբնաւորութիւնը որպէս նոր մեկնակէտ պիտի ներկայանայ անկասկած մեզի (Գ. Շահինեան):

Իսկապէս երբորդ տարին կը դառնայ *Ահեկանի* բարձրակէտը, յստակ դիմագիծով, աշխատակիցներու կուռ ցանցով, ինքզինք գտած եւ ընելիքը որոշած «Անմիջական շրջանակ»ով, որ ձեռնարկած է փնտռոտութիւն «հայու նոր տիպարի մը, որ գալիք տարիներուն ստանայ եթէ ոչ վերջնական, գոնէ յստակ դիմագիծ»⁵⁶:

1970-ին կը սկսի վայրէջքը, գլխաւորաբար զգալի՝ ստեղծագործական բաժնին մէջ: Կ'երեւին անունները վերերան գրողներու, ինչպէս՝ Զահրատի, Խրախունիի, Ժագ Յակոբեանի, Նիկողոս Սարաֆեանի եւ Զարեհ Որբունիի:

Ահեկանի կորիզային երկու անդամները՝ Յարութիւն Քիրքճեան եւ Գրիգոր Պըլտեան, ձգած են Պէյրութը, Փարիզ ուսանելու համար: Ուրիշներ, ինչպէս Գառնիկ Միքայէլեան կամ Վազգէն Ալեքսանեան, հասած են մինչեւ Ամերիկա եւ դադրած՝ գրելէ: «Անոնցմէ շատեր համոզուեցան, որ գրելը իրենց կոչումը չէ», - կ'ըսէ Գրիգոր Շահինեան անձնական գրոյցի մը ընթացքին:

Այս բոլորին եթէ աւելցնենք մամուլին մէջ եղած յարձակումները, կամ, լաւագոյն պարագային, լռութիւնը, կրնանք հասկնալ, որ նիւթական տագնապը, թէեւ հիմնական խոչընդոտ մեր մամուլին համար, յարդի վերջին շիւղը ըլլար *Ահեկանի* պարագային:

Ահեկան, հաւաքուեցան արեւմտահայ ժամանակակից գրական անդաստանին պիթիքները, Ահեկանի էջերուն վրայ փոռուած իրենց կոշտ ու գռեհիկ ստեղծագործութիւններով այդ անդաստանը կրիսկոտողները, իրենց թխած բառակոյտերով բանաստեղծական արուեստը պղծողները, եկան, հաւաքուեցան ուս-ուսի, քիթ-քիթի այս պարբերականին շուրջ...⁵⁷:

Ահեկան ուրիշներէ աւելի կը տառապի նման ելոյթներու դիմաց, որովհետեւ

հաւատքը ուներ հերթական հանդէսէ մը աւելին ըլլալու: 1970-ի վերջին թիւին վրայ պարզօրէն նշուած է՝ *Վերջին թիւ*:

Դրական դիտանկիւն մը որդեգրելով, կրնանք մտածել, որ *Սհեկան*, ամբողջացուցած իր հոլովոյթը, բնական է որ դադրէր: Եթէ ուներ առաջադրանք մը, այսօր, երեսուն տարիներու հեռաւորութենէն կրնանք ըսել, որ կատարած էր զայն: *Սհեկանի* մէջ երեւցած անուններէն քանի մը հատը այսօր կը կազմեն փաղանգը Սփիւռքահայ ժամանակակից գրականութեան եւ մշակոյթին:

Սհեկանի դադրիլը իր երեւումէն աւելի «բախտաւոր» եղաւ. երբ երեւումը ընդունուած էր լուծեան պատով մը, դադրումին մասին գրեց *Երիտասարդ հայ* հանդէսը, որ, իր առաջին թիւին մէջ յայտարարած էր՝ «Մենք *Սհեկանը* կը նկատենք իբր մեր գործելու ոճին գրական բանաձեւումը: Եթէ *Սհեկանը* չըլլար - իր բոլոր թերիներով հանդերձ - պէ տք էր ստեղծել զայն»⁵⁸:

Սհեկան ամբողջացուցած էր իր հոլովոյթը:

Սփիւռքահայ երեց եւ երիտասարդ գրողներու կողքին, *գրական* բաժնին մէջ կարելի է հանդիպիլ օտարալեզու հայ գրողներու, ինչպէս՝ Վասքօ Վարուժան, Վահէ Քաչա, Ռուբէն Մելիք կամ Ռաֆֆի Սէթեան, հայրենի գրողներու՝ Յովհաննէս Գրիգորեան, Հենրիկ Էդոյեան, Կարէն Սիմոնեան, Դաւիթ Յովհաննէս, լիբանանացի գրողներու՝ Էլիաս Էլպատաուի, Հանի Ապու Սալեհ, Սաիտ Աքլ, Ունսի Էլիաժ, Նատիա Թուլնի, Մորիս Աուատ, Ֆարհան Էլ Արիտի, Միշել Թրատ, Լոր Դըրայյէպ եւ անշուշտ օտար գրականութիւններէ անուններու՝ Ռոժէ Ժանիթոն կամ Խոզէ Ակուսթին Կոյթիզոլօ: Պէտք է նշել, որ բնագիրներով ներկայացուած գործերուն կողքին կայ հայերէն թարգմանութիւնը, խմբային աշխատանքի արդիւնը:

Իսկ *վերլուծական* բաժինը կ'ընդգրկէ գրականագիտական նիւթեր, հայ թէ օտար մշակոյթներէ, հայ եւ օտար հեղինակներու գրիչով:

Գիտական, ազգային, ընկերային, երաժշտական, թատերական եւ ընդհանրապէս կերպարուեստի նուիրումը բաժինները, յատուկ նկարագարդումներով, կ'ամբողջացնեն հանդէսին մշակութային դիմագիծը:

Այս բոլորին մէջ սակայն քիչ տեղ տրուած է բանաստեղծական վերլուծումին: Ուշադրութիւնը աւելի բեւեռուած է արձակին վրայ, թէեւ կան քանի մը յօդուածներ, ինչպէս՝ «Ներածական Սարաֆեանի ընթերցումին» (թիւ 2-3, էջ 94), «Ահարոն եւ քերթուածի հարցը» (թիւ 4, էջ 79), «Դանիէլ Վարուժան կամ փոխաբերութեան խաղը» (թիւ 4, էջ 47), բոլորն ալ գրուած Գրիգոր Պըլտեանի կողմէ:

Շահեկան է *գրահանդէս* բաժինը, ուր կը ներկայացուին եւ կը քննադատուին նոր լոյս տեսած գիրքեր: Շահեկան է ալ յն իմաստով, որ հոն կը շրջանցուի գրականութիւն եւ հայապահպանում առնչութիւնը, ամէն նոր լոյս տեսած գիրք անպայման գնահատելու մարմաջը, քաջալերանքի եւ «եղածն ալ չխրտչեցնել»ու չքմեղանքով, եւ փորձ կ'ըլլայ *գրական* մօտեցումով քննարկել գիրքը, անկախ

հեղինակին անձէն: Ցայտուն օրինակ մըն է Ջարեհ Մելքոնեանի քերթողագիրքին գրախօսականը⁵⁹:

Ստեղծագործական բաժինէն անկախ, իր հետաքրքրականութիւնը կը պահէ գրոյցներու բաժինը, որ ունի գործնականացուած տեսութեան մը գրգիռը:

Հետաքրքրական է, որ *Սհեկան* չէ երկնչած իսկապէս փորձառական եւ նորարարական քերթուածներ հրատարակելու (Բ. Սեթեան), արդարացնելով եւ գործադրելով իր առաջադրանքները, մանաւանդ երկրորդը, որ կ'ըսէ՝ ըլլալ հանդիսավայրը երիտասարդ եւ ժամանակակից մշակութային ձգտումներու:

ԿԱՍ

ՀԱՆՂԷՍ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ

Հակառակ անոր, որ *ԿԱՍ*ի էջերուն քերթողականը մեծ տեղ չի գրաւեր, այսուհանդերձ անոր նուիրուած քանի մը կարելոր ուսումնասիրութիւններն ու թարգմանութիւնները եւ այս հանդէսին միտումը՝ սփիւռքեան կացութիւնը *մտածելու*, մեզ կը դնեն զայն այստեղ ներառնելու պարտաւորութեան տակ:

2002 թուականին *ԿԱՍ*ի հինգերորդ թիւի իր «Փոխան յառաջաբանի» խօսքին մէջ խմբագիրը՝ Մարկ Նշանեան կը գրէր.

Այսքան տարի ետք ԿԱՍը կը մնայ հւատարիմ իր սկզբնական դիտարկութիւններուն: Հանդէս գրականութեան, հանդէս վերլուծական, տեղ տուող ի հարկէ՝ քննադատութեան եւ թարգմանութիւններու. թարգմանական աշխատանոց մը օտարութեան մէջ:

*ԿԱՍ*ը իր առաջին թիւէն իսկ, ինքզինք կը դնէր հայ, մանաւանդ սփիւռքահայ մամուլին համար նոր եւ ինքնուրոյն տարածքներու՝ մտածողական եւ թարգմանական տարածքներու վրայ: Մինչ այդ սփիւռքահայ գրական մամուլը եղած էր վայր մը, կայք մը, ուր կու գային հանգրուանել, կարճ կամ երկար պահու մը համար, գրողներ եւ բանաստեղծներ՝ բերելով իրենց արտադրութիւնները: Այդպիսով մամուլը, գրեթէ իր բոլոր անուններով, կը դառնար հաւաքածոներու շտեմարան մը, ուր երբեմն, յարգելի ճիգերու շնորհիւ, մտածումը կը պսպղայ հեռու, անհասանելի աստղի մը պէս ու կ'անհետի միջազգային մտածողական սարքին առջեւ:

*ԿԱՍ*ը կը ծնի այն «զարմանք»էն, զոր Մարկ Նշանեան կ'ապրի մտաւորական Սփիւռքի կարգ մը խոցելի երեւոյթներուն ի տես՝ «ահաւոր լռութիւն»ն ու «մտաւորականներու խակութիւնը»:

Ծնած եւ ապրած մշակոյթի մայրաքաղաք Փարիզի մէջ՝ Նշանեան խորապէս կը զգայ պարապը հոն, ուր մտածողականը պարտ էր ըլլալ. հետեւաբար *ԿԱՍ*ը

ծնունդ կ'առնէ հիմնական անհրաժեշտութենէ մը:

Այդ անհրաժեշտութիւնը ժամանակին հետ կը խորանայ, ձեւ կ'առնէ, ուղղութիւն կը հագնի հանդէսին յաջորդական հատորներուն հետ: Հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ իւրաքանչիւր հատորի խմբագրականը, «իբրեւ յառաջաբան»ը կամ «փոխան յառաջաբանի»ն, հաստատելով հանդերձ նախորդ ըսուածները, նոր մտորումներ կը բերէ, նոր յարակարծիքներ կը ձեւակերպէ:

Հանդէսին պարբերականութիւնը կը հետեւի «իր ներքին այժմեականութեան» ռիթմին, այսինքն՝ մտաւորական ուժականութեան մը թափին: Թէեւ հանդէսը կը միտի «գրական սերունդի մը հանդիսավայրը ըլլալ», սակայն ատիկա չ'իրագործուի յաջորդական հատորներու մէջ: Սփիւռքի գրականութեան ամենէն նոր, այժմեական անուններն են միայն, որ կ'երեւին անոր էջերուն. չորս հատորներուն մէջ կ'երեւին ընդամենը ինը հայ հեղինակներ միայն:

Ձեռով մը Սփիւռքի արդիական մտածողութեան ընտրանին է, որ կ'աշխատակցի *ԿՄՄ* ին: Հաւանաբար խմբագիրը բաւական բարձր բռնած է իր չափանիշը, կամ՝ հանդէսին լրջութիւնը ի նք կը սանձէ պատահական աշխատակիցներու եռանդը: *ԿՄՄ* ին տարածուն հանդէս մը չըլլալու իրողութիւնը եւս դեր ունեցած ըլլալու է հոն:

Երբ մեր գրեթէ բոլոր հանդէսները միշտ պատրաստ կեցուածքներ ունեցած են, մանաւանդ Սփիւռքի եւ ազգային հարցերու պարագային, *ԿՄՄ* ինքզինք կը տարբերէ յայտարարելով, որ «պատրաստ պատասխաններ» չունի. ինչ որ ունի՝ հաւատք է, հետաքրքրութիւն, զարմանք եւ, անշուշտ, արհեստավարժութիւն, այսինքն՝ պրպտումի, հետազօտութեան ամբողջ սարք մը:

Ամենէն աւելի ուշադրութեան արժանին այն հաւատքն է, թէ Սփիւռքը կրնայ «մշակութային խարսխումի տարբեր եղանակներուն ու եղանակաւորումներուն վերլուծումի վայր մը ըլլալ». ասիկա արժանի է ուշադրութեան, որովհետեւ կը դնէ կարելիութիւնը *ամբողջական ըլլալու* Սփիւռքի մէջ, միաժամանակ պայքարելով այն բոլոր աժան հաւաստիքներուն եւ լոգունգներուն դէմ, որոնք կը կազմալուծեն զայն: Եւ այս՝ տակաւին 80-ական թուականներուն:

Հանդէսը ունի քանի մը կարեւոր առանցքներ, որոնցմէ մէկն է թարգմանութիւնը, ինչպէս նշեցինք: Ինչ որ կը գտնենք այստեղ, որոշ գործերու սոսկական թարգմանութիւնը չէ, այլ թարգմանութիւնը ի նք է որ քննարկումի առարկայ կը դառնայ: «Թարգմանիչին պարտականութիւնը» կը բացայայտէ խորքը թարգմանական արարքին, որ տարբեր տարողութիւն կը ստանայ, երբ միջամուխ կ'ըլլայ լեզուէ մը այլ լեզու երկարող տարբեր կամուրջներու կառոյցին:

Կան թարգմանութիւններ միջազգային ժամանակակից ցայտուն, բայց անսովոր գրողներու գործերէ, գրութիւններ, որոնք այլ հանդէսի մը էջերուն բնաւ պիտի չ'երեւէին, ինչպէս «Թոմաս Սթագին»ը (Մորիս Պլանշօ), կամ «Տիկին Եդուարդա»ն (Ժորժ Պարթա):

Ուսումնասիրական բաժիններով հետաքրքրական յօդուածներ լոյս տեսած են *ԿԱՄ* ի էջերուն, մի շտ սփիւոքահայ գրականութեան նորագոյն շրջանին առնչուող, ինչպէս Մարկ Նշանեանի «Վ. Թէքէեան կամ անկարելի անցքը», Գրիգոր Պըլտեանի «Կախարդանքը գրութեան», Արքի Յովհաննէսեանի «Լ. Շանթ եւ իր թատերական մտածողութիւնը» եւ այլ ուսումնասիրութիւններ:

Գեղարուեստական գրականութեան բաժինը ընդհանրապէս նիհար է *ԿԱՄ* ի էջերուն, եթէ զանց առնենք թարգմանուած գործերը:

Առաջին թիւին մէջ Զ. Որբունիի «Մահագոյն» է, զոր այլ տեղ գտնելու կարելիութիւնը չունինք, յաջորդ թիւին մէջ այլ գործ մը կայ Որբունիէն՝ «Զի քո է կարողութիւն», կայ Սարաֆեանի «Վէսէնի անտառը», որ աւելի ուշ՝ 1998-ին լոյս տեսաւ առանձին գիրքով (Փարիզ), եւ Վահէ Օշականի «Կեանքէն մահ» գրութիւնը, հետագային առնուած *Արուարձաններ* գիրքին մէջ (Լոս Անճելըս, 1991):

ԿԱՄ ի հինգերորդ հատորին մէջ երեւցող գեղարուեստական միակ գրութիւնը Իշխան Ճինպաշեանի «Ձեռքի խաղ» խորագրուած արձակն է, 45 էջերու վրայ երկարող (աւելի ուշ, *ԿԱՄ* ի վեցերորդ հատորին մէջ հրատարակուած է Մարուշ Երամեանի «Փառանձեմ» եւ «Պար» քերթուածաշարքերը):

Հանդէսին ուշադրութիւնը, ինչպէս ենթախորագիրը կը յուշէ, կեդրոնացած է թարգմանական եւ վերլուծական աշխատանքներու վրայ: Ճիշդ այս կեդրոնացումն է, որ *ԿԱՄ*ը կը տարբերէ Սփիւոքի գրական հանդէսներէն, որովհետեւ կը լեցնէ պարապը խիստ կերպով զգացուող տեսաբանական աշխատանքներու կարիքին:

Թարգմանութիւնը կ'օգնէ, որ լեզուն դուրս գայ իր թմրած վիճակէն եւ փորձարկէ ինքզինք նոր տարածքներու վրայ, որոնք կը բացուին այլ լեզուի մը հետ բախումէն կամ անոր հետ ըլլալէն:

Վերլուծումը կը ձգտի այլ տեղ՝ «հայ» հասկացութեան, մանաւանդ անոր մտածողական տարրին ազատագրումին:

Ժառանգուածը առանց հարցադրումի ընդունիլը կ'առաջնորդէ մտածումին անգործութեան, մինչ ա՛յդ ժառանգուածը տեղի եւ ժամանակի պահանջներուն ենթարկելը, զանոնք բանիլը՝ կը տանի նորին, որ ստեղծագործականութիւն պիտի նշանակէ:

Հետաքրքրական է, որ *ԿԱՄ*ը սերունդի մը հաւաքավայրը չէ, հակառակ որ խմբագրին նշած հանդէսները՝ *Մեհեան*, *Մենք* եւ *Ահեկան*, սերունդի մը մտածում-ապրումներուն թատերաբեմ եղած են: Նշանեան կ'ըսէ, թէ *ԿԱՄ*ը միայն անհատականութիւններ եւ բարեկամութիւններ կը ճանչնայ. ասիկա Սփիւոքի կացութեան ամբողջական ստանձնում մըն է, որովհետեւ Սփիւոքը ինք, ըլլալով ցրուումի եւ ոչ՝ հաւաքումի վայր, չէր կրնար ծնունդ տալ հանդէսի մը, որ ըլլար ամբողջ սերունդի մը հաւաքավայրը:

*ԿԱՄ*ը կը ծնի մտահոգութիւններու ցանցի մը որպէս պատասխան, մտահո-

գութիւններ, ի տես Սփիւռքի «իմացական, մշակութային եւ հոգեկան անձուկ»ին:

Իսկ թէ այս «անձուկ»ը միայն ստանձնելով, ընդունելով է որ կարելի կ'ըլլայ սկսիլ մտածել զայն զանցելու մասին, աւելի քան յստակ է:

Գառնիկ Ք(ահանայ) Գ(ոյունեան) լայնածաւալ յօդուածով մը («Յրուումի մեկնագիտութիւն մը», «Հորիզոն», «Գրական յաւելում», Յուն. Փետր. 2003), գրուած *ԿԱՄ* ի 5րդ թիւին առիթով, անդրադարձած է այս հանդէսին, բաւական խրթնաբան մօտեցումով մը:

Ինչ որ սակայն կը գտնենք *ԿԱՄ* ի մէջ, որպէս երեւոյթ եւ յատկանիշ, ելլելով այնտեղ գտնուած յառաջաբաններէն եւ գրութիւններէն, հետեւեալն է.

- *ԿԱՄ*ը յաջորդն է (ընկեցիկ կամ օրինական) *Մեհեանին*, *Մենքին*, *Ահեկանին*:

- *ԿԱՄ*ը կը ստանձնէ սփիւռքեան կացութիւնը՝ ընդունելով «վերջ»ը:

- Այս ստանձնումին որպէս գլխաւոր միջոց *ԿԱՄ*ը ունի վերլուծումն ու թարգմանական աշխատանքը:

- *ԿԱՄ*ը կը ստանձնէ «երրեակ անձուկը», կը փորձէ ընդունիլ եւ վերլուծել զայն, իր «պատմական անհրաժեշտութեան մէջ»:

*ԿԱՄ*ը կը շարունակէ իր երթը:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅ

1965-ին յաջորդող տասնամեակներուն Սփիւռքի (այսինքն՝ Պէրյութի, որ անվիճելիօրէն Սփիւռքի «մայրաքաղաք»ն էր) մէջ երկու հանդէսներ էին միայն, որ լրջօրէն զբաղեցան Սփիւռքի հարցերով. նախ ընդունեցին Սփիւռքի գոյութիւնը որպէս անջատ, Հայաստանէն անկախ կառոյց եւ, իբր այդ, լծուեցան անոր դիմագիծի որոնումին, անոր հարցերու բանաձեւումին եւ փորձեցին պատրաստել սփիւռքահայր, գոնէ միջակ տիպարը անոր, դիմագրաւելու ինքզինք իր կացութեան մէջ:

Այս հանդէսներէն առաջինը *Ահեկանն* էր, իսկ երկրորդը, թէեւ նուազ չափով, *Երիտասարդ հայր*, որ կը միտէր հասնիլ միջակ խաւին եւ ժողովրդականութիւն ապահովել, փորձելով ըլլալ ձայնը ամբողջ երիտասարդութեան՝ բանուոր դասակարգէն մինչեւ համալսարանաւարտը:

Երիտասարդ հայր առերեւոյթ սկսաւ որպէս շարունակութիւնը Սիրան Սեգայի խմբագրած *Երիտասարդ հայուհիին*, ասոր դադարումէն քանի մը տարիներ ետք, 1969-ի Դեկտեմբերին, խումբ մը երիտասարդներով, որոնք կիրքը ունէին Սփիւռքի երիտասարդութիւնը իր ուղեկորոյս վիճակէն դուրս բերելու, անոր ինքնութիւնը սահմանելով եւ ինքնաճանաչման մղելով:

Առաջին թիւը կը ներկայացնէ «դաւանանք» մը՝ ստորագրուած թերթին ետին կէցող վեց անձերուն՝ Անդրանիկ Կռանեանի, Յովսէփ Մելքոնեանի, Լուիֆի

Թապաքեանի, Ժիրայր Դանիկեանի, Պետրոս Թերզեանի եւ Օշին Գրգեաշարեանի կողմէ: Այս դաւանանքին ներկայութիւնը հոն, առաջին թիւին առաջին էջին վրայ, ձեռով մը խոստովանութիւն է, որ *Երիտասարդ հայը* կու գայ շարունակել արեւմտահայ գրականութեան աւանդներէն մին՝ *Մեհեանով* սկսած եւ Սփիւռքի մէջ *Մենքով* թարգմանուած:

Սակայն *Երիտասարդ հայը* կը տարբերի այս երկու շարժումներէն անով, որ իր գործունէութիւնը կը հրէ գրական մարզէն դուրս եւ կ'ուզէ ըլլալ երիտասարդական լայն խաւի մը ձայնը:

Թերթը գիտակցութիւնը ունի սփիւռքահայուն շուրջ եռացող եւ ամէն պահ փոխառող աշխարհին եւ անոր հետ քայլ պահելու հրամայականին: Միակ ձեւը, երազանքէ եւ իտէլալապաշտութենէ հեռու, «գիտական-քննական» մօտեցումն է թէ՛ ներկային եւ թէ՛ անկէ բխող ապագային հանդէպ:

Հանդէսը կը խարսխուի երկու հիմներու վրայ. 1. թօթափել գաղթականի հոգեբանութիւնը եւ 2. ըլլալ լիակատար քաղաքացիները այն երկրին, ուր կ'ապրինք:

Կը տեսնենք, թէ սկիզբէն իսկ գլխաւոր մտահոգութիւնը գրականութիւնը չէ, որովհետեւ՝

- «Այդպիսի թերթեր կա՛ն արդէն՝ *Բագին*, *Շիրակ*, *Ահեկան*:

- «Մենք *Ահեկանը* կը նկատենք իբր մեր գործելու ոճին գրական բանաձեւումը: Եթէ *Ահեկան* չըլլար - իր բոլոր թերիներով հանդերձ - պէ տք էր ստեղծել գայն»:

- «Մեր ներկայ գրական պայմաններով չենք կարող տասնհինգ օր անգամ մը անտիպ էջեր ապահովել, եթէ նոյնիսկ կամենանք»:

- «Սակայն գրական թերթերէն աւելի՛՝ մենք պիտի յուզենք գրական հարցեր»⁶⁰:

Իր կարողութիւնները ճանչցող եւ իր ուղին սկիզբէն իսկ ծրագրած հանդէս մը, որ հակառակ գուտ գրական չըլլալուն, գայն կը ներառնենք մեր աշխատութեան մէջ, որովհետեւ հոն բանաձեւուած են ա յն հիմնական հարցերն ու տագնապները, որոնք սփիւռքահայ ժամանակակից բանաստեղծութեան մէջ կը դրսեւորուին, կամ պէ տք էր դրսեւորուէին:

Յաջորդական քանի մը թիւերը իրապէ՛ս ալ կը յուզեն գրական այժմեական հարցեր, ինչպէս՝ «Գրողի տագնապ կա յ», «Սփիւռքը դիմագիծ ունի », «Որոնում սփիւռքեան դիմագծի մը»⁶¹: Առաջին յօդուածին սկիզբը կը կարդանք.

Հետազօտութիւն չէ մեր ըրածը. կը փորձենք բացատրել ինչ որ կարծէք կիսաւարտ մնաց Սփիւռքահայ գրականութեան շաբաթին փոթորկալից ելոյթներուն ընթացքին:

Այս փորձէն, այսինքն՝ այդ ելոյթներուն խօսող չորս գրագէտներուն հանդիպումէն, *Երիտասարդ հայը* կը հասնի որոշ եզրակացութիւններու, թէ.

ա. գրական միջնուրրտի մը պակասէն կը գանգատին գրողները, հակառակ հերթական հանդիպումներուն, գրողներու թիւին, գրական բեմերուն (մամուլ) եւ պարբերական նիստերուն:

բ. բոլոր գրողներն ալ գոհ են իրենք իրենցմէ, կարծէք աւելիին կամ նորին ձգտումը չկայ:

գ. չկայ նաեւ ժամանակին հետ քայլ պահելու եւ

դ. միջազգային գրական շարժումներուն եւ նուաճումներուն ծանօթանալու մարմաջը. այս գրողները աւելի քան գոհ են կարծէք, մնալով հայ գրականութեան եւ մշակոյթին տարածքին մէջ:

Որոշ իրականութիւն մը կայ այս նշումներուն մէջ, բայց անշուշտ ըսուածները հարիւր առ հարիւր ճիշդ չեն: Հարցախոյզին մասնակցող չորս գրողներէն՝ Վահէ Օշական, Գեորգ Աճեմեան, Վահէ-Վահեան, Վարդան Աշգարեան, գոնէ առաջինը փորձը ըրած է ի ի գրականութեամբ ճեղքելու հայ գրական ասանդը, դուրս ելլելու դէպի միջազգային գրական շարժումներ եւ համամարդկային տագնապներ եւ պատուաստելու, եթէ ոչ ամբողջ սփիւռքահայ գրականութիւնը, ապա գոնէ իրեն հասած ասանդը:

Մակայն խօսքը կը վերաբերի ընդհանուր երեւոյթին, որ իրապէ՛ս ալ կը տառապի յիշուած ու նշուած ցաւերէն:

Ամբողջ ճիգ մը կայ սփիւռքեան դիմագիծ մը որոշելու. այս ճիգը ի վերջոյ կը յանգի այն եզրակացութեան, որ Սփիւռքը չի կրնար միադիմագիծ զանգուած մը ըլլալ. եթէ Սփիւռք է, սփռուածութեան իմաստով, իր ամենացայտուն գիծը բազմադիմութիւնը պիտի ըլլայ բնականաբար:

Ասոր որպէս բնական հետեւանք, Սփիւռքը կ'ունենայ նաեւ բազմադէմ գրականութիւն մը: Ապարդիւն է Սփիւռքի գրականութիւնը մէկ կաղապարի մէջ դնելու փորձը: Թերեւս այդ գրականութեան թերիները կարելի ըլլայ մէկ կաղապարի մէջ դնել, ինչպէս չափազանց կռոչիւր Հայաստանի գրողներէն կամ հայկական ասանդութիւններէն, փակուածութիւնը միջազգային գրականութիւններուն դէմ եւ այլն:

Կայ հիմնական հարց մը՝ անցեալը պատճենելու խնդիրը, որուն կարծես չեն անդրադարձած սփիւռքահայ գրողները: Հարցը ասանդութիւնները պահել-չպահելու հարցը չէ, այլ այդ ասանդութիւնը ա յս ժամանակին մէջ ապրեցնել-կիրարկելն է: Նորին, արդիականին եւ միջազգայինին հետ մեր մշակոյթին հիմնաքարերը եղող ասանդականին շողկապումն է հարցը: Այսինքն սինթէզի մը ծնունդը: Մնալով ասանդականին մէջ փակուած, ոչ միայն կը կորսնցնենք մեր ժամանակին զգայութիւնը, այլեւ կը վտանգենք ասանդականը, զայն դատապարտելով անշնչութեան: Ի վերջոյ մշակոյթ մը շնչառութիւն է ամենէն առաջ:

Մանաւանդ կայ գրականութիւնը հայապահպանումին հետ շփոթելու հարցը:

Երիտասարդ հայի խմբակը հիմնական տարբերութիւն մը կը դնէ երէց

սերունդին եւ իր միջեւ՝ արհեստավարժութիւնը, մանաւանդ կազմակերպչական աշխատանքներու մէջ:

Ու երբ մենք կ'ըսենք, իրենց համար յստակ է թէ ի՛նչ է այդ մենքը.

Համալսարանը մեզ կազմեց, օտարը մեզ կարծրացուց, սրեց:

Պայծառատես գիտակցութիւնը ունին Հայաստանի դերին սփիւռքահայուն կեանքին մէջ. 1970-էն իսկ կը գրեն.

Հայաստանը անկարող է պահելու Սփիւռքը... Սփիւռքին կը մնայ լուծումներ գտնել իր հրամայական խնդիրներուն⁶²:

Նոյնիսկ էնթեկրասիոնի հարցը սեղանի վրայ կը դրուի եւ կը շեշտուի պահանջը՝ շաղուելու տեղական կեանքին եւ մշակոյթին:

Այս բոլորը՝ իրապէս կարիք, ներկայացուած են հանդէսին մէջ, որոշ խանդավառութիւն մըն ալ ստեղծելով: Որքանո՞վ, սակայն, իրագործելի կամ իրագործուած երեւոյթներ են ասոնք:

Մինչեւ թիւ 51: Եւ փուլ մը կը փակուի:

1970-ին, երբ *Սեւեկանը* կը դադրի, *Երիտասարդ հայը* կ'անդրադառնայ անոր՝ «զայն ստեղծողները յոգներ են... Յոգնեցնողն է ընթերցողներուն անտարբերութիւնը, գրողի պակասը եւ այլ մտավախութիւններ»:

Այս անդրադարձին մէջ ծածկուած մեղադրանք մըն ալ կայ, թերթը բացարձակ բարձունքի մը վրայ պահած ըլլալու, կամ զայն քանի մը գրողներու ուժեղ անհատականութեան յանձնելու. «Երբ կը մոռնանք ընթերցողը, ընթերցողն ալ մեզ կը մոռնայ»...

Սակայն *Երիտասարդ հայն* ալ կարծես նոյն ուղիին մէջ կ'իյնայ, հակառակ իր բացորոշ տրամադրութեան՝ *Սեւեկանի* փորձէն օգտուելու: 52-րդ թիւը նոր, երկրորդ փուլի մը սկիզբը կը յայտարարուի:

Արագ ակնարկ մը այս «երկրորդ հանգրուան»ի թիւերուն՝ որակի զգալի նուազում մը ցոյց կու տայ: Կը նուազի փնտռողները, կը պակսին Սփիւռքն ու անոր տազնապնները շօշափող յօդուածները: Հանդէսին էջերը կը գրաւեն քաղաքական վերլուծումներ, սինեմաշխարհի եւ մարզաշխարհի լուրեր, նոյնիսկ... կնոջական էջեր, խոհագրերով ամբողջացած:

Կիսամտեայ այս հանդէսին մէջ գրական ստեղծագործութիւնը գլխաւոր տեղ չի գրաւեր. պատահական են հոն երեւցող քերթուածները, գլխաւորաբար Վահէ Օշականի եւ Վարդան Զօրենցի կողմէ ստորագրուած, կարծես գեղարուեստական ստեղծագործութեան էջերը պարզապէս լեցնելու միտումով հոն դրուած: Սակայն մեր աշխատութեան մէջ անդրադարձանք այս հանդէսին այն պատճա-

ոով, որ *Երիտասարդ հայու* էջերուն քննարկուած են Սփիւռքի գրական եւ ընկերային կեանքի փոխ-յարաբերութիւնները, ինչպէս օրինակ՝ «Սփիւռքը դիմագիծ ունի» յօդուածը, որուն անդրադարձած են օրուան գրագէտներէն ոմանք.

Վահէ-Վահեան՝ «Սփիւռքի գրականութիւնը երազի գրականութիւն է»:

Վահէ Օշական՝ «Մենք երբ կ'երագենք, կը կարծենք թէ կը ստեղծենք»:

Վարդան Աշգարեան՝ «Սփիւռքի դիմագիծը ճիշդ իր դիմագիծ չունենալն է»:

Գէորգ Աճեմեան՝ «Մենք նահանջի մէջ ենք»: (թիւ 2, 10 Յունուար 1970)

Կամ այլ յօդուածներ, ինչպէս «Որոնում սփիւռքեան դիմագիծի մը» (Վ. Օ., թիւ 40, 28 Օգոստոս 1971), «Գրականութիւն եւ գաղափարաբանութիւն» (Մարկ Նշանեան, Վ. Օ.ի *Քառուղի*ին հրատարակութեան առիթով գրուած, թիւ 72, 24 Մարտ 1973), որուն մէջ, այլ բաներու կողքին, կը խօսուի մշակոյթն ու գրականութիւնը նորելու հրամայականին մասին, «խորապէս ցեղային տարրերը օգտագործելու», «հիւր իր մէջ ապրեցնելու» ձեւեր գտնելու մասին:

Հանդէսը կարեւորութիւն ստացաւ այն առումով նաեւ, որ այժմեական դեր մը ստանձնելու մղեց սփիւռքահայ մտաւորականութիւնը՝ ստեղծել երիտասարդութիւնը շարժող միթոս մը: Թէ որքա՞ն յաջողեցաւ իր առաքելութեան մէջ, կարելի է հաստատել այդ ժամանակաշրջանի գրական-մշակութային-ընկերային եռուն գործունէութեամբ:

Ամբողջ Սփիւռքի գրական պատմութեան մէջ չկան ուրիշ հանդէսեր, որոնք *Ահեկանի* եւ նուազ չափով *Երիտասարդ հայի* տարողութեամբ զբաղած ըլլան Սփիւռքով: Երկու հանդէսներն ալ ո՛չ միայն պէտք եղած քաջալերանքը չեն գտներ իրենց շրջապատէն, այլեւ նոյնիսկ բուռն եւ լեղի յարձակումներու թիրախ կը դառնան: Երկուքին մէջ ալ արտասպուած են նմուշներ այդ յարձակումներէն:

Հանդէսին վերջին թիւը՝ 101 լոյս կը տեսնէ 25 Մարտ 1975-ին: Ապրիլին կը սկսին Պէյրութի քաղաքացիական կռիւները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Տես «Սփիւռքահայ գրականութեան զարգացման հեռանկարներ», *Սփիւռք*, 31 Օգոստոս 1969:

2. Տես «Սփիւռքահայ գրականութեան ճակատագրի մասին», *Սփիւռք*, 23 Դեկտեմբեր 1973:

3. Տես «Սփիւռքահայ գրականութեան նուաճումները, ներկան ու ապագան», *Նաւասարդ*, Դեկտեմբեր 1983 - Յունուար 1984:

4. Տես *Բագին*, թիւ 1, 1968, էջ 49:

5. Հայկազեան հայագիտական ամսիւն, Հիւսիսեան հայագիտական ամսիւն, Համագայինի հայագիտական ամսիւն:

6. *Սփիւռք*, 16 Փետրուար 1969:

7. Նոյն տեղը:
8. Զ. Մսրըլեան, «Լիբանանահայ գաղութի հակիրճ պատմականը»,
Ա. Տէր-Խաչատուրեան, «Լիբանանահայ լրագրութիւնը»,
Ե. Քասունի, «Հայագիտութիւն»,
Մարուշ Երամեան:
9. *Սփիւռք*, 23 Դեկտեմբեր 1973:
10. *Ազդակ*, 2 Նոյեմբեր 1974:
11. Վեհանոյշ Թեքեան, «Բաց նամակ», *Ազդակ*, 26 Հոկտեմբեր 1974:
12. «Բագինին առջեւ», *Բագին*, Ա. տարի, թիւ 1, Յունուար, 1962, էջ 2:
13. Նոյն տեղը:
14. *Ակօս*, Ջեռնարկ Հայ ճեմարանի շրջանաւարտից միութեան, 1943:
15. Եղ. Պոյաճեան, «Յաղագս Գրականութեան», *Բագին*, Ա. տարի, թիւ 1, Յունուար 1962, էջ 50:
16. *Բագին*, Ա. տարի, թիւ 1, 1962, էջ 2:
17. Գ. Միսիթարեան, «Զրոյց հայ գրականութեան մասին»,
Բ. Փափագեան, «Գրագէտին պատուանդանը»,
Ե. Պ., «Կոստան Զարեան»:
18. *Բագին*, Ա. տարի, թիւ 11, Նոյեմբեր 1962, էջ 47:
19. Յ. Մանուկեան, Ն. Պարթեւ, Ռ. Գագանճեան, Շահապան, Հ. Քաջարենց, Տոնճոյենց,
Արշի, Արշ. Սարոյեան, Ա. Երագենց, Նուարդ Օտաճեան:
Բագին, Բ. տարի, թիւ 12, Դեկտեմբեր 1963, էջ 38:
Բագին, Գ. տարի, թիւ 3, Մարտ 1964, էջ 1:
20. *Բագին*, Բ. տարի, թիւ 12, Դեկտեմբեր 1963, էջ 38:
21. *Բագին*, Գ. տարի, թիւ 3, Մարտ 1964, էջ 1:
22. Պ. Սնապեան, «Գրականութիւնը կեանքէն կու գայ եւ մարդուն կը պատկանի»,
Բագին, Գ. տարի, թիւ 3, Մարտ 1964, էջ 39:
23. Յ. Քիւրքճեան «Բաները կը մեռնին», *Բագին*, Գ. տարի, թիւ 7, Յուլիս 1964, էջ 35:
24. «Գրութիւններէն ետք, գիրքերէն առաջ», *Բագին*, Բ. տարի, թիւ 8, 1968, էջ 70-72:
25. «Քիչ մըն ալ բանաստեղծութիւն», *Նայիրի*, ԺԶ. տարի, թիւ 17, 15 Սեպտեմբեր 1968,
էջ 1:
26. Նոյն տեղը:
27. Ն. Չարխուտեան, 23 Նոյեմբեր 1952,
Ս. Թէօլէօլեան, 27 Սեպտեմբեր 1953,
Վ. Ս. Օովակ, 11 Յուլիս 1954,
Վ. Գ., 18 Յուլիս 1954,
Բ. Նաւասարդեան, 16 Հոկտեմբեր 1966,
Թ. Թորանեան, 31 Յուլիս 1966:
28. Յովհաննէս Պողոսեան, Թ. տարի, թիւ 12, 19 Մարտ 1967, էջ 6,
Մովսէս Տէր Յակոբեան, Թ. տարի, թիւ 11, 12 Մարտ 1967,
Գեորգ Աճեմեան, Բ. տարի, թիւ 12, 31 Մարտ 1965,
Բիւզանդ Եղիայեան, Ժ. տարի, թիւ 38, 6 Հոկտեմբեր 1968,
Գեորգ Աճեմեան, ԺԱ. տարի, 31 Օգոստոս 1969:

29. Բիզանդ Եղիայեան, «Օտար հաղորդակցութեանց բարիքը», *Մփիւռք*, Ժ. տարի, թիւ 43, 10 Նոյեմբեր 1968:
30. *Շիրակ*, Ա. տարի, թիւ 1, 1956:
31. Լեւոն Վարդան, «Աննարկ լիբանանահայ գրականութեան վրայ», *Շիրակ*, թիւ 4, 1972 էջ 34:
32. *Կայք Գրականութեան տարեգիրք*, Փարիզ, թիւ 2, 1991, էջ 5:
33. *Կայք Գրականութեան տարեգիրք*, Փարիզ, թիւ 3, 1993, էջ 5:
34. *Յառաջ, Միտք եւ արուեստ*:
35. Վ. Օշական, «Փարիզեան մտորումներ», *Յառաջ*, 27 Մարտ 1991:
36. «Մփիւռքը եւ իր գրականութիւնը», *Ահեկան 69*, թիւ 1, 1969:
37. *Գարուն*, թիւ 3, 1968:
38. *Ահեկան 68*, թիւ 3-4, էջ 7:
39. *Ահեկան 1968*, թիւ 3-4, էջ 24:
40. Նոյն տեղը, էջ 25:
41. «Փոխան խմբագրականի», *Ահեկան 67*:
42. «Ի խնդիր գրական նոր ճիգի մը», *Ահեկան 67*, գարուն:
43. «Բազմաձայն գրոյց երիտասարդութեան մասին», *Ահեկան 67*, թիւ 2:
44. *Ահեկան 67*, ձմեռ:
45. *Նոր հանգրուան*:
46. Նոյն տեղը:
47. Յ. Քիրքճեան, *Ահեկան 69*, թիւ 1:
48. Գ. Մելիտինեցի, Հայկ Մերենկիւլեան, Անահիտ (Յարութիւնեան), Հայկաջէն Ուզունեան:
49. *Ահեկան 68*, թիւ 3-4:
50. *Ահեկան 69*, թիւ 1:
51. Գրիգոր Պըլտեան, նոյն տեղը էջ 84:
52. *Ահեկան*, Գարուն 67, 1967, առաջնորդող յօդուած:
53. *Ահեկան 69*, 1969, թիւ 1:
54. Ասթրիտ Արապեան, «Տունդարձ», *Ահեկան 68*, թիւ 1, 1968, էջ 49:
Դաֆֆի Մեթեան, «Կամուրջը», *Ահեկան 68*, թիւ 1, 1968, էջ 32:
55. «Բազմաձայն գրոյց երիտասարդութեան մասին», *Նայիրի*, ԺԵ. տարի, թիւ 14, 10 Սեպտեմբեր 1967, էջ 4-5 :
- Գրիգոր Շահինեան, «Աւելի մօտ կեանքին», *Նայիրի*, ԺԴ. տարի, թիւ 25, 13 Նոյեմբեր 1966, էջ 6:
56. «Նոր հորիզոն», *Ահեկան 69*, թիւ 1:
57. Կարօ Գեորգեան, «Հայանուն «պիթնիք»ները - «Ա՛հ... եկա՛ն»», *Ամէնուն տարեգիրքը*, ԺԴ. հատոր, 1967-1968, էջ 175-182:
58. *Երիտասարդ հայ*, թիւ 1, 27 Դեկտեմբեր 1969, էջ 8:
59. Գ. Շահինեան, *Ահեկան 67*, թիւ 2, էջ 120:
60. «Գրողի տազնապ կա՞յ», *Երիտասարդ հայ*, թիւ 1:
61. *Երիտասարդ հայ*, թիւ 1, 2, 40-41 յաջորդաբար:
62. *Երիտասարդ հայ*, թիւ 2, 10 Յունուար 1970:

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱԻԱՆԴԱՊԱՀՆԵՐ

1965-1995 ժամանակաշրջանի Սփիւռքի բանաստեղծական համապատկերին մէջ ջախջախիչ մեծամասնութիւն կը կազմեն աւանդապահները, առանց տարիքային սահմանումներու:

Երբ կը խօսինք աւանդապահութեան մասին, անշուշտ քերթողական կաղապարներուն կողքին նկատի ունինք նաեւ այդ քերթողութեան էութիւնը, որ մեծ թափով եւ գոհունակութեամբ կը շարունակէր, միշտ պահպանելու մտահոգութեամբ, արեւմտահայ քերթողութենէն իրեն ժառանգուածը: Եւ ի՞նչ էր ժառանգուածը: Նախ՝ արեւմտահայ քերթողութեան կառոյցը, որուն ձեւերէն մէկը՝ հնչեակը, հսկայական տիրապետութիւն ունեցած էր սփիւռքահայ գրողներուն վրայ, որոնք անխոնջ շարունակեցին կիրարկել գայն:

Երկրորդ՝ լեզուն, Եղեռնէն անմիջապէս առաջ իր գեղեցկութեան գագաթը նուաճած արեւմտահայերէնը, որուն հանդէպ պաշտամունքի հասնող գուրգուրանք դրսեւորեցին՝ արգիլելով եւ մեղադրելով նուազագոյն նորարարական ճիգը:

Երրորդ եւ ամենէն կարեւորը, որ ժառանգուած էր, հայ ոգին էր, վերջին անգամ *Մեհեանի* եւ մեհենականներուն մօտ յստակօրէն ձեւաւորուած, որուն մէկ խեղաթիւրուած օրինակն էր սակայն պահպանուածը, որովհետեւ այդ ոգին ա լ առօրեային մէջ չէ, որ կ'ապրէր, այլ որպէս սրբազան ժառանգ պահ դրուած էր, շնչառութենէ զրկուած:

Սփիւռքահայ քերթողութիւնը սակայն ամբողջութեամբ տարբեր հէնքի մը վրայ կը կենայ, որպէս շրջապատ, հոգեբանութիւն եւ մթնոլորտ:

Աւանդապահները կարելի է երկու խմբաւորումի բաժնել.

ա. Անոնք, որոնք արեւմտահայ քերթողութեան քակուած հէնքին (աղետը) վրայ կը շարունակէին հիւսել իրենց բանաստեղծութիւնը, ինչպէս՝ Սուշեղ Բշխան, Վահէ-Վահեան, Բիւզանդ Թօփալեան, Լեւոն Վարդան, Երուանդ Պարսումեան:

բ. Անոնք, որոնք արտաքին նոր ձեւերու մէջ կը շարունակէին աւանդական իրենց քերթողութիւնը, ինչպէս՝ Ժագ Ս. Յակոբեան, Զարեհ Մելքոնեան, Գառնիկ Ադդարեան, Պէպօ Սիմոնեան:

Այստեղ երբ հէնք կ'ըսենք, նկատի ունինք քերթողութեան մը ամբողջութիւնը, որպէս հոգեխառնութիւն եւ արտայայտութիւն:

Առաջինները, գաղութային կէթոներու մէջ սեղմուած, հեռու մարդկային

հիմնական տազնապներէն, կը շարունակէին երգել նախ իրենց տառապանքն ու որբութիւնը, ապա հայրենիքի հանդէպ երազային կարօտ եւ ցանկութիւն:

Երկրորդ խմբաւորումին մէջ կը մտնեն այն բանաստեղծները, որոնք կ'որդեգրեն արդի քերթողութեան արտաքին կերպերը, սակայն անոնց քերթողութեան խորքը կը շարունակէ մնալ աւանդապահ:

Այս բանաստեղծներուն համար իրենց կոչումը, արուեստի ծառայելէն աւելի, հայ ոգիին եւ հայ ժողովուրդին ծառայելն է. հետեւաբար անոնց խօսքը բանաստեղծութիւն ըլլալէ աւելի ոգեկոչում է, յորդոր եւ խրատ:

Արեւմտահայ քերթողութենէն բրտօրէն կտրուած աւանդութիւնը որքան ալ փորձէին պահպանել, մինչեւ 1965 ան բնականաբար ձեւ փոխած պիտի ըլլար թէ որպէս հոգեխառնութիւն եւ թէ՛ որպէս ձեւ: Ինչ որ անփոփոխ կը մնար՝ լեզուն էր, արեւմտահայերէնը: Իսկ հոգեխառնութիւնը, մեծ, շատ մեծ ճիգով է, որ կը փորձէին անփոփոխ պահել, բան մը, որ գրեթէ անկարելի կը դառնար, իսկ կարելիութեան պարագային՝ կը վնասէր քերթողութեան՝ զայն դարձնելով ձեւառիկ եւ չապրուած:

Աւանդապահներու խումբին մեծ մասը համաշխարհային երկրորդ պատերազմէն ետք հրապարակ իջած անուններու խումբն էր, որ իր պատեանին մէջ ամբօրէն փակուած, կը ճգնէր մնալ անփոփոխ: Գլխաւոր պատուհանը ներգաղթն էր եւ հեռու հայրենիքի մը յստակացող պատկերը:

Արդէն գլխաւոր երկու զուգահեռներով կ'ընթանայ աւանդապահ այս խումբին քերթողութիւնը՝ մին սիրոյ ուղիներով, եւ միւսը՝ դէպի հայրենիք ձգտող երեւակայութեամբ, ուր կը ներդաշնակուին հին կարօտն ու նորին հանդէպ եղած նուիրումը:

Այս երկու գլխաւոր զուգահեռներուն տակ կայ սփիւռքի ապրումը, որբութեան, անհողութեան եւ անհաստատ ըլլալու վիճակները, որոնք գիտակցութեան չեն վերածուիր սակայն եւ կը մնան այնպիսի ապրումներ, որոնք կը պրկեն էութիւնը եւ կը խանգարեն անոր բացուելուն ու ծաղկելուն:

Այս երկու զուգահեռները՝ սէր եւ հայրենիք, աքցանուած կը պահեն քերթողները իրենց գոյգ կլափներուն մէջ. որքան ալ անոնք փորձեն դուրս գալ, անոնց քերթողութիւնը ձեւ կը փոխէ միայն, բայց խորքին մէջ կը մնայ աւանդական հոգեխառնութեամբ բացայայտուող:

Աւանդապահներու լաւագոյններուն լաւագոյն բերքը կը բերէ փորձը հաւասարակշռուած, ռոմանթիզմով թաթաւուն իրապաշտութեան եւ կը մնայ հաւաստարիւմ հայ ոգիին եւ հայ գրականութեան դասական ըմբռումներուն:

Անոնց քով լեզուն կը պահէ արեւմտահայ քերթողութեամբ նուաճուած մաքրութիւնը, յղուածութիւնը եւ գեղեցկութիւնը, թէեւ որպէս ճոխութիւն չի կրնար հասնիլ նուաճուած զագաթներու:

Այս գրողներուն մօտ, եղեռնի յիսնամեակէն ետք, ծանրութեան կեդրոնը

կամաց մը կը հակի դէպի Հայաստան, որուն երազին մէջ (այդ օրերուն Հայաստանը միայն լսուածն էր եւ թերթերէն գրուածը) անոնք կը փորձեն գտնել երկարատեն փնտռուած առանցքը: Այս է պատճառը, որ հայրենիքին նուիրուած քերթուածները իրապէ՛ս մեծ տոկոսը կը կազմեն այս բանաստեղծներու գործերուն, մինչ իրենց առօրեան, սփիւռքահայ մարդուն հոգերով եւ տագնապներով, գրեթէ դուրս կը մնայ այդ քերթողութենէն կամ կը ներկայացուի կրկին ու կրկին «անհողութեան» ենթահողի մը վրայ:

Պէտք է խոստովանիլ, որ անոնցը դժուարագոյնն էր պարագաներուն. անոնք յաճախ տրուեցան եւ սպառեցան հոն, ուր կրնային չըլլալ, այսինքն՝ ուսուցչական ասպարէզին կամ հանրային գործունէութեան մէջ, բեմերու վրայ եւ կամ ալ թերթի մը խմբագրումի տաժանքին տակ:

Հարկ կա յանուններ յիշելու, երբ խմբագիրի կամ ուսուցիչի իրենց արժանիքները նոյն ուժգնութեամբ տեղ կը գտնեն իրենց գրողի արժանիքներուն քով, ինչպէս է պարագան, որպէս շատ ցայտուն օրինակ, Մուշեղ Իշխանին:

Ինչ որ չարիք էր իրենց համար ու պահեց զիրենք ոսկի միջինին գամէն կախուած, դարձաւ բարիք իրենց յաջորդող սերունդին, որ, հակազդելով նախորդներուն պահպանողական բնագոյնին, թափով բացուեցաւ միջազգային գրականութեան նոր ուղղութիւններուն:

Հաւաքական դիմագիծի մը պակասը միշտ ալ մտահոգութիւն պատճառած է, հակառակ անոր, որ ասանդապահ այս խմբաւորումը ապրած է եւ կը շարունակէ տակաւին ապրիլ հաւաքական փորձառութիւնը ոգիի եւ լեզուի նահանջին: Ասով է, որ անոնք կըրցան դառնալ արտայայտութիւնը ժողովուրդի միջին զգայնութեան, կըրցան դառնալ սիրուած եւ փնտռուած անունները ժողովրդային հաւաքներուն:

Զարմանալի է տեսնել այս խմբաւորումին կիրքը՝ փարելու քերթուածի դասական ձեւերուն, մանաւանդ՝ հնչեակին, առանց շրջանցել կարենալու Թէքէեանի վարպետութիւնն ու վարկը: Նորոգումի ոչ մէկ ճիգ իրենց երկին մէջ. գոհացում մը կայ այնտեղ, որ կը թուլցնէ պրկումը ստեղծագործական գրգիռին. հաշտ են իրենց բառերուն հետ, հաշտ են էջին հետ, ուր իրենց հոգին կը թափէ տուայտանքը անկատար սերերու, անձնականէն մինչեւ հայրենիքի երազը:

Ասոր մէկ օրինակն է Լեւոն Վարդանի քերթողութիւնը, անհամեմատելի՝ իր ուսումնասիրական աշխատանքներուն: Հակառակ անոր, որ ինքզինք հնչեակի վարպետ մը կը նկատէ, իր հնչեակները կը մնան գրողական թեքնիքի վարժութիւններ՝ առանց հասնելու ամբողջականութեան. եւ այսպէս՝ ամբողջ քերթողագիրք մը, որ կը կրէ *Ինքնէրզումիւն* քիչ մը անհամեստ խորագիրը: 75 քերթուածներ, որոնցմէ առաջինը իր վերջին եռատողով կ'ուղղուի Աստուծոյ եւ այնքա՛ն կը յիշեցնէ

տեղծությունը գոհ գացեր է հայապահպանումի գաղափարին եւ բանաստեղծներուն յանձնառութեան: Երբ բանաստեղծը հայ է, ոչ միայն իր լեզուով եւ բառերով, այլ նաեւ աշխարհընկալմամբ եւ կեանքի հանդէպ իր կեցուածքով, անոր գրականութիւնն ալ, խորքով, անպայման պիտի ըլլայ հայ, շատ աւելի հարագատ ոգիին, քան *ոգի* եւ *հայկականութիւն* բառերը: Խոստովանիլ է պէտք, որ այս բառերը ալ պարպուեր են իրենց նախնական իմաստներէն, անչափ եւ անտեղի գործածութեան պատճառով:

Այս խմբաորումին մէջ ամենէն կարկառուն դէմքը կը մնայ Մուշեղ Իշխան, որուն քերթողութիւնը կը յատկանշուի մաքրամաքուր արեւմտահայերէնով, որ կը հասնի իր ծայրագոյն պարզութեան, միաժամանակ ներհիւսուելով խորքին. այսինքն, Իշխանի մօտ, լեզուն անդին կ'անցնի արտայայտութեան սոսկական միջոց ըլլալէ եւ կը դառնայ բանաստեղծութիւնը ինք: Ուրիշ խօսքով՝ բոլորիս լեզուն է Իշխանի լեզուն, որ իր տաղանդին շնորհիւ կը դառնայ բանաստեղծական:

Մուշեղ Իշխանի քերթողութեան մէջ է, որ աւանդապահներու սերունդը կը հասնի իր լաւագոյնին:

Երեսունական թուականներուն ասպարէզ իջած բանաստեղծը, *Տուներու երգը* քերթողագիրքով³, կը շարունակէ ստեղծագործել մինչեւ իր մահը՝ 1990. վերջին գործը կը կրէ *Իրիկնալոյս տուրբերու տակ* խորագիրը⁴:

Ստեղծագործական քառասուն տարիներու ընթացքին իր քերթողութեան առանցքը կազմող թեմաները գրեթէ չեն փոխուիր. կը շարունակուի անհայրենիք ըլլալու վիճակը, որուն վրայ կը ծաղկի նոր Հայաստանի երագը, հեռու բայց գոյ, հեռու բայց գեղեցիկ, որովհետեւ երագային.

Հայաստան,
Իմ դէմ ծագող միակ ժպտուն ապագան,
Առաջին սէր ու խորհուրդ,
Առաջին մեծ արբեցում...⁵

Մ. Իշխանի քերթողութեան մէջ երեւցած թեմաները հասարակ յայտարարի կը վերածուին այս փաղանգի մնացեալ բանաստեղծներուն քով. ասոնցմէ գլխաւորը անտուն եւ անապահով ըլլալու զգացումն է.

Ա՛լ կը բաւէ, Տէ՛ր Աստուած, մեր տունն ու տեղ դարձուր մեզ,
Թ՛չնամիս իսկ մեզ նման ուրիշի դուռ չձգես:
.....
Ո՛չ հանգիստ կայ, ո՛չ ալ քուն ցուրտ յարկին տակ օտարին,
Ա՛խ, եօթն օրէն աւելի հիւր չպահես ոչ ոքին⁶:

Միացող եւ չհանգող կրակի նման, շատ մօտիկ անցեալը կ'արիւնի այս տղոց մէջ ու կը մղէ զիրենք բաղդատելու անցեալի շքեղութիւնը ներկայի անշուք կացութեան.

*Կը մտածեմ երբ կեանքին շքեղափայլ օրերուն,
Արքաներուն մեծագօր, բանակներուն յաղթապանծ,
Փառքին՝ որ մերն էր երէկ, արդ չունինք չո՛ւքն իսկ անոր,
Կը փոթորկին սրտիս մէջ, ծովեր՝ համակ թոյն ու մաղձ...:*

Եղան քերթողներ, որոնք կամքի լարումով փորձեցին թօթափել թախիծը եւ դուրս գալ անոր ծանրութեան տակէն, մէկ կողմէ հայրենիքի երազին կատշէլով, միւս կողմէ իրապաշտ մօտեցում ցուցաբերելով իրենց կացութեան հանդէպ:

Բիւզանդ Թօփալեան մէկն էր անոնցմէ, որ կ'ըսէր.

*Ի՞նչ մնաց մեզ, ալ ի՞նչ մնաց յիշատակ՝
Հին ողբերէն, բողոքներէն անկենդան.-
Բացուած վէրքեր՝ որ կը խանձին, օ՛ կըրակ,
Ու տխրութիւն, ու հրդեհում հոգեկան...
.....*

*Եւ անցեալին անկումներէն հրկիզուած
Ու ջրդեղեալ մեր կամքը՝ հո՛ւր թող հագնի,
Մոխիրներէն ելնէ՛ հոգին վերասլաց,
Մըշտակենդան ժողովուրդն իմ վերածնի՛ր...?*

Անդրանիկ Ծառուկեան, որ նոյն թուականներուն կ'երեւեր իր *Առագաստներով* (1939), գրեթէ նոյն բառերով է որ կ'երգէ իր վիճակը (թէեւ Ծառուկեան տասնամեակ մը ետք իսկ պիտի լքէր քերթողութիւնը ամբողջովին՝ նուիրուելու համար արձակին, մանաւանդ՝ լրագրութեան).

*Ես, անժառանգ սերմանող, կտակեմ հունձքս որո՛ւն
Եւ արմատներս ինչպէ՛ս խրեմ հողին այս օտար⁸:*

1970 թուականին մահացած Բիւզանդ Թօփալեանի վերջին գիրքը լոյս կը տեսնէր 1959-ին. բայց Թօփալեան կը մնայ մէկը Մփիւռքի ասանդապահ գրողներու այս փաղանգէն, որոնք կրցան կենալ յուսալքումին դէմ եւ իրենց թախիծին մէջէն հաւատք մը երգեցին, հեռու՝ զգացական գեղումներէ եւ լալկան թացիկութենէ: Թօփալեանի քերթողութիւնը «մտածին քերթողութեան» - poésie cérébrale-ի համ մը կը բերէ, այնքան հազուադէպ, յուզականութեամբ թաթաւուն մեր քերթողութեան մէջ:

Աւելի ուշ հրապարակ իջած եւ մինչեւ 1995 թուականը դեռ մեծ եռանդով ստեղծագործող բանաստեղծներէն են Ժագ Ս. Յակոբեանն ու Զարեհ Մելքոնեանը, որոնց բերքը քանակական առումով իրապէ՛ս առատ է:

Ժագ Ս. Յակոբեանի այնքան յորդաբոխի բերքին ի տես մարդ չի կրնար փստսանք չապրիլ, որովհետեւ անոր հսկայ հատորները, գրեթէ ամէն տարի լոյս տեսած, չեն տանիր իր բանաստեղծութիւնը յստակ վերելքով մը դէպի գագաթ: Իրը հայապահպանումի լայն դաշտերուն վրայ թափառող հովերուն նման կ'անցնի թափով, բայց ոչինչ կը փոխէ Սփիւռքի վիճակէն, որուն ցաւը այնքան յուզումով կ'երգէ ինք:

Ժագ Ս. Յակոբեան կը պատկանի բանաստեղծներու ա՛յն փաղանգին, որ կը հաւատայ, թէ բանաստեղծութիւնը կրնայ ծառայեցնել հայապահպանումի. ասոր որպէս արդիւնք, Յակոբեանի քերթողութիւնը յաճախ քարոզի կը վերածուի, մանաւանդ երբ կը ստեղծագործէ հայ դասական քերթողութեան ձեւերէն դուրս:

Հետաքրքրական մօտեցում մը ունի Յակոբեան քերթողական իր հատորներուն հանդէպ, զանոնք յաճախ «վէպ» ենթախորագրելով, ինչպէս 1943-ին հրատարակած *Մեղրայուսին* գիրքը, զոր *քնարավէպ* կոչած է, կամ 1972-ին հրատարակած *Հայատրոփ* երկը՝ *հայավէպ*: Եթէ նկատի առնենք, որ վէպին գլխաւոր նպատակը բան մը պատմելն է, ծաւալուն եւ մեծ կառոյցով, կրնանք հասկնալ, որ բանաստեղծը բան մը կ'ուզէ պատմել, նոյնքան ծաւալուն եւ մեծ չափերով: «Քերթողագիրք մը տաղաչափուած վէպ մըն է», կ'ըսէ ինք:

Բարեգայուստ գիրքի «Մուտք»-ին մէջ (ի դէպ, չենք կրնար մենք մեզի հարց չտալ՝ բանաստեղծական գիրք մը պէտք ունի՞ նման *մուտք*երու կամ թելադրանքներու), որքանո՞վ կարելի է բանաստեղծութիւն կոչել այս տողերը.

Հպարտօրէն գիտցէք, հայութիւնը հարուստ ժառանգութիւն մըն է: Զայն ամուր բռնեցէք, բացառիկ աւարի մը պէս: Մի՛ կորսնցնէք, գեղեցիկ գանձի մը պէս: Գուրգուրացէ՛ք վրան՝ ինչպէս մէկ հատիկ հարազատի մը:

Իր իրապէ՛ս թափառական կեանքին տագնապն է (Գահիրէ, Պէյրույթ, Աւստրալիա, ԱՄՆ...) կարծեք, որ ինքզինք կը բացայայտէ բանաստեղծին տողերուն մէջ, մինչ օրինակ Մուշեղ Իշխանի քերթողութիւնը, թէեւ նո՛յն ցաւէն բռնուած, կ'ընթանայ վճիտ բանաստեղծութեան ուղիներէն, սփիւռքահայ քերթողութիւնը դասական գեղեցկութեամբ օժտելով:

Դժբախտաբար Յակոբեանի քերթողութեան ա՛լ յատուկ դարձած հոետորութիւնը, որ երբեմն կը հասնի քարոզչութեան, շուք կը ձգէ բանաստեղծի իր յատկանիշերուն՝ ճոխ լեզուին, պատկերաւոր ոճին, հարուստ երեւակայութեան եւ, թէեւ ուշացած, բայց տաք քնարերգութեան վրայ.

*Աչքերուս մէջ՝
Ռումբի նման արցունք զսպած
եւ կուրծքիս տակ՝
Բռունցքի պէս սեղմած կոտտանք մը անձկայրեաց
Ետիս ընդմիջտ ես թողուցի կեանք մը դարնան
Եւ ամառ մը պտղաբերման:*

Կամ՝

*...իմ հայտղաս
Պիտի չերթա՞յ դպրոց հայկական:*

Անմիջապէս կը մղուիմք զարմանալու՝ բայց ո՞վ ստիպեց քեզ, որ տղայ «չերթայ դպրոց հայկական»: Արդեօք հեղինակը ծանօթ չէ՞ զաղութներու հայկական կեանքին, որ այս տողերը գրուելէն գրեթէ երեսուն տարի ետք ալ դեռ գոյութիւն ունի գրեթէ բոլոր գաղութներուն մէջ:

Գլխաւորը, սակայն, այս եւ նման տողերու ան-բանաստեղծութիւնն է, որ կը ստիպէ ընթերցողը ւսիտասանքով դարձնել էջերը իր հատորներուն:

Որքան պիտի շահեր իր քերթողութիւնը, եթէ Ժագ Ս. Յակոբեան մեզի ներկայանար քանի մը կուռ եւ ամբողջական քերթուածներով՝ ձգձգումներէ եւ ընդլայնումներէ հեռու:

Սակայն ինչ որ կը փրկէ իր քերթողութիւնը եւ զայն կը դնէ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան մէջ, իր հաւատքն է, մանաւանդ հայ գիրին եւ հայ ոգիին հանդէպ, որ ուժեղ կերպով կը հակադրուի Սփիւռքի հանդէպ իր ունեցած յոռետեսութեան եւ քերթողութիւնը կը դնէ կարելի հաւասարակշռութեան մը վրայ:

Այս երեւոյթին մէջ հաւանաբար դեր ունի խստապահանջ մօտեցումի մը պակասը, ինքնաքննադատումը բանաստեղծներուն կողմէ եւ, ընդհանրապէս, գրական քննադատութեան չգոյութիւնը մեր գրականութենէն ներս: Երբ Սփիւռքի գլխաւոր մտահոգութիւնը *պահպանումը* եղած է, պարզ չէ՞, որ քննադատութիւնը տեղ չունենար գրականութեան մէջ, կամ *մեծ* տեղ չունենար, գրականութեամբ զբաղող քանի մը երիտասարդներն ալ չխրտչեցնելու նպատակով:

Այնքան յորդ է անոնց զգացականութիւնը մանաւանդ երբ կը գրեն հայրենիք-հայրութիւն-հայ ոգի թեմաներով, որ յաճախ կ'արթնցնէ ընթերցողին թերահաւատութիւնը եւ կը մտոցնէ անոնց լեզուական շքեղութիւնն ու քերթողական արժանիքները.

*Եւ մենք, վա՛ղը, մենք յաղթութեան բոմբիւն,
Յաղթ եւ բամբ կոփիւն յաղթ հողին վրայ մեր,
Մենք նաւասարդի առաւօտ ծիծղուն.*

*Մենք ումբեղ հեռով հրրաբխա՛ծ Մհեր
եւ շղթայագերծ ծարա՛ւ Արտաւազդ
Մենք պատեանէն դուրս սրածո՛ղ եփրատ*

Մենք աշխարհակալ անկա՛խ Արարատ...⁹

Շրջան մը ետք, յստակ չէ թէ ի՞նչ ցնցումի կամ համոզումի որպէս արդիւնք, Ժագ Յակոբեան իր ամբողջ տաղանդը ի սպաս կը դնէ քրիստոնէական հաւատ-քին եւ իր քերթողութիւնը կը դառնայ ներբող մը Յիսուսի եւ Անկէ բխող լոյսին: Անշուշտ շատեր աւաղելով կը նային իր այս քերթուածներուն եւ հոն «վատնը-ւած» տաղանդին. իր *Ջահերթ* քերթողագիրքը ենթախորագիր մըն ալ ունի՝ «Համանուագ՝ հինգ շարժումով», եւ կը բաժնուի երաժշտական այդ ժանրին մասերով՝ Մուտք, Largo, Grave, Allegro, Vivace, Presto. նոյն գեղեցիկ եւ ճառագայթող հայերէնն է իր գրիչին տակ.

*Ջահն է, որ կ'անցնի՝ կարմիր ու կայտա՛ռ,
Չորս ծագի համար մթին մայթերէն.
Կ'անցնի չորս հովի մարդերէն մոլար
եւ լոյսով կ'օծէ մայթ ու մարդ ամէն:*

...

*Կ'անցնի... Բայց չէ՛ անցք հովի կամ ծովի.
Այլ դարերն ի վեր ե՛րթ մը ծիրանի-
Անվախճա՛ն լուսերթ, քայլե՛րդ յաղթապանծ...
- Օ՛ն, ծունկի՛, դարե՛ր, ո՛վ քարեր՝ ոտքի՛.*

Ջահն է Աստուծոյ, որ կ'անցնի - անա՛նց...¹⁰

Գրեթէ նոյնանման կացութեան մէջ է Գառնիկ Ադդարեանը, երբ կ'ըսէ Սովե-տական Հայաստանին ձօնուած իր քերթուածին մէջ.

*Կը բարձրանան շրթներէս՝ երգի մը պէս մտերիմ
երկու բառերն անունիդ ու կը քալեմ ես կարծես
Գու մայթերէդ յաղթական եւ աչքերուս կը ժպտին
Տուներ, ծառեր, ծաղիկներ, ու կ'ըլլայ կեանքը՝ պարտէզ¹¹:*

Զարեհ Մելքոնեանի մօտ հայրենականին առնչութեւ կարելի է գտնել նաեւ մարդկային ապրումներ եւ վիճակներ, որոնք ծնած ըլլան ժամանակակից կեանքի բացայայտ հակասութիւններէն եւ անհեթեթութենէն: Իր քով նշմարելի է

բանաստեղծական գուարթախոռոչին մը, որ հագուագիւտ է մեր բանաստեղծութեան մէջ: Հաւասարապէս կիրարկած է քերթութեան աւանդական եւ արդիական ձեւերը, թէեւ երկրորդը յաճախ խորքային կայունութեան պակասէ մը կը տառապի եւ կը ձգէ տպաւորութիւնը գուտ ձեւական «խաղ» ըլլալու: Ինք եւս, ինչպէս Փագ Ս. Յակոբեան, կը ծանծաղի իր տողերուն մէջ եւ ստով, թէեւ հսկայական ծաւալով մը կը ներկայանայ, սակայն միաժամանակ կը վնասէ իր քերթողութեան:

Որքա՛ն բնական կրնայ ըլլալ ուրեմն սփիւռքահայուն հող-հայրենիքի *սպրումը*, երբ ապրուած առօրեայ չէ, այլ անորոշ ցանկութիւններու եւ երազներու խառնուրդ մը:

Հետեւաբար *լեզուն* եւ անով ստեղծուող գրականութիւնը կը դառնան հայրենիք. հայրենիք մը, ուր չկան սահմաններ եւ համակարգեր. կայ միայն յարաբերական ա՛յն ազատութիւնը, որ կը իթանէ ստեղծագործութիւնը:

Իրապէս հետաքրքրական երեւոյթ է, որ այս բանաստեղծներուն լաւագոյն տողերը նուիրուած ըլլան հայ լեզուին, մղուած անոր պարզ բայց կատարեալ գեղեցկութենէն, անոր հանդէպ զգացուած գուրգուրանքէն ու, մանաւանդ, անոր հաւանական կորուստի վախէն:

Լեզուն սփիւռքահայուն պարագային շատ աւելին է, քան սոսկական միջոց մը հաղորդակցութեան, ժառանգուած նախնիներէն ու կտակելի՝ յաջորդ սերունդներուն:

Տարագրուած եւ անհող, լեզուն կը դառնայ ապահովութեան միակ վայրը, ուր կարելի է հանգիստ տեղաւորուիլ, նոյնիսկ՝ յղկել ու պճնել, ինչպէս մարդ կը յարդարէ իր տունը: Վերջին երեսուն տարիներու աւանդապահ գրեթէ բոլոր բանաստեղծները արտայայտած են իրենց ամբողջական հիացմունքը անոր հանդէպ.

*Հայ լեզուն տունն է հայուն աշխարհիս չորս ծագերուն,
Ուր կը մտնէ ամէն հայ իբրեւ տանտէր հարազատ,
Կ'ըստանայ սէր ու սնունդ, սրտի հպարտ ցնծութիւն,
Եւ բորեանէն ու բուքէն կը մ'նայ հոն մ'իչտ ազատ*¹²:

Մուշեղ Իշխանէն առաջ Թէքէեանն էր ու անկէ առաջ ամբողջ փաղանգր արեւմտահայ բանաստեղծներուն, որոնք նոյն այս գուրգուրանքը արտայայտած են լեզուին հանդէպ: Այսինքն՝ յստակ աւանդութիւն մը կայ, որ կու գայ, կը հասնի մինչեւ Սփիւռք, բայց տարբերակում կրելով: Լեզուին հանդէպ այս կեցուածքն է, որ կը դառնայ ամենէն հաստատուն եւ շօշափելի կրուանը, որուն կրնան անվերապահօրէն վստահիլ իրենց կեանքը եւ որուն մէջ կը գտնեն իրենց շարունակութիւնը:

Քանի մը տասնամեակ ետք է, որ նոյն այս կեցուածքէն կը ծնի նոյնքան խորունկ տագնապը ի տես լեզուի նահանջին եւ նորերուն մօտ եղած լեզուական փոփոխութիւններուն, զորս իրենք՝ աւանդապահները «աղճատում» անուանեցին, թէւ անոնցը նորոգումի ճիգ մըն էր, լեզուն իր «ոսկեղէնիկ» վանդակէն ազատագրելու եւ նորոգելու հաւատք էր:

Մակայն Եւրոպայի եւ ԱՄՆի մէջ հասնող սերունդը իրապէ՛ս սկսած էր հեռանալ լեզուէն, իր առօրեան այլ լեզուով մը ապրելով: Այս երեւոյթին առջեւ է, որ թափ առաւ լեզուին նուիրուած քերթողութիւնը.

*Հո՛ն է միայն որ կրնայ գտնել ամէն հայ կրկին
Խաժամուժին մէջ օտար կորսնցուցած իր հոգին,
Անցեալն անհուն եւ ներկան, նոյնիսկ պայծառ ապագան...¹³*

Աւանդապահ բանաստեղծներուն մօտ հասարակ յայտարար մըն է սիրոյ թեմային իւրայատուկ մօտեցումը. սերը այս բանաստեղծներուն համար կը մնայ երագուած եւ անհասանելի, չ'ապրուիր որպէս առօրեայ իրականութիւն եւ օր մըն ալ կը վերածուի ափսոսալի յուշի:

Այս բոլորը կը գրուին ելլելով սփիւռքահայ գրողին կացութենէն՝ նշելու համար, թէ ինչո՞ւ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան աւանդապահ թելը մնաց փակ շրջանակի մը մէջ եւ անոր իրագործած նուաճումները չ'հասան արեւմտահայ գրական նուաճումներու մակարդակին:

Կարելի չէ ուրանալ աւանդապահներուն ամենակարեւոր ներդրումը Սփիւռքահայ բանաստեղծութեան մէջ, մանաւանդ նշուած երեսնամեակի սկիզբը. անոնք են, որ հողը պարարտ ընծայեցին բանաստեղծներու յառաջապահ խումբին, որոնք ունեցան ա՛յն, որուն պիտի հակադրուէին.

Մշակոյթի մը բազկերակը կարելի չէ ճշդել իր քանի մը հանճարներով: Ընկերութեան մը եւ այդ ընկերութեան մշակութային ամբողջական պատկերը կը շինուի այդ մշակոյթին մանր մտաւորականութեամբ, անոնց խայտաբղէտ խմբաւորումով⁴:

Աւանդապահներու այս խմբաւորումին տակ կ'իյնան նաեւ անոնք, որոնց բանաստեղծութիւնը, հակառակ ձեւի արդիականութեան, խորքային առումով կը մնայ աւանդական եւ կը շարունակէ «հայ լեզու-հայ ոգի-հայրենիք»ի շուրջ դեզերիլ: Որպէս օրինակ յիշենք Վահէ-Վահեանը, Արմէն Դարեանը, Վարուժան Պետիկեանը, Լեւոն Վարդանը եւ այլ անուններ:

Որպէս ձեւ, հիները պահեցին եւ կիրարկեցին հայ դասական քերթողութեան յանգն ու չափը. անոնց շատ սիրելի ձեւերէն մէկը եղաւ հնչեակը: Նորերը դուրս եկան դասականութենէն՝ առանց մտնելու արդիականութեան տարածքէն ներս:

Աւանդապահներու այս երկու ենթաբաժանումներու բանաստեղծներուն համար բանաստեղծութիւնը բնաւ հարց չդարձաւ, ինքզինք չհարցադրեց եւ իր խնդիրները չբերաւ անոնց միտքին եւ տողերուն մէջ: Անոնց գրականութեան մէջ գրեթէ լրիւ բացակայ է տեսաբանութիւնը, որ նոյն ժամանակաշրջանին մեծ թափ առած էր գրական միջազգային հրապարակին վրայ: Աւանդապահ բանաստեղծները գրեթէ բոլորն ալ ուսուցիչներ էին, երբեմն նաեւ՝ հրապարակագիրներ, խմբագիրներ: Հաւանաբար անոնց աշխատանքին բնոյթը՝ ամէնօրեայ շփում գրականութեան հետ, պատճառ դարձաւ, որ անոնք չգրադին սփիւռքահայ գրականութեան տեսաբանութեամբ, թէեւ քանի մը մանր փորձերու կարելի է հանդիպիլ ժամանակի մամուլին մէջ:

ԱՐԲԱՆԱՍ ԱԼԻՔԵԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹԸ ԿԱՄ՝ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՍԸ ԱՔՍՈՐԸ

Ո՞ր զետեղել աւելի քան կէս դարու վաստակը «զաղութահայ», «ներգաղթած», «արտագաղթած» եւ... «սփիւռքահայ» բանաստեղծ Աբրահամ Ալիքեանին:

Ասոնցմէ եւ ոչ մէկն է սակայն Ա. Ալիքեան. իր կեանքին արագ փոփոխութիւններն ու աւելի վերջ եկող պայմանները պատճառ կը դառնան, որ զինք առանձնացնենք այլ բանաստեղծներէ եւ յատուկ բաժին մը տրամադրենք իր քերթողութեան, թէեւ *Անմիջական գրականութիւն* հատորին մէջ կ'ըսուի՝ «կը խորհինք, թէ իրենց կազմաւորումով անոնք Սփիւռքին կը պատկանին, զարգացումով՝ հայրենիքին»¹⁵:

Կարելի՞ է մոռացութեան տալ անոր քերթողութեան տասներկու հատորները, պարապ թղթապանակի մը յանձնել իր կեանքին հանգրուանները, կամ՝ ժամանակակից հայ գրականութեան պատմութեան էջերէն ջնջել իր կրկնակի վերադարձը՝ դէպի պատանութիւնն ապրած քաղաքն ու դէպի արեւմտահայերէնը, որմէ անշուշտ բնաւ չէր հեռացած:

Գրականութեան պատմութիւն մը որոշ չափով դասակարգումի ճիգ է: Ո՞ր զետեղել Ա. Ա. երեւոյթը, կամ անոր գրականութիւնը:

Աբրահամ Խաչերեան Ալեքսանտրէթ (Սանճաք) ծնած է 1925-ին եւ հոն, բնութեան այդ գողտրիկ դրախտին մէջ անցուցած՝ իր մանկութիւնն ու առաջին պատանութիւնը:

Խօսելով իր Ալիքեան գրական մականունին մասին, կ'ըսէ.

Աշխարհիս մէջ ապրած է մարդ մը, զոր ամենէն շատ սիրած եմ եւ որուն անբնականօրէն կանխահաս մահը չեմ ներքեր ամենասրբազան գաղափարին եւ իրականութեան անգամ -

մա՛յրս: Մա՛յրս տարօնցի էր, մականունը՝ Մարոնեան: Մարոն, մարուն կը նշանակէ ալիք: Ես առած եմ մօրս մականունը, հա՛յացուցած եմ զայն: Երբ արդէն որդեգրած էի այդ մականունը, իմացայ, չա՛տ ուշ, որ Ռուբէն Որբերեանն ալ Ռ. Ալիքեան ստորագրած է իր Ծ՛փանքներ գրքոյկը, 1906, անպայման «Չա՛յտ Հարոլտ»ի ծովային թափառումներու ծածկանունով ալ ձուլուելու միտումով, քանի որ Ծ՛փանքներ պոէմը, որ «առ Լորտ Պայրըն» ձօնը կը կրէ, գրուած է անգլիացի բանաստեղծ-պառտին ուժեղ ազդեցութեան տակ¹⁶:

Հագիւ քանի մը տարի Հայաստան ապրած, ներգաղթէն ետք, Ալիքեան կը մեկնի Մոսկուա՝ փախելով սիպիրական ստոյգ արքորէ: Կը մնայ հոն մինչեւ 90-ական թուականներու սկիզբը, երբ 1992-ին կը վերադառնայ Պէյրութ:

Ալիքեանի քերթողական տասներկու հատորները կարծեք կրկնած ըլլան իրենց հեղինակին փոթորկոտ կեանքը. 1947-ին Պէյրութ լոյս տեսած է առաջին գրքոյկը, *Հորիզոն* խորագրուած: Իր ներգաղթէն ետք, 1951-ին, Պէյրութի մէջ լոյս կը տեսնէ *Նախերգանքը*, որ տարի մը ետք՝ 1952-ին, Երեւան կը հրատարակուի, բայց արեւելահայերէն: Մնացեալ հինգ գիրքերը՝ *Կանաչ սօսափ* (1959), *Բարեխոսոյ հրուանդան* (1965), *Աչքեր* (1968), *Նժար* (1974) եւ *Արեւմաղ* (1983), բոլորն ալ տպուած են Երեւան, իր... բացակայութեան: Վերջին չորս գիրքերէն մէկը տպուած է Փարիզ՝ *Թուղթ չափաբերական* (1991), իսկ չորսը՝ Պէյրութ, *Ծղրիթը* (1993), *Հեզ իրիկուն* (1995), *Տարայա* (1998) եւ *Ծղրի թը, նորէ ն* (2004):

Ալիքեանի քերթողութեան գլխաւոր յատկանիշը, զուսպ ոճի, լեզուի գունագեղութեան եւ նրբերանգութեան կողքին, այն է, որ կը շրջանցէ արեւմտահայ քերթողութեան քակուած հէնքը եւ ուստումով մը կը կամրջուի արդի ժամանակներուն:

Հեռու ապրած ըլլալով արեւմտեան աշխարհի անմիջական արդիականութենէն՝ Ալիքեան կրցած է անաղարտ պահել իր քերթողութեան մէջ ֆրանսական խորհրդապաշտութենէն ջուր խմող եւ արեւմտահայ քերթողութեան ասանդներուն շեշտօրէն հաւատարիմ իր ոճը: Մակայն այդ հեռու, անջատ, մէկ խօսքով՝ վաւերական արքորի վիճակը ստեղծած է ներքին այնպիսի պրկում, որ ի յայտ կու գայ եւ կը պայթի վերադարձի իր առաջին գրքոյկին, կամ երկարաշունչ քերթուածին՝ *Թուղթ չափաբերականին* մէջ. այս գիրքը կը դառնայ Ալիքեանը ներկայացնող, անոր քերթողական բոլոր յատկանիշերը ամփոփող երկ: *Թուղթ չափաբերականը* կը խօսի շրջանէ մը, ժամանակէ մը, մէկ մարդու կեանքին մէջ խտացած հաւաքական տրամէ մը:

Եթէ ճիշդ է, որ մարդ իր կեանքի ամբողջ տեւողութեան կը մնայ պատանեկան յիշատակներու գերին եւ կը կազմաւորուի անոնց ազդեցութեամբ, ուրեմն բացատրելի կը դառնայ Ա. Ալիքեանի քերթողութեան մէջ բնութեան բացարձակ իշխանութիւնը, անոր տրուած մեծ եւ հիմնական դերը, որ ի վերջոյ հաւասարումի կը բերէ բանաստեղծին ներքին աշխարհը արտաքին բնութեան հետ:

Պէյրութն ու Երեւանը, նոյնիսկ Մոսկուայի պէս ոստանի մը կեանքը չեն կրցած ջնջել իր ծննդավայրի բնութենէն ստացած տպաւորութիւնները: Բնութեան այս շքեղ ներկայութիւնը Ալիքեանի արուեստին մէջ առաջին յատկանիշն է այս քերթողութեան, որ կը դառնայ խիստ ինքնուրոյն մանաւանդ հիմա, *ուրպանիզմի եւ սիպեռնէթիքի* դարուն:

Ալիքեանի քերթողութեան մէջ չկան կենսագրական բացայայտ տուեալներ, բայց կան հոգեկան անցումներու խիտ պահեր: Կայ աւելին՝ ճիգը՝ բանաստեղծութիւնը վերածելու *վայրի* եւ ապրելու անոր ապահովութեան մէջ, ինչպէս ինք կը գրէր Կ(արիկ) Պ(ասմաճեան)ին ձօնուած քերթուածին մէջ.

*Չուզեց լսել. սակայն չրսի՞ ես իրեն,
որ ամենէն ապահով տունը նորէն
քերթուածն է, երգը անտուն,
երբ երկնային աղուէսադրոջմ՝ ունիս դուն:*

Ալիքեան այդ վայրը կը փորձէ հեռու պահել բոլոր տեսակի հովերէն՝ քաղաքական թէ գրական, նորարարական թէ հարկատու:

Անշուշտ ասիկա դիրքին բան չէ ամէն օր ապրուող կեանքի մը համար. եւ անշուշտ կու գայ աւելի շատ բնագոյով, քան ինքնակամ, կու գայ մեծ, խորունկ դառնութիւններու գնով, որոնք ի վերջոյ պիտի հասնին պայթումի *Թուղթ չափաբերականի* էջերուն:

Երկրորդ առանձնայատկութիւնը, որուն հաւանաբար առաջնահերթ տեղ տալ էր պետք, Ալիքեանի լեզուն է.

ԱՏ, իմ լեզուս՝ հողակոյտիս միա՛կ անդրին¹⁷

Սկիզբը՝ արեւմտահայերէն, ապա ստիպողաբար արեւելահայերէն եւ վերջապէս կրկին արեւմտահայերէն՝ այդ լեզուն այնպիսի խորքի մը վրայ կը բանի, որ այս երկուութիւնը, որպէս բանաստեղծական միջոց, անկարելորդ կը դառնայ, թէեւ խիստ կարելորդ է (եւ չիօտուած, դժբախտաբար) հոգեբանական դիտանկիւնէն:

Այս լեզուն միշտ հաւատարիմ մնացեր է իր ակունքին, լեզուամտածողութեամբ եւ բառապաշարով: Այնտեղ ի գործ դրուած բանաստեղծական հնարքները այնպիսին են, որ կը շրջանցեն լեզուին արեւմտա-արեւելա մանրամասնութիւնը եւ կը գրաւեն... բանաստեղծութեամբ.

*Սեւանը՝ անհուն՝ ն երանգապնակ՝
Անցած գմբէթի ձիգ բթամատին*

Կամ՝

*Այնպէս խաղաղ, այնպէս բարի, այնպէս թաց է այս գիշեր,
Որ լայնօրէն սրտերն ամէն յոյսին բա՛ց են այս գիշեր:*

Ալիքեանի քերթողութիւնը արդիական այս ժամանակներու մէջ խիստ դասական է, ինչպէս տաք ջուրի հոսանք մը ովկիանոսին մէջ: Զարմանալիօրէն այս դասական քերթողութիւնը մինակը կը հակակշռէ արդիականութիւնը ժամանակակից մեր գրականութեան մէջ: Եւ կը փրկէ ամբողջութիւնը այդ քերթողութեան:

Թէ ինչպէ՞ս կը փրկէ: Ինչ որ կայ, որպէս ժամանակակից հայ քերթողութիւն, կը բաժնուի, ինչպէս ըսինք, կարեւոր երկու թելերու՝ ասանդական եւ արդիական, եւ անոնց միջեւ ինկող երրորդ խմբաւորումի մը՝ միջինին:

Արդիականն ու միջին արդիականը կրնան քայլ պահել ժամանակին հետ, արդարացնել իրենց նպատակները եւ օգտագործել իրենց նախընտրած քերթողական միջոցները: Ասանդականն է, որ կը մնայ լճացած. հազիւ մէկ ու կէս անուն կը բարձրանայ միջակութեան ճահիճներէն եւ կը դառնայ ոսկի միջինը ոսկի միջին դարձած ասանդական քերթողութեան: Մնացեալը կը կրկնէ ժառանգուածը եւ կրկնելով՝ կ'աւագախրի:

Անշուշտ այստեղ նկատի չունինք ջարդէն վերապրած երէց բանաստեղծները, որոնք խորապէս արեւմտահայ կը մնան:

Այս ենթախորքին վրայ Ալիքեանի քերթողութիւնը կը յաջողի այնքան, որքան արդիականը եւ կը հակակշռէ զայն՝ անոր ակնառու բերքին դիմաց դնելով իրը: Ի վերջոյ գրականութիւն մը տարբեր ոճերու եւ ուղղութիւններու համադրութիւն մըն է:

Ալիքեանի քերթողութիւնը անմատչելի մնաց այնքան, որքան արդիականը: Պարզագոյն պատճառը այն էր, որ Երեւան տպուած իր գիրքերը չհասան մեզի: Եւ որովհետեւ «անբաղձալի» տարր մըն էր ինք, նաեւ չգրուեցաւ այդ գիրքերուն մասին, մինչ իրմէ նուազ գրողներ ներբողներու կ'արժանանային:

90-ական թուականներէն իր քերթուածները սկսան Սփիւռքի մամուլին մէջ երեւիլ, բայց շարունակուեցան անմատչելի մնալ. այս անգամ պատճառը լեզուն էր, նրբերանգային օգտագործումովը բառերու, որոնք արդէն դարձած են անսովոր, «դժուար»: «Լեզուն իր (Ալիքեանի) բանաստեղծութեան *գերագոյն* (ընդգծումը մեզմէ, Մ. Ե.) արարքն է», կ'ըսէ Բ. Զիֆթճեան Ալիքեանի նուիրուած իր յօդուածաշարքին՝ «Տագնապով»ին մէջ¹⁸: Ալիքեանի լեզուն հազաւ այս գերագունութիւնը, որովհետեւ... ի՞ր լեզուն արգիլուեցաւ իրեն:

Աւելորդ չէ նշել, որ հսկայ, անպարտելի մենութիւն կայ Ալիքեանի քերթուածներուն մէջ եւ բոլոր տողերուն տակ: Ասիկա կը շեշտուի, երբ քերթուածին քնարական հերոսը կը դրուի քաղաքի կեանքին դէմ յանդիման կամ անկէ

խուսափելու ստիպումին տակ:

Ալիքեանի քերթողութիւնը միշտ քանի մը մակարդակներով ընթացած է, բնութեան նկարագրութիւններուն տակ եղած է թելադրականութիւնը անցեալին, խօսուած է անխօսելին եւ բառ առած՝ լռութեան մատնուածը:

Լռութեան մատնուած գլխաւոր առանցքը եղած է Երկիրը, ծննդավայրը, որուն մէջ խտացուած են միւս բոլորը, գորս ստիպուած եղած է լռել բանաստեղծը: Այս առումով արտայայտիչ է *Հռոդը* բանաստեղծութեան (*Նժար*, 1974) առաջին քառատողը.

*Արտերի մէջ հողը, հողը, հո՛ղն է տն.քում,
Հո՛ղն է ճգնում, օ՛, ընդերքներ իմ էութեան:
Ձեզ չի տեսնի ամենատես ձիւնն իսկ, թէ նոյն
Խոնարհութեամբ չպարզէք ձեր մուկը նրան¹⁹:*

Այստեղ մանրամասնօրէն կը մօտենանք Ալիքեանի *Թուղթ չափաբերականին*, նկատի առնելով անոր կարեւորութիւնը քանի մը մակարդակներու վրայ. այս երկարաշունչ քերթուածը, որ նախ լոյս տեսաւ *Յառաջ* օրաթերթի ամսական յաւելումածին՝ *Միտք եւ արուեստ*ին մէջ, ապա՝ առանձին գրքոյկով *Յառաջ*ի հրատարակութեամբ, Ալիքեանի վերադարձին գրուած առաջին գործն է: Անոր մէջ կը խտանան Ալիքեանի քերթողութեան գրեթէ բոլոր յատկանիշերը: Քերթուածը կարեւորութիւն կը ստանայ նաեւ անոր համար, որ կը խտացնէ բանաստեղծին հոգեբանական մէկ շատ կարեւոր պահը՝ արագ հաշուեփակը ընել անցեալին, կշռել ու դասդասել եղածը եւ ի վերջոյ մտնել ներկայ ժամանակի հոլովոյթին մէջ:

Քերթուածը կը ծնի Վահէ Օշականի հետ հանդիպումէն եւ արդէն նուիրուած է «Վահէ Օշականին, սիրով, հիացմամբ»: Ասիկա այնքան ալ կարեւոր չէ, որովհետեւ քերթուածին առանցքը հեղինակին անցեալն է եւ անկէ ծնած դառն մտորումները: Այդ անցեալը կը համընկնի մեր պատմութեան ամենէն դառն շրջաններէն մէկուն (ներգաղթէն ետք), կը դառնայ նաեւ անցեալը ժողովուրդի մը, որ գոհուեցաւ իր հաւատքին համար, իր չգործած եւ չհասկցած մեղքերուն համար:

Այս քերթուածը զմայլանքի եւ դառնութեան զոյգ բեւեռներուն միջեւ կը տարուբերի, ինչպէս է պարագան Ալիքեանի ամբողջ քերթողութեան: Մէկ կողմէ՝ զմայլանքը բնութեան եւ լեզուին հանդէպ: Այս երկուքը իրարու մէջ կը դրսեւորուին, զիրար կ'ամբողջացնեն: Բնութեան զմայլանքը կը թարգմանուի լեզուական շքեղութեամբ, մինչ լեզուն վարգելու իր անծայրածիր արօտները կը գտնէ բնութեան մէջ:

Միւս կողմէ՝ դառնութիւնը կեանքէն, պայմաններէն, մարդոցմէ:

Այս երկուքը, ինչպէս շթաքարի կայծ, ծնունդ կ'առնէին հանդիպումէն երկու

«աքսոր»ներու, երկու «հեռու» բանաստեղծներու (հեռու ամէն բանով՝ կենսա-
ձեւէն մինչեւ... քերթաձեւ, բայց նոյնքան սրափուն աքսորին դիմաց). քերթուածը
այս տողերով կը սկսի.

*Սիրելի՛ Վահէ, այսօր երագիս տեսայ ցայգային Սան Ֆրանսիսքոն
եւ դեռ հեռաւոր քու աքսորանքըդ իմ աքսորիս քով,
ինչպէս աշխարհի ծայրին, պրկուած քաղցով վագրերու,
եղջիւր եղջիւրի հիւսած սրափուն գոյգ մը եղջերու²⁰:*

Մէկ կողմէ քերթուածը անհատական մանրամասներ կը ցուցադրէ.

*Սիրելի Վահէ
երախտապարտ եմ մեր ծանօթութեան համար...
երախտապարտ եմ վաթսուներեքին ձօնով մը ընտիր
քու դրկած ջղուտ «Քաղաք»իդ համար*

Միւս կողմէ ընդհանրականին կ'ակնարկէ.

դեռ չէր խառնած իր խարշափն ու շունչը «նայիրեան բարդին»

Իր քերթողագիրքերէն *Թուղթն* է, որ ամենէն աւելի ինքնակենսագրական
բնոյթ ունի եւ կ'աւարտի խաղաղութեան մաղթանքներու շարքով մը՝ իր պատա-
նութեան, զիջերներուն, օրերուն, Վ. Օշականի հետ իրենց զրոյցին եւ վերջապէս՝

*Խաղաղութիւն եւ քեզի, վերջապէս, թո՛ւղթ իմ, քերթուած իմ,
գուցէ դրուժան:*

*Ա՛յլ ննջէ հիմա: Միայն աղօթքիդ մէջ երեկոյեան
Մաղթէ՛, որ վերջին խաբուածը ըլլաս
Այն հայրենաւանդ ձիգ ճամբուն վրայ ուր, գիտե՛մ, թովմաս
Առաքեալ անգամ պէտք չէ որ յածի,
Ո՛ւր մնաց Յուդա, Պետրոս կամ թէկուզ եւ Յոբ Հուսացի²¹:*

Ննջէ՛, կ'ըսէ քերթուածին, աւարտած պարտականութիւնդ, յիսուն եւ աւելի
տարիներու տքնանքէ ետք, հիմա որ ա՛յլ ըսիր ու պատմեցիր այն, որ արտօնուած
չէր ըսել եւ պատմել:

Քերթուածը աւարտելու ձեւ մըն է ասիկա, բայց նաեւ՝ ապրուած կեանքի մը
հաշուեփակը:

Եօթանասունի դռներուն քերթողին համար պիտի այլ ձեւի կեանք ըլլա՞յ:

Այլքեան այս քերթուածով կը բերէ պոռթկացող ցասում մը, որ երկար

Ժամանակ դատապարտուած էր իր մէջ բանտուած ու լուռ մնալու՝ դառնութեան թոյնով վարակելով զինք:

Իր թարմ եւ երբեմն ցնցիչ պատկերներուն կողքին քերթուածը հարուստ է այնպիսի նմանութիւններով, որոնք ջուր կը խմեն համաշխարհային գրականութենէն եւ արուեստներէն եւ նոյնօրինակ իմացութիւն մը կ'ենթադրեն ընթերցողին մօտ:

Ի՞նչ են *Թուղթ չափաբերական*ին արժանիքները, որոնք խտացումն են Ալիքեանի ամբողջ քերթողութեան:

ա. Բիրեղացած հայերէն մը, որ չունի Սփիւռքի մէջ օգտագործուած հայերէնին խառնածին բնոյթը (լեզուամտածողական մակարդակի վրայ):

Հաւասարապէս կտրուած ըլլալով Սփիւռքէն եւ Հայաստանէն, Ալիքեանի լեզուն մնացած է անխառն եւ տարիներուն հետ հասած բիրեղացումի:

բ. Շատ հարուստ բառապաշար. Ալիքեանի քերթուածներուն մէջ յաճախ կը հանդիպինք վաղուց մտոցուած բառերու, որոնք անթափանց քողով կարծես կը պատեն իր քերթուածները: Ալիքեան ինք ըսած է.

Լաւ լեզուին մէջ հոմանիչներ գոյութիւն չունին, իսկ մեր լեզուն, կարծեմ, ոչ թէ լաւ, այլ սքանչելի լեզու է: Խնդրեմ, տուէք ինձի ճիշդ, բոլորէն հասկնալի հոմանիչները հետեւեալ երեւոյթ-բառերուն, եւ ես այսուհետեւ ատոնք գործածեմ. որմ'զրեղն, կնգում, թխիտ... եւ այլն²²:

Ոչ միայն ըսած, այլ եւ «քերթած» է.

*Սկզբում ամէն «խրթին» խօսք ու բառ
կը ներես դու ինձ մեծահոգաբար:
Բայց ահա տակաւ կը սկսիս արդէն
զայրոյթից եռալ, ինչպէս որմ'զրեղն.
- Ի՞նչ բանաստեղծն այս ուզում է, որ ես
գրպանս «Հայկազեա՞ն» կրեմ դեղի պէս...²³:*

գ. Երկու հակադրութիւններու միջեւ է, որ կ'ընթանայ Ալիքեանի քերթողութիւնը՝ Երկիրը խօսելու արգելքը, եւ զայն զիրով պահելու տենչը: Այս երկուքէն ծնած տագնապը յաճախ հեռու մղուած է, դէպի յետին փլան եւ ծածկուած շատ բացայայտ գեղագիտութեան մը տակ:

Եթէ մինչեւ *Թուղթ չափաբերական* աւանդութիւններու կրկնում մըն էր Ալիքեանի քերթողութիւնը, պարզապէս որովհետեւ իր «ամենաբանաստեղծական տարիները արգոսեան աննինչ աչքերու տակ կ'աւանդակնանոն երկնցին ու չծնան, կ'աւալ, յօժարելով կ'եսարեան հերձումներուն, աշխարհ բերին

մեծաւ մասամբ խեղուած ու կեղուած պտուղներ...»²⁴, ապա այս ու աւելի ուշ լոյս տեսած *Օղորհիթը*²⁵ քերթողագիրքերուն մէջ, լրիւ ձեռքագատուած «արգոսեան աննինջ աչքերէն», թափով կ'երգէ վաղուց լռուած իր խօսքը: Այնտեղ կ'աւանդութիւնը, բայց չկայ կրկնումը:

Վերադարձած է բանաստեղծը: Կը թուի թէ ա՛լ չկան պրկումն ու տագնապը արքորին, որոնք կէս դար լարեցին մարդն ու ստեղծագործութիւնը այնքան, որ այդ լարումը դարձաւ կենսաձէ:

Այս վերադարձը սակայն զինք ծննդավայր չի տանիր, որովհետեւ այսօր չկայ այդ կարելիութիւնը (թրքական բռնատիրութիւն սուրիական հողերու), չի տանիր նաեւ իր պատանութեան քաղաքը, որ այսօր կորսուած է անհետքէ պատերազմի մը քսան տարիներուն տակ:

Վերադարձը չի փրկեր զինք յուշերէն, որոնք կը շարունակեն բանիլ իր մէջ անդադրում ջրաղացի պէս բառ ու տող աղալով եւ այդպէս անցեալ փորձառութիւն մը կրկնելով ներկային մէջ:

Վերադարձը չի դառնար նաեւ վայրը, ուր ա՛լ հանգչի իր էութիւնը:

Այս բոլորը իրենց հաստատումը կը գտնեն Ալիքեանի հրատարակած վերջին քերթողագիրքին՝ *Տարայախ*²⁶ էջերուն, ուր փռուած են արքորի յամեցող վիճակն ու անկէ ծնած խոհերը. նախ «ամենէն օտար, անհարազատ, խորթ»²⁷ ըլլալու վիճակը, յետոյ՝ տեղ մը չունենալու, տեղի մը չպատկանելու վիճակը.

*Ոչ հայրենիքն իմ հայրենիք դարձաւ
Ոչ օտար երկիրն՝ իսկապէս օտար...²⁸:*

Տեղի մը չպատկանելու ներքին վիճակը զինք ո՛չ թէ աշխարհաքաղաքացի կ'ընէ (այդ պարագային՝ ամէն տեղ ի բը պիտի ըլլար, եւ ինք՝ ամէն տեղի հարազատ), այլ յաւիտենական արքորականի վիճակ կու տայ իրեն, թէեւ տեղ մը այդ արքորը «քառամեայ» կ'որակէ հեղինակը.

*Քերթողի մը քառամեայ
Աքսորանքը ըլլայ
Քու փառքիդ համար խոյր ու խլայ...²⁹:*

Աքսորը ոչ միայն արտաքին է եւ ներքին՝ «Աքսորն ընդմէջ իմ ու իմ», այլ նաեւ ժամանակի առումով՝

*...ա՛լ հայրենիք է միակ
Աքսորն այսօր, ու վաղն, ու միշտ, ամէն ո՛ւր...³⁰:*

Ո՞ր է ուրեմն վերադարձը:

Դեպի Սփիւռք, սփռուածութիւն:

Հետեւաբար արքայը չի դադրիր. ոչ միայն չի դադրիր վերադարձով, այլևս վերադարձը ինք կը դառնայ արքայը՝ վերադարձի արքայը:

Կը մնան սակայն լեզուն եւ քերթողութիւնը, որպէս ամենէն ապահով տունը բանաստեղծի մը համար, որ ա յո «տան» մէջ գտած է ոչ միայն իր ապահովութիւնը, այլ եւ կեանքին իմաստը ամբողջ: Վերադարձը շարունակուող արքայ մըն է միայն, որ իր փեղկերը կը գոցէ յուշերու թանձրութեան մը վրայ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Լեւոն Վարդան, *Բնքերգութիւն*, Պէյրութ, 1968, էջ 81:
2. Մինաս Թէօլէօլեան, *Դար մը գրականութիւն*, հատոր Բ., էջ 16-17:
3. Պէյրութ, 1936:
4. Պէյրութ, 1991:
5. *Հայաստան*, Թեհրան, 1961, էջ 9:
6. *Տուներու երգը*, 1936:
7. Մ. Թէօլէօլեան, *Դար մը գրականութիւն*, էջ 234:
8. *Առագաստներ*, 1939:
9. Ժ. Ս. Յակոբեան, *Մենք*:
10. Ժ. Ս. Յակոբեան, *Ջահերթ*, Պէյրութ (թուական չունի):
11. Գ. Արդարեան, «Ես կը քալեմ յաղթական», *Բանաստեղծութիւններ Ա.*, Պէյրութ, 1988:
12. Մ. Իշխան, «Հայ լեզուն տունն է հայուն», *Տուներու երգը*, Պէյրութ, 1936:
13. Նոյն տեղը:
14. Cynthia Ozick:
15. *Անմիջական գրականութիւն*, Պէյրութ, Տպարան Համագգային, 1971, էջ 8:
16. «Հարցազրոյց Ա. Ալիքեանի հետ», *Գլխաձոր*, Պէքֆայա, Ե. տարի, 1992, էջ 107:
17. «Փշրանք բառեր», *Ֆարայա* քերթողագիրքէն, էջ 107:
18. Ի. Չիֆթճեան, «Տագնապով», Բ. մաս, *Յառաջ*, Փարիզ, 22-23 Մայիս 1993:
19. Ա. Ալիքեան, *Հեզ իրիկուն*, Անթիլիաս, 1995, էջ 227:
20. *Թուղթ չափաբերական*, Փարիզ, Մատենաշար Յառաջ, 1991, էջ 11:
21. Նոյն տեղը, էջ 22:
22. «Հարցազրոյց Ա. Ալիքեանի հետ», *Գլխաձոր տարեգիրք դպրեկանուց*, Պիքֆայա, Ե. տարի, 1992, էջ 107:
23. Ա. Ալիքեան, «Ստուգիչ կշեռ», *Հեզ իրիկուն*, Անթիլիաս, 1995, էջ 311:
24. «Մաշթոց» մատենաշար թիւ Ա, 1993:
25. *Հորիզոն*, 1990:
26. *Ֆարայա*, Անթիլիաս, 1998:
27. «Աւերորդ» խորագրուած քերթուածը, *Ֆարայա*, էջ 39:
28. Նոյն տեղը, էջ 39:
29. *Ֆարայա*, էջ 99:
30. *Ֆարայա*, էջ 63:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՄԻՋԻՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆՆԵՐ

Մփիւռքի վերջին երեք տասնամեակներուն բանաստեղծութիւնը կը պարզէ խայտաբղէտ պատկեր մը. սխալ է այն կարծիքը, թէ բանաստեղծութիւն գրող չկայ. ոչ միայն բանաստեղծութիւն կը գրուի, այլև կը փորձարկուին նոր ոճեր, սփիւռքահայ բանաստեղծութեան կը բերուին նաեւ մօտեցումի նորութիւններ: Իւրաքանչիւր գրող ունի իրեն յատուկ գիծ մը. այդ գիծերուն ամբողջութիւնը յստակ կը դարձնէ Մփիւռքի բանաստեղծութեան մանրանկարը:

Երկար ատեն սփիւռքահայերուն մօտ յամառօրէն շարունակուեցաւ ա՛յն համոզումը, թէ առանց հայրենի հողի ոչինչ կարելի է ընել. նոյնիսկ կարելի չէ ապրիլ: Ասիկա հոգեբանօրէն կը խանգարէր կայուն վիճակի մը ստեղծումը:

Նորերուն մօտ կը ծնէր նոր մտածողութիւն, որ անպայման չէր հակադրուէր հիներու մտածողութեան. պարզապէս շեշտային փոփոխութիւն մը կար հողէն (որմէ կտրուած է սփիւռքահայը) եւ աւանդութիւններէն (գորս կ'ընդունի, բայց որոնցմով չ'ուզէր կաշկանդուիլ երիտասարդը) դէպի այսօրուան ժամանակն ու այսօրուան կեանքը: Իսկ այդ ժամանակն ու կեանքի պայմանները ուրիշ տեսակի գրականութիւն մը կը յուշէն երիտասարդութեան 1965-էն ստղին:

Մփիւռքահայ կեանքի վերջին երկու տասնամեակներուն Մփիւռքի հոգեբանութիւնը գրեթէ կազմաւորուած է, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, սակայն ոչ ժողովրդային լայն խաւին համար, որուն շփոթը կ'աւելնայ կարծէք Հայաստանի անկախացումէն ետք եւ որուն համար հայրենիքը շատ արագ շարժումով մը երգուած-երագուածէն կ'անցնի իրաւ ըլլալու վիճակին: Սակայն այս խաւը ոչ կրնայ այնտեղ ապրելու որոշումին յանգիլ, ո՛չ ալ կրնայ ձերբազատիլ հայրենիքին հանդէպ իր ունեցած երագային գաղափարներէն, գորս կը գտնէ աւանդապահ բանաստեղծներու տողերուն մէջ եւ որոնցմով կ'օրօրուի:

Ինչ որ կը տարբերէ միջին արդիականութեամբ արտայայտուող սփիւռքահայ բանաստեղծները աւանդապահներէն, ա՛յն է, որ իրենց տողերուն մէջ չկան երագային բաներ: Եւ ինչ որ զիրենք կը կապէ անոնց, լեզուին հանդէպ եղած սերն է, որ քարացած չէ սակայն անփոփոխելի համակարգի մը մէջ, այլ ենթակայ է փորձարկումի եւ տարբերակումներու: Հոսկէ է, որ այս միջին արդիական բանաստեղծները մեղադրուեցան լեզուն աղճատելու յանցանքով:

Իրենց համար սփիւռքեան վիճակը անապրելի չէ, այլ կը ներկայանայ որպէս մարտահրաւէր՝ բացայայտումի ճիգով: Անշուշտ այստեղ եւս անկայունութիւնը տեղ ունի, բայց ոչ նոյն ուժգնութեամբ, մանաւանդ Պէրյուրի գրեթէ քսան տարի

տեւած քաղաքացիական պատերազմէն ետք, որուն պատճառով շատ գրողներ ստիպուած եղան գաղթել եւ հաստատուիլ Եւրոպայի եւ ԱՄՆի զանազան երկիրները:

Անուններու բազմազանութեան մէջ գրեթէ միշտ ֆրանսահայ գաղութն է, ուր սփիւոքահայ բանաստեղծութեան հետաքրքրական երեւոյթները կը դրսեւորուին եւ կը կազմաւորուին անոր ինքնուրոյն անունները:

Մենքի հրաբխային ելոյթներէն ետք Նիկողոս Սարաֆեանն է, որ իր քերթողութեան մէջ կը բիրեղացնէ ամբողջ ներաշխարհ մը սփիւոքեան հոգեվիճակներու, այլութեան եւ օտարումի ապրումներու, ոչ թէ սանձարձակ զգացականութեամբ մը, այլ, ճիշդ հակառակը, զուսպ, բայց հարազատ դրսեւորումով:

Սփիւոքահայ գրականութեան մէջ Ն. Սարաֆեան ա՛յն բանաստեղծն է, որուն քերթողութեան մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, Սփիւոքը *կ'ապրուի* որպէս կացութիւն եւ *կը մտածուի* որպէս այդ կացութեան անդրադարձը.

«Ես կը պատուեմ իր մէջ Սփիւոքի միակ ու մեծագոյն բանաստեղծը, որուն բանաստեղծական մտածողութիւնը կը դնէ քաղաքակրթութիւնը, հայութիւնը, քեզ ու զիս խնդրականացնող հարցեր իբրեւ բանաստեղծութիւն», - կը գրէ Գրիգոր Պըլտեան Սարաֆեանի մասին իր *Զրոյցներ բանաստեղծութեան մասին* հատորին մէջ¹:

Սարաֆեանի քերթողութիւնը հեռու է ընթացիկ հայ քնարերգութենէն եւ թաց յուզումներէն: Այնտեղ եւրոպական իմացականութիւնը ինքզինք կը զգացնէ առանց խեղդելու ոգին: Խորապէս հայու ապրումներով, բայց իմացական մղիչներով ընթացող բանաստեղծութիւն մըն է Սարաֆեանի քերթողութիւնը:

Սարաֆեանը կարելի չէ անշուշտ դասակարգել ոչ միայն արանդապահ բանաստեղծներու խմբաւորումին հետ, այլ՝ ընդհանրապէս, պարզ այն պատճառով, որ ինք կը կենայ ամբողջովին ինքնապէղ ուղիի մը վրայ եւ սփիւոքահայ բանաստեղծութեան համար կը բանայ այնքան սրդողիչ նորարարութեան պատուհանը:

Սարաֆեանի լեզուն, մնալով հանդերձ հեռու ժամանակակից նորարարութիւններէն, կրցաւ արեւմտեան գրականութեան իմացական կառոյցը փոխանցել արեւմտահայերէնին: Իր լեզուն պարզ է, բայց կը խօսի իմացական ոլորտներէ, հոգեկան բարդ վիճակներէ եւ յաճախ կ'երթայ փիլիսոփայական խոհերու:

Ողջո՛յն վրէժի, չարիքի

Մեծ ծարաւին: Ողջո՛յն գիս

Խոցողներուն, վատերուն: Ո՞վ կը սպասէր, որ կրկին

Դառնայի հեզ: Ծովն ուսիս

Կը դնէ ձեռք մը բարի: Ու կեանքը քաղցր է, պայծառ՝

Ահա դարձեալ: Օ՛ երթան

Շունչս ու նայուածքս գալիք օրերն ի վեր, դարէ դար՞:

Ինչպես մեր այն բոլոր բանաստեղծները, որոնք ընկալեալի սահմաններէն անդին անցած են բանաստեղծութեան մէջ նոր ուղիներ բանալու հաստատամտութեամբ, Սարաֆեան եւս մնացած է անծանօթ Սփիւռքի թէ Հայաստանի ընթերցողներու լայն հասարակութեան համար:

Սարաֆեանի քերթողութիւնը ունի յատուկ մթնոլորտ մը, աննախադէպ եւ խորապէս ինքնուրոյն, գոր իրաւամբ կարելի է սարաֆեանական անուանել:

Սարաֆեանի գործին առիթով տեղին կ'ըլլայ փակագիծ մը բանալ ըսելու համար, որ շատ յաճախ «արդիական» բառը պիտակի նման փակցուած է Սարաֆեանի եւ քանի մը ուրիշ գրողներու երկին, այդ բառին ներարկելով թաքուն իմաստը «ապագային»: Սակայն երբ բանաստեղծ մը խորապէս հայ է, բնականաբար իր «արդիական» ստեղծագործութիւնն ալ կ'ըլլայ հաւատարիմ իր ոգիին, առանց թաց յուզականութեան կամ ճռտմաբան ըլլալու:

Այս մերժումը Սարաֆեանի գործին, կամ՝ լռութիւնը անոր հանդէպ, կարելի է վերագրել ւսանողական ա՛յն համոզումին, որ ամէն նոր քայլ գրականութեան ընկալեալ սահմանումներէն դուրս գալու, կը դիտուի որպէս «վտանգաւոր», որպէս դէպի ձուլումի տանող, որպէս օտարին անմիջական ազդեցութիւնը ընկալող քայլ:

Սարաֆեանի քերթողութեան մէջ ուշագրաւ է ո՛չ միայն այն իրողութիւնը, թէ Սփիւռքը այդ տարիներուն իսկ սեւեռումի կու գայ որպէս վայր, այլ նաեւ ուշագրաւ է Սարաֆեանի լեզուն, այնքան տարբեր այդ օրերուն կաղապարուած, արդէն լեզուական հետաքրքրութենէ պարպուած արտայայտութեան միջոցէն:

Սարաֆեան, թէեւ «անծանօթ», կը մնայ Սփիւռքի ամենէն կարեւոր բանաստեղծներէն մէկը երկու հիմնական պատճառներով, ինչպէս նշեցինք արդէն: Այս երկու հիմնական յատկանիշերը իրենց ազդեցութիւնը ունեցան, երբեմն ուղղակի, աւելի յաճախ անուղղակի, իրմէ ետք եկող արդի եւ միջին բանաստեղծներուն վրայ:

Քանի մը յատկանիշեր կը գատորոշեն Սարաֆեանի քերթողութիւնը սփիւռքահայ մնացեալ քերթողներուն բերքէն.

ա. Մտածումի եւ իմացականութեան գերակշռութիւնը իր քերթողութեան մէջ, ուր սրտի եւ հոգիի բոլոր զեղումները կը հպատակին միտքին: Ասիկա չի նշանակեր, որ այդ քերթողութիւնը պաղ է եւ անհաղորդ: Սարաֆեան իր մենակեացի կեանքին մէջ, միշտ կասկածի ենթակայ մարդոց անկեղծութեան հանդէպ, ամենախորունկ ձեւով ապրած է միայն գրականութեան՝ սերը: Եթէ մնացեալ ւսանողապահները մանկունակ հաւատքով մը կը փակուէին երագներու բոժոժի մը մէջ, Սարաֆեան իր մտածումով եւ քերթողութեամբ կը բացուէր զինք շրջապատող օտար, եւրոպական մշակոյթին, անոր ընտելանալու եւ նոր պայմաններուն պատշաճելու եռանդով: Հաւանաբար իր խիստ ինքնամփոփ նկարագիրն էր, որ մարդկային հոգիին տարօրինակ հաւասարակշռութեամբ կը մղէր զինք

իր բանաստեղծութեան մէջ անվախօրէն բացուելու «օտար» մշակոյթի մը:

բ. Կամրջումը սեփականին եւ ընդհանրականին:

Առաջին քերթողագիրքէն իսկ³ Սարաֆեան, իր սփիւոքահայու տազնապներուն կողքին, վեր կը բերէ նաեւ գուտ մարդկային տազնապներ՝ ապրելու, կեանքի մեքենականութեան հետ հաշտ ընթանալու անկարողութեան եւ ընդհանրապէս մարդկային արժանապատուութեան վերաբերող:

Իր երկրորդ քերթողագիրքը՝ 14 խորագրուած⁴, կը խօսի ամբողջ մարդկութիւնը շարժած դէպքի մը՝ ֆրանսական յեղափոխութեան յիշատակէն: Այնտեղ յանկերգի պէս կրկնուող տողը՝ «ԿԱՐԵԼԻ ՉԷ, ԿԱՐԵԼԻ ՉԷ ՉՅԻՇԵԼ ՔԵՉ, Օ ԱՐԻԻՆ» կը վերաբերի նոյնքան ի՛ր արեան, նոյնքան առատօրէն հոսած:

Սարաֆեանի քերթողութիւնը, ինչպէս ամէն ճշմարիտ արուեստ, առաջ է իր ժամանակէն. անոր փակցուած «մակնիշները»՝ ուղեղային, չոր, արդիական (որ ապագայինին իմաստով կ'ըսուի), ա յդ կը հաստատեն: Պէտք է ընդունիլ, որ եղած է շրջան մը (եւ հաւանաբար կը շարունակուի մինչեւ այսօր), երբ գրականութիւնը ու մանաւանդ գրական ստեղծագործումը սահմանուած էր որպէս գոց համակարգ մը աւանդական ըմբռնումներու եւ ի՛նչ որ այդ փակ համակարգէն դուրս կ'իյնար, կ'ենթարկուէր անտեսումի, լաւագոյն պարագային՝ հերքումի, որպէս ապագային:

Սարաֆեան, որպէս սփիւոքեան կացութեան մը ծնունդ գրող, բնական է որ տար նաեւ ա՛յդ աշխարհը որ իրը չէ, բայց ուր կ'ապրի, հետեւաբար կը դառնայ չափով մը իրը, տար անոր իրապաշտ պատկերը լաւով-վատով. այս կեցուածքով իսկ ինքզինք կը դնէր հակադիր բեւեռի մը վրայ այն բոլորին հետ, որոնք կը շարունակէին կառչիլ աւանդութեան, հրել տարաշխարհը իրենցմէ հեռու եւ մնալ «սոսկական հայապահպանումի» մը վտանգին մէջ.

Նոր է, նոր, նոր, որ անհիմ

Այս հողերէն, թօթուելով մեր կեղծիքները բոլոր,

Այս քառսէն կը ծընիմ⁵:

Սփիւոքահայ բանաստեղծութեան մէջ, վերջին երեսուն տարիներուն, նուազ ակնառու, սակայն իրենց ուրոյն տեղն ու վաստակը ունեցող անուններ են Յարութ Կոստանդեանն ու Զուլալ Գազանձեանը, որոնց քերթողութիւնը որոշ չափով կը հեռանայ սփիւոքի ընկալեալ թեմաներէն՝ շօշափելով աւելի ընդհանրական ու մարդկային թեմաներ, եւ այս՝ լեզուով մը, որ ծայրագոյն կերպով բանաստեղծական է: Մանաւանդ Յարութ Կոստանդեանի մօտ կը զգացուի շեշտուիլը ա՛յն ուղղութեան, որ կ'ըսէ, թէ բանաստեղծութիւնը, որեւէ ուրիշ բան ըլլալէ առաջ, լեզուական արարք մըն է: Յ. Կոստանդեանի ընդհանրապէս մարդկայնական քերթողութեան մէջ, ճառագայթի մը պէս կ'անցնի ոգին, հայրե-

նիքի թե անցեալի յուշերով ի յայտ եկած:

3. Կոստանդեան Սփիւռքի ա՛յն բանաստեղծներէն է, որոնք քանի մը կ'ետերով կը տարբերին այլ բանաստեղծներէ.

Օնունդով պարսկահայ, բնական է, որ Կոստանդեան արեւելահայերէնով ստեղծագործէր. սակայն կանուխէն լքած ըլլալով ծննդավայրը եւ երկար տարիներու թափառումներէ ետք վերջնականապէս Ֆրանսա հաստատուած, շրջապատուած ֆրանսահայ գրողներով, Կոստանդեանի լեզուն կը դառնար գեղեցիկ հիւսակ մը արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի, այնքան որ ընթերցողը մոռնար լեզուական այս «մանրամասնութիւնը» եւ տարուէր քերթուածով.

*Հովե՛ր, հովե՛ր, որ անհնար
գիտէք լարել որպէս քնար՝
Ամէն մարմին եւ հոգի,-
Արդ յոյգերով հոգեգալար,
Անշարժութիւնն իմ բազմալար՝
Կ'ուզէք դաշնել աղօթքի...⁶:*

Որպէս համեստ եւ մենակեաց մարդ, Կոստանդեանի համար չեն դիւրին ճամբաները. որքան պարզ եւ դիւրամատչելի՝ իր լեզուն, այնքան խորունկ՝ իր ներաշխարհը եւ թեւածող՝ իր մտածումները: Անոր քերթողութիւնը կը ստիպէ ընթերցողը մոռնալ առօրեան ու սովորականը եւ բնութեան ճանապարհով բարձրանալ ոգեկանին: Արդէն իր քերթողութեան գլխաւոր առանցքը մարդ-բնութիւն պարզ, խորունկ եւ անսպասելի յարաբերութիւնն է:

Եւ որովհետեւ ամէն ուրիշ երեւոյթ կը դիտուի ա յս՝ մարդ-բնութիւն պրիսմակէն, ոչ մէկ երեւոյթ դիւրահաս կը մնայ Կոստանդեանի համար, ո՛չ ազգայինը, ո՛չ սէր-կինը, ոչ գեղեցկութիւնը: Բայց այդ բոլորը ունին զիրենք թարգմանող լաւագոյն ձեւը, զոր պէտք է որոնել.

*Քանզի ամէն մի մտածում
որոնում է ճշմարտագոյն պատկեր ու ձեւ.
Եւ գտել է վագրը՝ ժանիք.
Եւ գտել է թռչունը՝ թեւ-
Անկարելին անբաղձալին է արդարեւ.
Եւ ամէն խոր մի ցանկութիւն՝
ընդունում է իր գաղտնիքը յայտնող մի ձեւ...⁷:*

Ըլլալով սփիւռքահայ՝ Կոստանդեանի նախափորձերուն զսպանակը հայրենասիրութիւնը եղած է. բայց օրերու իմաստութիւնը խորացուցած է այդ ջիղը եւս եւ զինք տարած այնքան հեռու եւ վեր սփիւռքահայ հայրենասիրական

քերթուածէն, որ այդ բանաստեղծութեան ամենէն տկար դրսեւորումը կարելի է համարել. օրինակ *Զինանշան* խորագրուած քերթուածը ասոր լաւագոյն նմուշներէն մէկն է, որուն վերջին տունը կ'ըսէ.

*Ուստի ողջո՞յն քեզ, սէգ արծիւ երկնաճեմ,
Որ բարձրութեան հոգին ես հետ ու փարթամ.
Զի մե՛նք - որ լերկ տափաստանի գարմը չենք՝
Քեզ բոցեղէն քերթուածի պէս կը կարդանք...⁸:*

Կոստանդեան այն բանաստեղծն է, որուն ներհայեցողութիւնը տարած է զինք իր դժխեմ առօրեայէն վեր՝ «հազար մասի պատռած» քարտէսներու ետին գալիքը տեսնելու. գրեթէ մարգարէական են իր խօսքերը *Նախաբան* քերթուածին մէջ.

*Դուք պիտի գաք - գալիքի մէջ հասուն մի օր՝
Ու վայելէք վաղուց ազատ հող ու երկիր.
Երբ մենք արդէն անդորրութեան մէջ անսովոր՝
Լինենք լուսէ մի յիշատակ. կամ լոկ մոխի՛ր:*

*Պիտ՝ չիմանաք մեր տառապանքն ամենագոր՝
Բաց վէրքի մէջ մեր լուռ խոհերն են աղ ու կիր -
Օ՛ չիմանա՛ք երբեք լքումն անդնդախոր՝
Ուր մոռացուած մշակեցինք երազ ու գիր⁹:*

Կոստանդեանի բերքը քիչ է, ընդամենը երկու քերթողագիրք՝ *Օրերի իմաստութիւնը* (1935) եւ *Բանաստեղծութեամբ...* (1974). ինք կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ.

*Երկար օրեր լուռ մնացի,
Որ կարենամ այսօր խօսել -
Քանզի խօսքը նման հացի,
Զրկուած սրտով պիտ՝ ընդունել...:*

Հաւանաբար մենակեացի իր կենսաձեւն է, որ այնքան ներհայեցողութեամբ յազեցուցած է իր քերթողութիւնը՝ տանելով զայն համամարդկային բարձունքի.

*Մենութեան մէջ անապատի՝
Կայ ուղղութիւն, բայց ո՛չ ճամբայ.
Ես համրել եմ հատիկ-հատիկ
Երկնի աստղերն՝ ու ակամայ
Գտել գումարն արեգակի¹⁰:*

Կոստանդեանի քերթողութեան մէջ հայ մարդը, զանցելով իր տառապանքը, կը դառնայ գլխազիր Մարդը, որ կ'որոնէ իր նմանը՝ «մարդ», չի դառնանար, այլ իր արուեստը կը տանի բիւրեղացումի:

Յարութ Մոստանդեանի ամբողջ քերթողութիւնը, արեւելահայերէնով գրուած, բայց շեշտօրէն պատուաստուած արեւմտահայերէնի ու մանաւանդ գրաբարի տարրերով, սիրոյ արարք մըն է լեզուին հանդէպ, որ իր գրչին տակ կը ծաղկի անսպասելի գոյներով եւ շքեղութեամբ. արու, գինովցնող լեզու մըն է իրը:

Կոստանդեան, Սարաֆեանէն ետք եւ Զուլալ Գազանճեանէն առաջ, կը ներկայացնէ սփիւռքահայ բանաստեղծի հագուագիւտ մէկ կերպարը՝ ճգնաւոր-բանաստեղծը: Հեռու ամբոխէն, լոյսերէն ու հոշակէն, անոր քերթողութիւնը կը սնանի ոգիի եւ միտքի շաղկապումովը, որ քերթողութեան կը վերադարձնէ տագնապալի ժամանակներու մէջ կորսուած իր թռիչքը:

Հակառակ անոր, որ Ֆրանսա ապրելու իր առաջին շրջանին Կոստանդեան մօտ էր «Փարիզի տղոց», սակայն մաս չէ կազմած անոնց խմբաւորումին: Իր քերթողութիւնը եւս, իր բնոյթով, կ'անշատուի անոնց քերթողութենէն եւ կը գրաւէ ուրոյն տեղ մը սփիւռքահայ քերթողութեան մէջ:

*Յարութ, բարի լո՛յս: Քեզի կը գրես՝
առաւօտ կանուխ, Սէնին դէմ առ դէմ:*

Այսպէս կը սկսի Զուլալ Գազանճեան իր քերթուածը՝ *Հոգիով եւ մարմնով, նամակի պէս, սիրելի Յարութ Կոստանդեանին* գրուած: Այս քերթուածին մէջ է, որ ուրուագծուած է փարիզաբնակ հայ տղոց եւ Կոստանդեանի կեանքը. ինչպէս նաեւ Գազանճեանի հիացմունքը Կոստանդեանին հանդէպ:

Թէեւ Գազանճեանի քերթողութեան մէջ մեծ տեղ կը գրաւէ սերը, կամ՝ սիրոյ ափսոսանքը, սակայն անոր խօսքը կը ճգնի որոշ նորութիւն բերել:

*Ի սկզբանէ ոչ աստուած կար, ոչ երկինք եւ ոչ երկիր.
Կար հովը:
Եւ հովը բանաստեղծութիւնն էր¹¹:*

Երկիր չունեցող մարդու հոգեբանութիւնը՝ ա՛լ սովորական տխրութիւն, ներկայ է Գազանճեանի տողերուն տակ.

*Ես միայն հասարակ անուններ ունիմ.-
որեւէ երկիր, որեւէ քաղաք, որեւէ գետ
եւ դուն,
իրիկուան անդորրին մէջ լուծուած որեւէ աղջիկ գոր ալլեա չեմ տեսներ¹²:*

Սկիզբի իր քերթողագիրքերուն մէջ Գագանճեան երբեմն այնքան տուրք կու տայ յանգերուն, որ կը կորսուի իմաստը եւ կամ՝ հակառակը, այնքան կը տարուի իմաստով, որ քերթուածը կը մտնէ արձակի տարածքը.

*Պարտէզին
ծաղիկներն
հարուստին,
հեշտ կնոջ
գգուանքներն
իր տիրոջ,
դուն քայէ
փողոցէն
սուլեւէն
հովն անոյշ,
հովն անոյշ,
հովն անոյշ...¹³:*

Կամ՝

*Տակաւ, երբ լաւագոյնս ապրելու համար
վճարած ես արդէն
անհրաժեշտ տուրքդ՝ ցաւին,
ու սկսած երագել,
երագով գեղեցկացնել
աշխարհ ու կեանք...¹⁴:*

Շարունակելի քերթողագիրքին նոյնանուն գրութեան մէջ, որ արձակ մըն է բաւական երկար, բանաստեղծը գրոյցի նստած է իսուակիցի մը հետ, որ մերթ սիրեցեալ մըն է, մերթ՝ իր կուրուն՝ Յարութ Կոստանդեանը, եւ մերթ՝ կեանքը ինք:

Զրոյցը կը դառնայ վերաքաղ մը իր ապրած կեանքին, հաշուեյարդարը ըրածին ու չըրածին: Բանաստեղծութեան թեւահարումը արձակի իրապաշտութեամբ սանձող այս գրութիւնը նոր տարածք մը կը նուաճէ, երբ կը ստեղծէ երկուքով միաձոյլ սահման մը եւ հոն քայլ կը նետէ.

Անձրեւը ամէն տեղ, բացի սրտէն, ջուր է միայն. - ահա թէ ինչո՛ւ կ'անձրեւէ նախ բանաստեղծին սրտին մէջ, եւ յետոյ միայն քաղաքին վրայ: Մնացեալը մեկնութիւնն է միայն այս երկու տողին: Բանաստեղծութիւնը հոս կը լրանայ. այսինքն՝ կը յանգի. այսինքն՝ կը սկսի: Սկիզբ եւ վերջ՝ ինչպէս հեռանալն ու մնալը. նայած՝ թէ ո՛վ ուրկէ կը հեռանայ, ով ո՛ւր կը

մնայ: ...Պիտի ծնի բանաստեղծութիւնը: Կեանքէն, տխրութենէն անդին ու գերազանց՝ պիտի յօրինէ քերթուածը: Եւ քերթուածը այլեւս մարմին, եւ մարմինը սիրոյ կշռոյթ ու եղանակ¹⁵:

Այստեղ է, որ յստակ կը դառնայ թէ ի սկզբանէ ի՞նչ եղած է բանաստեղծութիւնը սփիւռքահայ գրողին համար՝ կեանքը ապրելու ձեւ եւ միջոց, այնքան խորունկ, որ ի վերջոյ միացեր են ու դարձեր նոյն վիճակին երկու արտայայտիչները:

Եւ անշուշտ՝ լեզուն, որուն հանդէպ իր խորունկ սէրը խորութեամբ կ'արտայայտուի.

*Լեզու իմ, քերթութիւն իմ տխուր,
Արիւնէս քաշուած քաղցրութիւն.
Հրաշք դեղ ու յուռութք թաքթաքուր՝
Զիս ոտքի՛ պահող զօրութիւն:*

*Ապրելու համար թէ սիրելու՝
Հողի տեղ, հողի պէս՝ միայն դո՛ւն,
Աշխարհէն աքսորուած տեղ մը, ու
Սրիկաս՝ բնակիչդ անտուն:*

Զուլալ Գագանճեանի վերջին գիրքը ամբողջական շարք մըն է, քսան քերթուածներէ բաղկացած, որ կը խտացնէ իր քերթողութեան լաւագոյն տարրերը՝ բանաստեղծական ասանդներու հաւատարմութիւն (քերթուածին արտաքին ձեւը), նորումի ձգտում եւ առօրեայէն ծնած հոգեվիճակներ: Նորատուգը, քսան քերթուածներու շարք մը, դասական քառատողերու այնպիսի հմտութեամբ եւ ժողովրդական բանահիւստութեան բնական հոսքով գրուած, որ ընթերցողը յաճախ կը մոռնայ յանգն ու չափը: Այստեղ քերթուածին դասական ձեւը կըրցած է զանցել սոսկական ձեւ ըլլալու կապանքը եւ դարձած ձեւի եւ խորքի հակասական ներդաշնակութիւն՝ խիստ դասական քառատողերու մէջ, խիստ արդիական ապրումներ եւ առօրեայ արտայայտող ժամանակակից լեզու: Բնաւ պատահական չէ գրքոյկին սկիզբը դրուած մեջբերումը՝ Մասնայ ծռերէն առնուած.

*Լացեց, հասաւ Դաւթի ձեռք պագեց, ասաց.
- Իմ հէր դո՞ւն ես, ես քէ մեղայ:*

Բանաստեղծը, Փարիզի մէջ ապրուած իր կեանքը, իր համոզումներն ու հաւատքները բոլոր այստեղ են.

*Աշունը հայկական երբոր չէ,
Տարբեր է, այստեղ, նորատուգ:*

Վեհանոյշ Թեքեան որպէս բանաստեղծուհի կ'երեւար համեմատաբար անջրդի շրջանի մը, 1969-ին, երբ երկար ատենէ ի վեր Սփիւռքէն ձայն ու մանաւանդ երիտասարդ ձայն չէր լսուած:

Իր առաջին գիրքը՝ *Գապոյտ Ապրիլ*, ցնցիչ յայտնութիւն մըն էր, հակառակ անոր, որ Թեքեան արդէն ծանօթ անուն դարձած էր մամուլին մէջ իր յաճախակի երեւումներով:

Այդ օրերուն թէև *Սփիւռքի* կամ *Սփիւռք-Գարունի* էջերուն ուրիշ անուններ եւս կ'երեւէին, սակայն յստակ տարբերութիւն մը կար անոնց եւ Վեհանոյշ Թեքեանի միջեւ, բանաստեղծական խառնուածքի եւ յարատեւութեան տեսակէտներէն:

Թէև Թեքեան այսօր միակը չէ *Սփիւռք-Գարունի* անուններէն, որոնք կը շարունակեն գրական-ստեղծագործական երթը, բայց կը մնայ ամենէն ինքնուրոյն եւ յանդուգն ձայնը Սփիւռքի տարածքին, ամէն վիճայարոյց խնդրի մէջ իր ձայնը բարձրացնող, խօսքը ըսող, օրինակելի համարձակութեամբ մը:

Թեքեան մեր քերթողութեան կը բերէ արդիականութեամբ նորոգուած ասանդական ապրումներ՝ ինչպէս հայ լեզուն, հայրենիքի եւ երկրի սէրը եւ հայ արդի կնոջ մը ներաշխարհը:

Թեքեանի լեզուն ապրող լեզու մըն է, հակադիրը գրքունակութեան, առանց մտնելու արդիական այնպիսի ոլորտներ, որոնք զայն քակէին իր ժողովրդային հիմէն եւ տանէին դէպի փոփոխուող աշտարակ:

Ամբողջական ընթերցումը իր քերթողագիրքերուն ի յայտ կը բերէ երկու ուժեղ լարերու գոյութիւնը՝ հայրենասիրական լարը եւ անհատականը: Ըսուած է, որ 20-րդ դարու գրականութիւնը ինքնակենսագրական բնոյթ ունի: Շատ յաճախ այս երկու լարերը կը ներհիւստին իր տողերուն մէջ, մակարդակներու բազմազանութիւն ապահովելով անոնց: Սակայն Թեքեանի հայրենասիրական լարը, որ արդի միջին սփիւռքահայուն կ'եցուածքը կ'արտայայտէ, յաճախ շատ աւելի ամբողջական կը հնչէ, քան անհատականը, ուր կեանքի ցաւալի փորձառութիւններն ու ցաւերը երբեմն բանաստեղծութեան չեն վերածուիր:

Թեքեանի քերթողութեամբ լսելի կը դառնայ սփիւռքահայ կնոջ ձայնը, շատոնց խափանուած Սփիւռքի տառապանքին մէջ: Այդ ձայնը առոյգ է եւ սփիւռքահայերէնին կու տայ փայլքը ժառանգուած արեւմտահայերէնին:

Իր քերթողութիւնը առօրեայէն կը ծնի եւ իբր այդ, կ'անցնի ազատ չափին. իր տողերուն մէջ յաճախ կշռոյթի գնացքն ալ կը խախտի, կամ՝ ամբողջովին կը չքանայ, առանց սակայն վերածուելու պատմողական արձակի:

Այս քերթողութիւնը անմիջական է, օրագրային էջերու նման, ներաշխարհի պակտն մտորում-ապրումներուն եւ անսահմանութեան վրայ բացուած:

Թեքեանի լեզուին յատկանիշներէն մէկն ալ, պատկերակերտումի կողքին, բառակերտումն է, որ քերթուածներուն մէջ կը շողայ (կաթնափրփուր, լուսաբախ,

ձայնաբախում, լուսաշթում եւ այլն), թէեւ երբեմն նոր բառեր շինելու կիրքը կը ծանրացնէ տողը.

Դեղնամշուշ սահմանաճուատ տաճար:

Թեքեան կը պատկանի սփիւոքահայ գրողներու ա՛յն փաղանգին, որ կը կենայ քանի մը մշակոյթներու հանդիպման կէտին (յաճախ ինք դառնալով այդ կէտը). արհեստավարժ են այս նոր գրողները եւ այնքան ալ չեն հաւատար ներշնչումի միթոսին: Տիրացած են արուեստի արհեստին՝ թեքնիքին, եւ կը կիրարկեն զայն համոզիչ հմտութեամբ: Կը պատահի սակայն, որ երբեմն այդ հմտութիւնը ինքզինք զգացնէ, կոտրելով բանաստեղծական մթնոլորտը քերթուածին մէջ:

Թեքեան կը կենայ, հաւասարակշռութեամբ, աւանդականի եւ արդիականի սահմանին վրայ, օգտուելով երկուքէն, առանց կաշկանդուելու անոնցմով, հետեւաբար կրնայ գրաւել ընթերցող հասարակութիւնն ու մտաւորական դասը միաժամանակ:

Սփիւոքը ուժգնօրէն զգացող եւ խիտ կերպով ապրող բանաստեղծ է Թեքեան: Իր երազը Երկիրն է, իրականութիւնը՝ Լեզուն: Հողն ու Երկիրը գլխազիր են ո՛չ միայն իր էջերուն, այլ գլխազիր ապրում են իր արիւնին մէջ, ամէն պահ արթուն, վազող, կանչող: Այդ կանչն է, որ կը թաւալի իր տողերուն մէջ, բանաստեղծութիւն դարձած, չափածոյ ըլլայ գրածը թէ արձակ:

Ինչ որ կը գրէ Թեքեան, որպէս հարենասիրական քերթուած, տարբեր է աւանդապահներու գրած տափակ տողերէն, որոնք անհոգի գրիչով շարուած ըլլալ կը թուին: Ինք սփիւոքահայ գրողն է, որուն հայրենասիրութիւնն ալ բզկտուած է իր էութեան պէս: Սփիւոքահայու հաւատք կայ Թեքեանի հայրենասիրութեան մէջ:

Վեհանոյշ Թեքեանի մօտ հայրենական գիծը ամբողջովին նոր որակ կը հագնի. հայու նոր տիպարի մը կէցուածքն է ասիկա, լրիւ տարբեր աւանդապահ բանաստեղծներուն կէցուածքէն. անորը իրապաշտ, բայց նաեւ խորունկ կապերով հողին կապուած մարդուն հոգեբանութեան արտայայտութիւնն է, հեռու՝ երազայինէն, անիրականէն.

*Իմ երկիրս տխուր է,
Քանի որ ես ալբտեղ չեմ¹⁶:*

Իր այս նախադասութենէն սկսեալ Թեքեան միշտ պեղած է իր նախնիներուն երկրին պատմութիւնը.

Այս հանդիպումը արնոտ՝ ոչ թէ նարոտ ու պատարագ
վերածնունդ կը բուրդ

Սի՛րտ մը պահուած է հոս
Հոս անթեղուած է բերդ մը ամրասիւն
Այստեղ ծննդավայր է¹⁷:

Ինչպէս նաեւ պեղած է պատկանելիութիւնը եւ իր յարաբերութիւնները հայ-
րենիքի իր եղբայրներուն հետ.

Ես ուղեւոր չեմ եկեր եմ այստեղ՝ ապրելո՛ւ

...

Ձեռքդ սեղմելու՝ եթէ բարեկամ ես
եկեր եմ օրերդ արիւնելու
եթէ անտարբեր ես
տիրութեանս հալածանքին

...

Եկեր եմ մոխրագրելու ցաւդ
արեւախուրճ բառերով նկարելու կեանքդ
եկեր եմ՝ որովհետեւ
կ'ապրիմ անմահութեան թոյնով¹⁸:

Աւանդական թեմաներով եւ ձեւերով գրուած բանաստեղծութիւնը միշտ ալ
աւելի ընթերցողներ ունեցած է եւ պիտի շարունակէ ունենալ Սփիւռքի տարած-
քին: Սակայն թէական կը մնայ արդէն նուաճուած բարձունքներ կրկին նուաճելու
կարեւորութեան հարցը:

Այս կացութիւնը եւ հոգեվիճակը լաւագոյն ձեւով կըրցած է արտայայտել
հալէպահայ վաղամեռիկ բանաստեղծ Կորիւն Շահինեանը իր երկու քերթողա-
գիրքերուն մէջ¹⁹:

Ինչո՞ւ այսպէս, երբէ՞ն ի վեր մենք կ'ապրինք լոկ ապրելու
յայտագիրներ կազմելով.

...

Կէ՞ս կը ծնինք,
յոյսերու եւ յուշերու շուրջ կը յամենանք:

Կ. Շահինեանի քերթողութիւնը կը փորձէ քայլ պահել ժամանակին հետ,
ընդունիլ կացութիւնը, դէմ յանդիման կենալ հարցերուն. ու եթէ այդ քերթողու-
թիւնը հարցադրումներէ անդին ոչինչ ունի տալիք՝ ո՛չ սուտ յոյսեր եւ ոչ ալ
կառչելու կեղծ առանցքներ, բայց այդ քերթողութիւնը մեզ կը դնէ մեր առջեւ

այնպիսի անկեղծութեամբ, որ այս քերթողներուն գլխաւոր կեցուածքը եղաւ: Շահինեանի քերթողութեան մէջ ի յայտ կու գայ նոր ժամանակներուն մէջ ըլլալու, աւելի ճիշդ կ'ըլլար ըսել՝ անոր մէջ ըլլալու անկարողութեան տագնապը, որ կը դառնայ նաեւ գրողական տագնապ, սակայն արդէն լուծելի, եւ անով միւսը՝ առօրեականը այլափոխելու միջոց: Շահինեանի քերթողութեան գլխաւոր յատկանիշը, լեզուին ուշագրաւութեան եւ խոհական թարմութեան կողքին, հաւաքական վիճակի մը եւ հաւաքական ապրումներու արտայայտութիւնն է: Իր տողերուն մէջ լսուող ձայնը մենք-ի մը ձայնն է, որ կրնայ յետադարձ շարժումով հասնիլ նաեւ ես-ին. ինչ որ ապրուած, փորձարկուած կ'ընծայէ իր գործին ամբողջութիւնը: Շահինեանի քերթողութեան մէջ շեշտ կերպով ներկայ են սեռն ու մահը, «այն երկու առանցքները, որոնցմով լուրջ միտք մը կարող է զբաղուիլ»²⁰.

*Թռչուն եմ ես մորթուող
անծանօթի կարօտով,
փետուրներուս (կիսախանձ)
գրգանքին մէջ իր ջիղերը կարօտցող²¹:*

Շահինեանի մօտ գրեթէ ուղղակի յղում չկայ Սփիւռքին, սակայն անոր էջերուն մէջ յստակօրէն ներկայ են որքան մարդկային, նոյնքան եւ ազգային անձկութիւններ.

*Այս է երկիրը արագ ծերացումի:
Այս է երկիրը անդուլ գառանցանքի:
Հոս ամէն մարդ կ'արձանագրէ
Պատմութիւն մը զոր չ'ըմբռնե՞ր²²:*

Նոյնպիսի մթնոլորտ մը կը տիրէ Յարութիւն Պերպերեանի քերթողութեան մէջ, որ կը տարբերի Շահինեանէն իր արտայայտչաձեւով, որ աւելի պատկերաւոր է եւ ուր պատկերներն ու տեսարանները գրողական թեքնիք չեն, այլ ուղին են դէպի հայեցողութիւն գնացքով զարգացող իր քերթողութեան: Պերպերեանի պարզ լեզուն կ'արտայայտէ զպտուած ողբերգութիւն մը՝ ժուժկալօրէն նկարագրուած.

*Հոն ուր օրերս կ'անցնին՝
անձկութիւններ նուազ չեն:*

Պերպերեանի քերթողութեան մէջ կը յստականայ բանաստեղծական կերպարին խզումը իր շրջապատէն. ասիկա բոլոր սփիւռքահայ բանաստեղծներուն

ապրած հոգեվիճակն է, որ յստակ կ'արտայայտուի այստեղ.

*Լաւ է իբրեւ
հերետիկոս
աղուէսադրոշմ՝ ճակտիդ կրեւ,
քան թէ փոշի չնչեւ անվերջ
այստեղ մնալ
եւ համբանալ²³:*

Տարբեր երկիրներու մէջ ապրող այս բանաստեղծները, գրեթէ նոյն կացութեան մէջ գտնուելով, նոյն տազնապները կը դրսետորեն, իւրաքանչիւրը բանաստեղծական ի՛ր ուրոյն ձայնով. այս տազնապներուն ամբողջութիւնն է, լեզուն եւ քերթողութիւնը նորելու ճիգին հետ միասին, որ կը կապէ ու կը միացնէ զիրենք ընդհանուր ծածքի մը տակ:

Հայրենասիրական լարի ուրիշ որակ մը կը բերէ Գեորգ Թեմիզեան իր երկու քերթողագիրքերով՝ *Օռվ եւ կղզի* եւ *Շարժում*.

*Ըլլալ ըլլալ եւ ապրիլ
այս գերութիւնը երկար
Ըլլալ թնճուկն այս վհատ
եւ շղթայուած այս բջիջները ըլլալ²⁴:*

Իր աքսորը ջիղերով ապրող սերունդի մը ներկայացուցիչը եղաւ Թեմիզեան, որ այժքը մեծ լարումով պահեց հասակ առնող իր երկրին վրայ: Բայց անոր քերթողութիւնը ջուր կը խմէ միջազգային գրականութեան արդիական ակունքներէն.

*Տեղ մը
Դի մը
Բարեւ բերող-
Կռիւ բերող
Խենթ
կռուզան
տղայ մը կար,
Որ պիտի գար
Հալէպ քաղաք,
Հասնէր Տէրգօր
եւ Ռասիւլայն,
Ըլլար բառը եւ շարժումը ամէնօրեայ
Ասդիւն-անդիւն ցրուած-կորսուած
մեր քայլերուն,*

*Ու թափ առնէր արձակուելով՝
- Յստակ-ուղիղ-
Թիրախին...²⁵:*

Դժբախտաբար Թեմիզեանի թափը, ըստ երեւոյթին, ուժեղ չէր այնքան մը, զինք սփիւռքահայ բանաստեղծութեան «գողգոթային» մէջ պահելու չափ: Որովհետեւ իր երրորդ գիրքը՝ *Մերենատ*, լոյս տեսած 1996-ին, իր հետ չկրցաւ բերել իրմէ սպասուած հասունութիւնը:

Շատ հետաքրքրական է Գ. Թեմիզեանին Ուրֆայի բարբառէն բառեր օգտագործելու երեւոյթը, բառեր, որոնք իր լեզուն կ'օժտեն անակնկալ անմիջականութեամբ. *Լեզու* բանաստեղծութեան մէջ հայերէնը ոչ թէ կը նկարագրուի, այլ կը դառնայ քիմքին վրայ տրոփող համ:

*Գետնածաղի՛կ,
Կը բացուիս դուն լեզուիս վրայ,
ուղեղիս մէջ
...Բրդօն մը հաց,
Թոնիրէն տաք,
Դուն կը հասնիս քիմքերուս անօթութեան՝
Հացուորելով սեղանիդ ամէնընտիր բաղարջով²⁶:*

Միջին արդիական բանաստեղծներուն գլխաւոր առանցքը, սակայն, կը մնայ բանաստեղծութիւնը ինք, իր ընձեռած տարբեր կարելիութիւններով, արտայայտչական թէ լեզուական մակարդակներու վրայ: Մինչեւ ո՛ր եւ որքա՞ն կրնայ բանաստեղծութիւնը արտայայտել եւ միաժամանակ ըլլա լ իրենց ամբողջ ապրածը: Այստեղ է, որ իւրաքանչիւր բանաստեղծ - եթէ ունէր տաղանդի եւ երեւակայութեան ճիշդ դեղաչափը - բերաւ ի՛ր ձայնը սփիւռքահայ ժամանակակից բանաստեղծութեան, ուր թէեւ չկան ուղղութիւններ կամ դպրոցներ, բայց բոլորն ալ կը խօսին նոյն կենսափորձը, որ իրենցը եղած է:

Այնպիսի բարդ եւ ծանր կենսափորձ մը, ինչպիսին Սփիւռքն է, արտայայտելու համար՝ ամէն բան որպէս ձեւ փորձարկուած է միջին արդիական բանաստեղծներուն կողմէ:

Հայր Տաճատ Եարտըմեան (Մխիթարեան միաբան) իր վերջին քերթողագիրքերը «բանաստեղծական օրագրութիւն» կ'որակել եւ հոն կ'օգտագործէ օրագրութեան միակ պայմանը հանդիսացող օրաթիւը.

27 *Սեպտեմբեր* 1993

*Ճեղք մը մեր ճամբէն
անցաւ գնաց ցնցող քանդող հովերով²⁷:*

Շուշիկ Տասնապետեան կը փորձէ քայլ մը եւս առաջ անցնիլ միջինէն, նոյնիսկ անհասկնալի դառնալու գնով եւ ծայրայեղումի տանիլ իր ոճը: Սակայն իր այս փորձարկումը չի խարսխուիր իմացական հէնքի մը վրայ եւ պատահական ըլլալու տպաւորութիւն կը ձգէ յաճախ:

Շուշիկ Տասնապետեան կը փորձէ միաթիք ուղղութիւնը կիրարկել իր քերթողութեան մէջ: Թէ կը յաջողի ...: Իր տողերուն մէջ աղօստ մթնոլորտ մը կը տիրէ, յաճախ բառերու խճողումով եւ քերթուածներուն անուղի, անթիրախ գնացքով.

*Ուր է ինքը ասմագուն
այր արեւ սիրեցեալ
խօսի ելլէ ազատ չէ
օ՛մ
Թողում՝ հանդերձը մեղաց
աղամորդի ականջի
լաւ է ջուրէ սրբուիմ
առաձգական ա՛լ խորքէ
գօրեղ է կ'ողորմի:*

Ասիկա *Առանձնական* խորագրուած քերթուած մըն է, առնուած Տասնապետեանի *Քերթուածներ* հատորէն²⁸:

Իր մնացեալ քերթողագիրքերը, յստակ եւ ծրագրուած ուղիով մը ընթացող հասունացում չեն բերեր եւ կը շարունակեն կրկնել այս ոճը, որ Շուշիկ Տասնապետեանի իւրայատկութիւնը դարձած է:

Այս սերունդի բանաստեղծներէն պէտք է յիշել նաեւ Սարգիս Կիրակոսեանը, որ իր ասպարէզին սկիզբէն մաս կը կազմէր *Բագինի* երիտասարդական խմբակին եւ միակն էր անոնցմէ, որ քաղաքացիական կռիւներու օրերուն չհեռացաւ Պէյրութէն: Այդ դժուար տարիներուն Կիրակոսեան խմբագրին՝ Պօղոս Սնապեանին հետ առանձին լոյսին կը բերէր *Բագինը* համեմատական հերթականութեամբ մը:

Քերթուածներու իր միակ գիրքը՝ *Այս է արիւն իմ*²⁹, հակառակ բանաստեղծական կարգ մը յատկութիւններուն, մեզի թոյլ չի տար հաստատ խօսք ըսելու Կիրակոսեան բանաստեղծին մասին: Ճիշդ է, որ թէ՛ Սփիւռքի, թէ՛ Հայաստանի մամուլին մէջ յաճախ երեւցող անուն մըն է իրը, բայց այդ ցրուած բանաստեղծութիւնները չեն կրնար ամբողջական պատկերը տալ բանաստեղծի հասունացումին: (Կիրակոսեան ունեցաւ իր քերթողական երկրորդ գիրքը՝ *Այս է մարմին իմ* խորագրով, հրատարակուած Պէյրութ, 2004-ին):

Միջին արդիական բանաստեղծները բոլորն ալ արդիական կը փորձեն ըլլալ, առանց սակայն մտնելու «անհասկնալիութեան» վտանգաւոր բաւիղներէն ներս:

Անոնց քերթողութիւնը իր հետ կը բերէ՝

- բազմամակարդակութիւն,
- լեզուի եւ իմաստի սահմանները կտրելու ճիգ,
- ձերբազատում դասական օրինաչափութիւններէն,
- բանաստեղծութեան մտավիճակին կամ հոգեվիճակին առնչուող տարրեր, որոնք կրնան երեւութապէս անկապ, ժամանակի առումով իրարմէ տարբեր ըլլալ:

Անոնցը կը խօսի ա՛յս ժամանակին եւ ա՛յս տեղին մէջ, որ Սփիւռք կը կոչուի, հայ մարդ ըլլալու կացութենէն, ի յայտ բերելով նաեւ այդ կացութեան առաւելութիւնները: Ասոր կողքին՝ Երկրի զգայնութիւն. եւ անշուշտ՝ լեզուն:

1984-ին հրատարակած իր երկրորդ քերթողագիրքին՝ *Ոսպնեակին* մէջ, Յարութիւն Պէրպէրեան «Քանի մը արագ նոթեր» կը գրէ «բանաստեղծութեան լուսանցքին», եւ կը դնէ հարցը բանաստեղծութեան մը, որ «արտասանուելու կամ նման նպատակի մը համար չէ գրուած»: Անշուշտ այսօր կրնայ զարմանալի թուիլ նման մօտեցում, բայց ասիկա յստակ կը դարձնէ նաեւ ժողովրդային լայն խաւերուն մօտ արմատացած այն համոզումը, որ բանաստեղծութիւնն ու արտասանութիւնը իրար կը կապէ: Ոչ միայն: Նման նպատակներով երկնուած դարասկիզբի բանաստեղծական ասանդութիւններուն դէմ մեղանչած ըլլալու յանցանքով կը մեղադրէ քերթողը, որ այստեղ, յստակ ու մեկին կ'ըսէ. «...բանաստեղծական ասանդութիւն մը օգտակար է իբրեւ ընկալուած ժառանգութիւն, այլապէս վարդապետական հանգանակի կը վերածուի, ինչ որ կաշկանդող դեր մը կրնայ ունենալ միայն»:

Նոյնպիսի իմացական փնտրտուքներու եւ միջազգայինին եւ սփիւռքահայ գրականութեան միակէտ մը գտնելու ճիգ են Կորին Շահինեանին յօդուածները, լոյս տեսած ընդհանրապէս *Բագին* ամսագրի էջերուն, ուր տեսական եւ թարգմանական յօդուածներ ստորագրած է նաեւ Սարգիս Կիրակոսեան:

Շատ յստակ օրինակ մըն է 1969-ին Հայաստանի «Երիտասարդ բանաստեղծութեան» շուրջ եղած բանավէճին ամբողջութիւնը *Բագինի* մէջ արտատպելն³⁰ ու նոյնանման փորձ մը Սփիւռքի երիտասարդ բանաստեղծութեան շուրջ կազմակերպելը, որուն պատճառով գրողներ ստիպուած եղան իրենց մտածումները տեսական կաղապարներու մէջ դրած ներկայացնելու: Անշուշտ ամբողջ երեւոյթը չունեցաւ Հայաստանի մէջ ապրուածին խիտ տարողութիւնը, բայց մնաց հաւաքական ճիգի դրսեւորում, երիտասարդական բանաստեղծութիւնը որպէս երեւոյթ դիտելու եւ դասակարգումի ենթարկելու համար:

(Այդ օրերուն *Բագինի* մէջ ներկայացուած ինը³¹ անուններէն երեքը՝ Սարգիս Կիրակոսեան, Յարութիւն Պէրպէրեան եւ Խոսրով Ասոյեան այսօր կը շարունակեն իրենց ստեղծագործական աշխատանքները):

Արագ գաղափար մը տալու համար, թուենք այդ շրջանին *Բագինի* կողքին,

Ահեկանի եւ Երիտասարդ հայի մէջ լոյս տեսած գրական-տեսաբանական յօդուածները՝ Երիտասարդ անուններու կողմէ գրուած.

Յասմիկ Մերոբեան կը ստորագրէ «Արեւմտահայերէնը՝ արդի լեզուաբանութեան մէջ», Վազգէն Տէտէեան՝ «Գրական ստեղծագործութիւն եւ գրական արտադրութիւն»³², Գրիգոր Պըլտեան՝ «Ահարոն եւ քերթուածի հարցը»³³:

Հետագային Գրիգոր Պըլտեան լրջօրէն զբաղած է գրականական եւ տեսաբանական հարցերով, զորս լոյս ընծայած է երկու հատորներով՝ *Տրամ* եւ *Մարտ*³⁴: Շուշիկ Տասնապետեան ունի մէկ գիրք՝ *Վերլուծական էջեր* խորագրով, 1987-ին լոյս տեսած, ուր Եղիայի, Զապէլ Եսայեանի եւ Մեծարեւոյցի կողքին, կը գրէ նաեւ Պալգաքի, Վիքթոր Հիւկոյի, Անթոնէն Արթոյի եւ ֆանթասթիք գրականութեան մասին:

Երկրորդ կէտը, որ կը տարբերէ միջին արդիականները աւանդապահներէն, անոնց անկաշկանդ մօտեցումն է հոգի-մարմին հարցին:

Դուն ծառ մըն ես:

*Քու վարդագոյն մերկութեան վրայ
-որ մշուշներէ կազմուած
հրաշք է հոսուն-
տերեւներով դալար
ոստեր աճած են
ու երկու մեծ,
հազարափերթ ծաղիկներ կան,
որոնցմէ
վաղուան լոյսը կ'արթննայ*³⁵:

Կամ՝

*Մարմինիս մէջ թանձրացող ամպ մը ահա կը ջրջի
կ'ուզէ հազար բազումներով քու միսերուդ
բերրի հողը ողջագուրել
ու չի կրնար սպասել հրաւերիդ հասունացման,
կը թանձրանայ
ու կը սենայ աւելի...*³⁶:

Մփխոքահայ բանաստեղծներուն այս խմբաւորումը կը կիրարկէ արդիական քնարերգութիւն մը՝ բխած անձնական ապրումներէ եւ անհատական կեանքի ոլորտներէն. մտերմական է անոնց շեշտը, անմիջական եւ պարզ: Առօրեական տարբեր-տարբեր ապրումներ տեղ կը գտնեն հոն, կը փորձեն բանաստեղծութիւն

հագնիլ: Կը փորձեն, կ'ըսեն, որովհետև միշտ չէ, որ կը յաջողին առօրեականը բանաստեղծականացնել:

Ամենէն ցայտուն օրինակը Վեհանոյշ Թեքեանի պարագան է, երբ իր ընտանեկան, մանաւանդ ապահարգանի հարցերը կը բերէ քերթողական էջին.

*Ո՛չ բանաստեղծական տառապանքի մասին չէ խօսքը
այլ մարդկայինն...
Կը զարմանաս որ ինչ գործ ունիս այստեղ
եւ այս մարդիկը ի՞նչ կը խօսին բոլորը մէկ
Կը հասկնաս որ կը խօսին
բախտիդ մասին ապագայիդ ճակատագրիդ
Թողթ մը կու տան
պայմանաժամ մը կայ
Հատուցանելու երագիդ քայքայման գինը³⁷:*

Կամ երբ Զարեհ Մելքոնեան կ'ըսէ.

*Երջանկութի՛ւն,
Յաճախ պնակ մը ճա՛շ ես դուն,
Զեռք մը հագուստ,
Զոյգ մը կօշիկ,
Բերան մը ծուխ ծխախոտի:*

Միջին արդիական այս բանաստեղծներուն ամբողջութիւնը կը կազմէ այն պարարտ հողը, որուն վրայ կրնայ ծաղկիլ սփիւռքահայ գրականութեան «վաղ»ը, հեռու ասանդական կաշկանդումներէ եւ արդիական «անհեթեթութիւններէ»:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Գրիգոր Պըլտեան, *Զրոյցներ բանաստեղծութեան մասին*, Երեւան, 2000, էջ 116:
2. Ն. Սարաֆեան, *Չափածոյ երկեր*, Անթիլիաս, 1982, էջ 122:
3. *Անջրպետի մը գրաւումը*, Փարիզ, 1928:
4. 14, Փարիզ, 1933:
5. Ն. Սարաֆեան, *Չափածոյ երկեր*, Անթիլիաս, 1982, էջ 84:
6. Յարութ Կոստանդեան, *Բանաստեղծութեամբ...*, էջ 13:
7. Նոյն տեղը, էջ 48:
8. Նոյն տեղը, էջ 23:
9. Նոյն տեղը, էջ 70:
10. Նոյն տեղը, էջ 50:
11. Զուլյալ Գազանճեան, «Ի սկզբանէ», *Բանաստեղծութիւններ*, էջ 33:

12. Նոյն տեղը, էջ 28:
13. Նոյն տեղը, էջ 19:
14. Նոյն տեղը, էջ 51:
15. Նոյն տեղը, էջ 90:
16. Վ. Թեքեան, *Ոստրե*, Պէյրուֆ, 1974, էջ 23:
17. Վ. Թեքեան, *Կիզակէտ*, Պէյրուֆ, 1978, էջ 122:
18. Վ. Թեքեան, *Բազմածուփ աշխարհ*, Նիու Ճըրզի, 1993, էջ 99:
19. *Լողարշաւ*, Պէյրուֆ, 1978, եւ *Գաղթակայաններ*, Պէյրուֆ, 1987:
20. W. B. Yeats:
21. Կորիւն Շահինեան, *Լողարշաւ*, էջ 15:
22. Կորիւն Շահինեան, *Գաղթակայաններ*, Պէյրուֆ, 1987, էջ 28:
23. Յարութիւն Պէրպէրեան, «Սովորական խաղ մը», *Ոսպնեակ*, Պէյրուֆ, էջ 82:
24. Գ. Թէմիզեան, *Ծով եւ կղզի*, Պէյրուֆ, 1973, էջ 9:
25. Գ. Թէմիզեան, *Շարժում*, Պէյրուֆ, 1983, էջ 71:
26. Նոյն տեղը, էջ 20:
27. Տ. Եարտըմեան, *Հողը*, Լոս Անճէլոս, 1994:
28. Շուշիկ Տասնապետեան, *Քերթուածներ*, Պէյրուֆ, 1988, էջ 5:
29. Սարգիս Կիրակոսեան, *Այս է արիւն իմ*, Պէյրուֆ, 1973:
30. «Վերջին գայլին հանգանակով», *Բազին*, թիւ 9-10, 1971, էջ 63:
31. Վահան Զանոյեան, Սօսի Յակոբեան, Էլօ Սարաճեան, Հնազանդ (Նագ) Տէր Սարգիսեան, Նագարէթ Պէրպէրեան, Քնար Ճինպաշեան:
32. *Ահեկան*, թիւ 3-4, 1968, էջ 189, 197 (յաջորդաբար):
33. *Ահեկան*, թիւ 4, 1969, էջ 79:
34. Պէյրուֆ, 1980 եւ Անթիլիաս, 1990 (յաջորդաբար):
35. Յ. Պէրպէրեան, «Կինը՝ նման ծառի», *Ոսպնեակ*, էջ 45:
36. Կորիւն Շահինեան, *Գաղթակայաններ*, Պէյրուֆ, 1987, էջ 42:
37. Վ. Թեքեան, «Ապահարգան», *Բազմածուփ աշխարհ*, էջ 5:

ԳԼՈՒԽ Դ. ԱՐԴԻԱՊԱՇՏՆԵՐ

Ընտրած ենք Վահե Օշականի եւ Գրիգոր Պըլտեանի անունները, որպէս սփիւոքահայ ժամանակակից արդի բանաստեղծութեան երկու կարեւոր դէմքերը, մին՝ գոյութենապաշտական ծայրայեղումով, միւսը՝ լեզուական ծայրայեղումով, որովհետեւ այս երկու ծայրայեղումներուն միջեւ է, որ կը շարժի այսօրուան սփիւոքահայ բանաստեղծութիւնը իր երկու խմբաւորումներով՝ աւանդապահներ, որոնք ամբողջովին կը հակադրուին այս երկու ծայրայեղումներուն եւ միջին արդիականներ, որոնք կը տատանին այս երկուքին միջեւ:

Արդիական այս գրականութեան առիթով հարկ կը զգանք քանի մը նկատումներ ընելու ընթերցումի մասին, որպէս գրական կրթանք:

Գրականութեան դերին կամ ընթերցումի մասին հաւաքական համոզում մը կայ, որ կը ձեւաւորուի ըստ ժամանակի եւ, որոշ ժամանակահատուածի մը համար, կը ժառանգուի:

Մեզի համար գրականութեան գլխաւոր դերը ոգիի, աւանդութիւններու եւ մանաւանդ լեզուի պահպանումը եղած է:

Ընթերցումի այս համոզումը հարիւր առ հարիւր արդիւնաւետ է այն երկերուն պարագային, որոնք սկիզբէն իսկ նոյն այս մտահոգութիւններով երկնուած են: Սակայն արդիական երկերուն համար ընթերցումի դասական այս կերպը ոչ միայն անարդիւնք է, այլեւ ամբողջովին կը փակէ արդիական ընթերցումի մը կարելիութիւնները:

Ընթերցումը այսօր մեր մէջ կ'ընթանայ այնպիսի համոզումներով, որոնք չեն օգնէր հասկնալու ժամանակակից մեր գրականութիւնը:

ա. Գրականութիւնը հեղինակի մը ապրումներուն արտայայտութիւնը չէ. ինչ որ գրուած է, պարզապէս առիթ մըն է հեղինակին համար, լեզուական եւ ձեւական ստեղծագործութեան: Ասիկա չի նշանակէր, որ «լեզուն» կամ «ձեւը» պարապ խորք մը ծածկելու ծառայող ծպտումներ են. խորքը, ըսելիքը կայ, որուն կողքին շեշտօրէն կան նաեւ լեզուն եւ ձեւը:

բ. Գրականութիւնը կարելի չէ նկատի առնել որպէս վերջնականօրէն ձեւաւորուած, արդէն փակ համակարգ մը, հետեւաբար անոր դէմ դնել ընթերցումի նոյնքան փակ, անարդիւնք համակարգը:

Գրականութիւնը չի կրնար «աւանդական» ըլլալ այնքան ատեն, որ «աւանդական»ը վերջնական, փակ եւ ընդունուած համակարգի մը հոմանիշն է: Գրականութիւնը ժամանակին մէջ եւ անոր հետ շարժող կրթանք մը ըլլալուն, ենթակա

է փոփոխութեան, նորումի: Այս փոփոխութիւնն ու նորումը կու գան ժամանակի եւ պայմաններու պարտադրանքէն, անհրաժեշտութենէն եւ կը պարտադրեն նոյն փոփոխութեան ու նորումին ենթակայ ընթերցումի կերպեր:

գ. «Գրականութիւնը առարկայական ոչ մէկ նպատակի կը ծառայէ»:

Գրականութեան պէտք չէ տալ պարտականութիւն մը, որ ի սկզբանէ չունի, չէ ունեցած: Քարոզչական նպատակներով ճամբայ ելած երկերը - եւ անոնք շատ են մեր գրականութեան մէջ - ժամանակին հետ դուրս կը մնան ընթերցումի ցանկերէն, ինչպէս է կարգավիճակը մեր գրականութեան կարգ մը գործերուն:

Ընթերցումի մը ձեռնարկելէ առաջ պէտք է նկատի առնել, որ ժամանակակից գրականութեան պարագային առաջնահերթութիւնը տրուած է գրականութիւն-լեզու յարաբերութեան (մանաւանդ բանաստեղծութեան պարագային) եւ ոչ՝ ընկերային կամ հոգեբանական հարցերու ներկայացում-քննարկումին:

ՎԱՅԷ ՕՇԱԿԱՆ ԱՆՀԵԹԵԹԻՆ ՄԷՋ ՓԱԿՈՒԱԾ ՔԵՐԹՈՂԸ

Մփիւռքը իր ամենէն կազմակերպուած եւ զօրաւոր գաղութներուն մէջ իսկ չկրցաւ ծնիլ արուեստով եւ գրականութեամբ յագեցած ա յն մթնոլորտը, որ յատուկ էր նախադէտեան շրջանի Պոլսոյ: Այդ մթնոլորտէն ծնունդ առին եւ անով աճեցան տարբեր սերունդները մեր գրականութեան:

Ադէտին յաջորդող սերունդը մշակեց յուշ ու երագի գրականութիւն մը, մնաց ինքնամփոփ: Յաջորդ սերունդը՝ ինկած հայկականի եւ համաշխարհայինի հանգոյցին, բացուեցաւ օտար մշակոյթներու, իր մոռթին վրայ կրեց անոր ցաւոտ համբոյրները եւ փորձեց անով պատուաստել թմբիկի մէջ ապրող ժողովուրդը: Այս վիճակին արդիւնք որպէս, մենք ունեցանք բացառիկ տաղանդներ, որոնք չկրցան սակայն շարժում ստեղծել, այլ մնացին մեր գրականութեան մէջ ճառագայթող անուններ միայն:

Անոնց գրականութիւնը բացառիկ եւ հզօր ճիգով մը շրջանցեց հայութիւնը եւ փորձեց տալ աւելին. «Չայ ըլլալու համար, պէտք է հայէն աւելին ըլլալ», կ'ըսէ Վահէ Օշական իր տիպարներէն մէկուն բերնով¹:

Վ. Օշականի կենսագրութիւնը ցոյց կու տայ, որ ինք կրցած է ըլլալ աւելին հայէն եւ իր կեանքը չէ արմատացած գաղութի մը հողերուն մէջ: Օշական հայ է իր հօրնով եւ գրականութեամբ եւ հեռու է հայկական գաղութներու բոլոր ժխտական յակտանիշներէն:

Ութ հատորները իր գրականութեան կը գծեն ճանապարհը, զոր կտրած է այս մարդը. իսկ նոյնքան ու թերեւս աւելի հատորներ կազմող իր ցրուած յօդուածները կ'ընան մանրամասնութիւններ տալ այդ ճանապարհին մասին: Հակառակ իր

բեղուն կեանքին եւ մտաւորականի բազում դրսեւորումներուն՝ բանաստեղծ, արձակագիր, քրոնիկագիր, հրապարակագիր, թատերագիր, Օշական անձանօթ կը մնայ ժողովուրդի լայն խաւերուն. իսկ բախտաւոր պարագային, երբ մարդիկ լսած ըլլան իր մասին, չեն կրնար ճշգրտօրէն որոշել իր տեղը Սփիւռքի արդի գրականութեան մէջ:

Օշական սկիզբէն իսկ կըրցաւ տարբեր հասկացողութիւն եւ խորք տալ գրող-մտաւորականի տիպարին. մինչ այդ գրող կը համարուէր այն անձը, որ ամէն օր կ'երեւէր օրաթերթի մը էջերուն, կը թարգմանէր ժողովուրդին ցաւերն ու յոյսերը եւ, բախտաւոր պարագային, քանի մը անուն գիրք կ'ունենար կոնակին, կեանքին վերջաւորութեան: Օշական սապէս կը սահմանէ մտաւորականը, նոր ժամանակներու նոր գրողը. «Մտաւորականը թէ՛ ստեղծումի, թէ՛ դատումի եւ թէ՛ ալ ընկերային պարտաւորութեանց ու պայքարներու հանգոյցն է»²:

«Յոբելէանի մը առիթով» յօդուածաշարքին մէջ Օշական կը ներկայացնէ իր յիսուն տարուան վաստակն ու այդ յիսուն տարիներուն վրայ երկարող Սփիւռքը.

Լաւագոյն արդիւնքը, որ յոբելեար մը կրնայ ակնկալել այդ պատրուակէն, մշակութային ականդութեան մը, ոգեկան խարխիսներու ստեղծումն է ժողովուրդի գիտակցութեան մէջ, չնորհիւ յետադարձ ակնարկին, որ մարդիկ կը նետեն դէպի ազգային անցեալը: Յանկարծ երեսն կու գայ իրենց համար, թէ՛ Սփիւռքը առնուազն կէս դարու անցեալ մը ունի, թէ՛ անոր գրականութիւնը սերունդներ եւ շրջաններ կը հաշուէ եւ թէ՛ գալիք ժամանակները եւ 21-րդ դարը յուսահատութեան եւ անորոշութեան վաշտեր չեն անպայման, այլ, անցեալին նման, ատոնք ալ կրնան հայ մշակույթ ակրեցնել³:

Այդ յօդուածաշարքին մէջ Օշական կը փորձէ նաեւ լուսաբանել, վերլուծել ու քննարկել իր երկերը: Մարդու միտքը ակամայ կ'երթայ հօր՝ Յակոբ Օշականին, որ Համապատկեր հայ գրականութեան հսկայածաւալ աշխատանքին վերջին՝ տասներորդ հատորը ամբողջութեամբ նուիրած է Յակոբ Օշականին: Մարդ կը մտածէ, թէ ի՞նչ բանէ մղուած՝ Յակոբ Օշականի նման մտաւորական մը կը գրէր ինքն իր մասին: Այսօր սհա նոյնը կ'ընէ, թէւ անհամեմատելի չափով, որդին՝ Վահէ Օշականը: Հաւանաբար վախն է, որ գալիք սերունդը, եթէ ուզէ ծանօթանալ իրենց եւ բանայ ո՛չ թէ իրենց գիրքերը, այլ իրենց մասին ըսուած-գրուածը, դժբախտաբար այդ սերունդը դրականէն աւելի ժխտական բան պիտի գտնէ իրենց մասին գրուած: Ու եթէ ընդունինք, որ պատմութիւնը մեզի փոխանցուածն է գիրին միջոցով եւ չմոռնանք, որ այդ պատմութիւնը յաճախ սուտ է - եղածը ուրիշ, գրուածը՝ շա տ ուրիշ - կրնանք մասամբ հասկնալ հայր եւ որդի Օշականները մտահոգող եւ զիրենք իրենց մասին գրելու մղող ազդակները:

Օշական առաջին սփիւռքահայ մտաւորականն է, որ վեր կ'եցաւ Սփիւռքի օրը օրին գոյութենէն, դիտեց քիթէն անդին, փորձեց սահմանել Սփիւռքը, Սփիւռքի

Ժամանակը եւ այդ ժամանակին մէջ բռնուած սփիւոքահայր: Օշական այն քիչերէն է, որ չտարուեցաւ Հայաստան-Սփիւոք խանդավառութեամբ եւ աւելի առաջ՝ արլորակոյնով, այլ պահեց իր պայծառ դատողութիւնը, զգաստացուց ժողովուրդը եւ փորձեց բանալ մութ ծալքերը: «Յոբելեանի մը առիթով»⁴ յօդուածաշարքին մէջ կ'ըսէ.

Ժամանակն է, որ արթննայ Սփիւոքը եւ գիտակցի, թէ ինչ չարաչահութեան զոհ կ'երթայ յաճախ, երբ հայրենիքի անսպառ - անսպառ - վարկին կոթնած՝ հայաստանեան հասարակ օթեկ ֆուլքորը մեզի կը հրամցնեն ու կ'արժանանան մեծ գովեստի: Ո՛վ գիտէ ինչքան ծածուկ հեզնանք կ'ընկերանայ այդ ներկայացումներուն:

Այսքան սուր կերպով դնել հարցերը՝ Վահէ Օշականի ոճը եղաւ սկիզբէն, առանց բառերը ծամծմելու, առանց ըսելիքին բրտութիւնը մեղմացնելու: Սակայն այդ բրտութեան տակ յստակ կ'երեւին իր մտահոգութիւնները, այս պարագային՝ սփիւոքահայ մարդուն ինքնաճանաչումը եւ Սփիւոքը ստանձնելու պատասխանատուութիւնը արթնցնելու ճիգը. ասոնք են որ կը հրահրեն իր գիրը:

Վահէ Օշական իր յստակատեսութեան հետ ունի յանդգնութեան ա՛յն դեղաչափը, որ կը ցնցէ արթնցնելու համար: Ի զուր չէ, որ շատեր կ'ընդունին զինք որպէս մեծ մտաւորական, սակայն վերապահ են գրող-բանաստեղծ-արձակագիրին հանդէպ: Լուրջ ուսումնասիրութիւնը իր երկին մեզ կը տանի ա՛յն համոզումին, որ սահմաններ չկան մարդ-մտաւորական-գրող Օշականներուն միջեւ: «Ինչ որ գրուած է, - կ'ըսէ Օշական իր գործին առնչութեամբ, հարցազրոյցի մը ընթացքին⁵, - շարունակական հոգեվիճակի մը արդիւնքն է: Որեւէ պահու իմ միտքն ու ջիղերը Բիխթըրի աստիճանով 8 ուժգնութեամբ կը բանին...»:

Ի՛նչ որ հրապարակագիր Օշականը կը ներկայացնէ հանրութեան, մտաւորական Օշականի էութեան մէջ եփած է ու յաճախ բանաստեղծին տողերուն մէջ կը դրսեւորուի:

Կարելի՞ է իր գրածը բանաստեղծութիւն համարել, հարց կու տան շատեր՝ ակնարկելով իր անյանգ, անչափ, արձակունակ քերթուածներուն:

Ի՞նչ ընել բանաստեղծութիւն մը, որ արտասանուելու կամ նման նպատակի մը համար չէ գրուած... Ո՛ւր պէտք է գետեղել ա՛յն բանաստեղծութիւնը, որ արձակով ստեղծագործուած է: Ինտրալի ներաշխարհէն միւնչեւ Նիկողոս Սարաֆեանի Վէնսէնի անտառը յստակ աւանդութիւն մը ունի արեւմտահայերէնով երկնուած գրականութիւնը, զոր կարելի չէ անտեսել: Ուրեմն՝ յանկեալ պատճառ մը եւս բանաստեղծութիւնը փնտոելու յանգերու եւ չափերու շրջապտոյտէն դուրս⁶:

...[Հ]արցը առնչութիւններու ծանօթ պատկերացումին մէջ չի սահմանափակուիր, ոչ ալ քրլաժ է անպայման, սակայն կ'երթայ այդ պատկերներուն պատահիկներէն անդին, կը

վերածուի հոգեբանական փորձառութիւնը եւ շրջապատի հետ յարաբերութիւնը հասկնալու ճիգի, նիւթին հետ որոշ առարկայական հեռադրութեամբ մը՝ այնքան որ կարելի է՝:

Օշական իր գրական գործունէութեան աւելի քան յիսուն տարիներուն մնաց հաւատարիմ ինքզինքին, իր խօսքին եւ իր մտաւորականութեան, իր բառերով՝ «իր աշխարհի պահակը, վկան, դատապարտուած տոկալու՝ յայտնատեսութեան ու մանաւանդ յստակատեսութեան գերին»:

Գրականութիւն իր մուտքը ըրած է 1944-ին, *Պիրատեր Յակոբ* պատմուածքով, *Յուսաբերի* (Գահիրէ) գրական յաւելուածին մէջ: Սփիւռքի լուսարձակները իր վրայ կը կէդրոնանային 1956-ին, իր առաջին քերթողագիրքին՝ *Պատուհանի* հրատարակութեամբ:

1946-1951, հինգ տարիներ, Օշական Փարիզ է, Սորպոն, որպէս գրականութեան ուսանող, երբ համաշխարհային երկրորդ պատերազմին հետեւանքները նոր սկսած էին իրենց անդրադարձը ունենալ մարդոց վրայ. «Աշխարհը կը փոխուէր սինեմայի տեսարաններու արագութեամբ ու նոր ժամանակներու համար նոր մարդիկ պէտք էին, նոր արուեստով», - կ'ըսէ Օշական, իր յօդուածաշարքին՝ «Եւրոպական եւ ամերիկեան արդի գրականութիւն»ին մէջ⁸:

Իր ուսանողութեան տարիներուն Օշական ականատես եղաւ աշխարհի փոփոխութիւններուն. իր ոսպնէակը կրկնակի տարողութիւն ունէր՝ ինք մէջն էր այդ բոլորին որպէս մարդ, նետուած ահաւոր ժամանակի մը երախը, բայց նաեւ դուրս էր անկէ, որովհետեւ հայ էր Փարիզի մէջ: *Ներսը* օգնեց իրեն ապրիլ եւ զգալ բացառիկ շրջանի մը դէպքերը, շլացուցիչ լուսաւորութեամբ, մինչ *դուրս* ըլլալը օգնեց, որ դէպքերը ընկալէ, վերլուծէ եւ աւելի ուշ վերծանէ իր ջիղերուն ամբողջական լարումով՝ օգտուելով *դրսեցիի* մը շնորհուած հեռաւորութենէն:

Երբ 1956-ին լոյս կ'ընծայէր իր առաջին քերթողագիրքը՝ *Պատուհանը*, կը թուէր թէ Վ. Օշական տարուած է այդ շրջանին նորոյթ դարձած եւրոպական ոճերով եւ ըրածը պարզապէս երիտասարդական խելագարութիւն է: Սակայն յաջորդական գիրքերը ցոյց տուին եւ հաստատեցին, որ Վ. Օշական այդ առաջին գիրքով իսկ կը բերէր ոճ մը, որ իրը պիտի ըլլար հինգ տասնամեակներու երկայնքին եւ կրցած էր գտնել բանաստեղծական ա յն լեզուն, որ կը յարմարէր իր ոճին: Սկիզբը եթէ իր արծարծած հարցերը կը վերաբերէին մեր՝ սփիւռքահայերուս հանրային կեանքին, տարիներուն հետ այդ հարցերը դարձան համա-մարդկային եւ բնեռուեցան մարդ էակին շուրջ:

Պատուհանին մէջ կ'ըսէ.

*Հող
արուեստ
կիրք
եւ դաշնակցութիւն⁹*

Վերջին գիրքերուն մէջ այս բոլորը կը լուծուին մէկ եզրի՝ բանաստեղծութեան մէջ.

Լեզուն որով կ'արտայայտուիմ թէ՛ միջոցն է ըսելիքս ըսելու, թէ՛ նպատակն է ըսելիքիս եւ թէ՛ արգելք է, որ հասնիմ իրականութեան: Բանաստեղծութիւնը միակ ձեւն է այս թնճուկը քիչ մը քակելու եւ ձեւ տալու ահաւոր քառսին եւ անհեթեթութեան, որուն մէջ ինկած կը գգամ ինքզինքս¹⁰:

1963-ին լոյս կը տեսնէր *Քաղաքը*՝ երկրորդը Օշականի քերթողագիրքերուն, որուն մէջ յստակօրէն դրսևորուած է կեանքի անհեթեթութեան անդոհանքը. երեւոյթներն ու դէպքերը կը լարեն զինք, կը պրկեն հարցադրումներուն ցանցը իր շուրջ, կը տուայտի, կը տագնապի եւ կը փորձէ գտնել էլքը, ժամանակին պարտադրած եւ մարդուն այդ ժամանակէն վեր կենալու կարելիութիւնը ընծայող էլք մը.

*Մարդանալու պահն է այդ
մեծդի Այո-ն որ կը խուժէ քեզմէ դուրս
երբ տոմսակը կը պատռես
ու հետիտտն, միս-մինակ՝
որեւէ տեղ կը քայես:*

Ահա Օշականի ժամանակը. քսաներորդ դար, ահաւոր ժխորով, որ պարպը-տող ամբարտակի մը՝ մշակոյթին ձայնը կ'ուզէ ծածկել մարդոցմով, որոնք մոռցեր են, թէ ի՛նչ ըսել է մարդ ըլլալ, կը փնտռեն զիրար, բայց, հագիւ գտած, սարսափահար կը փախչին դէպի իրենց առանձնութիւնը, դէպի իրենց նախկին վիճակը, դժգոհ, ցանցուած եւ անկարող: Արուեստագետը ի նք պիտի գտնէ էլքը, զլուխը զարնէ պատին ու գտնէ անցքը, որ, Օշականի պարագային, մարդուն *գիտակցութիւնն* է իր վիճակին: Մարդուն գերագոյն ողբերգութիւնը անկատար ըլլալու գիտակցութիւնն է եւ կատարեալ ըլլալու անկարողութիւնը. բայց ճիշդ այդտեղ է անոր հերոսութիւնը, որ գիտակցութիւնը կը վերածէ ուժի, Սիզիփոսը ետ վեր՝ գագաթ տանող ձգտումի:

1945-1955 տասնամեակը իր դրոշմը դրաւ ո՛չ միայն Սորպոնի ուսանողին, այլ նաեւ մտաւորականին, որ սկսեր էր հասուննալ Օշականի մէջ:

Օշական գրականութեան կու գար այնպիսի շրջանի մը, երբ արեւմտահայ գրականութեան բոլոր ուղիները ա լ փակուած կը նկատուէին եւ բոլոր ճիգերը ամուլ դարձեր էին միջակութեան ախտով: Կարօտի երգերը երգուեր վերջացեր էին, յուշերը՝ ասարտեր. Արամ Հայկազ գրեր էր *Յեղին ձայնը* (1949-1954), Համաստեղ գծեր էր իր *Գիւղը եւ անձրեւը* (1924, 1929), Մուշեղ Իշխան երգեր էր,

Անդրանիկ Օստուկեանի հետ, երգը որբերուն եւ մանկութիւն չունեցող մարդոց եւ Շահան Շահնուր, նահանջը երգով հնչեցնելէ ետք 1929-ին, կը սպասէր:

Օշական բացաւ իր *Պատուհանը* եւ «Տեղ մը, ճեղքէ մը ներս բաց հովն էր որ կը մտնէր, երբեմն ցուրտ, բիրտ ու կատաղի, երբեմն ալ ձախաւեր, բայց բոլոր թանգարանի մովհաներուն կու տար իրենց իսկական անունը»¹¹:

Ահա Օշականի ժամանակը՝ քանդուած քաղաքակրթութիւն մը միջազգային իաջմերուկին վրայ եւ անելներով շրջապատուած սեփական մշակոյթ մը:

Պատուհանէն ի վեր մեր գրականութիւնը մտաւ տագնապի մը մէջ, թէ ի՛նչ բան է բանաստեղծութիւնը. ո՛չ մէկ կապ՝ ասանդական բանաստեղծութեան թեմաներուն եւ կաղապարներուն հետ:

Բանաստեղծ Օշականի երեւումով յստակ բանաձեւում գտաւ բանաստեղծական տագնապը՝ ա. ի՛նչ է բանաստեղծութիւնը, բ. բանաստեղծութի՛ւն է՞ Վ. Օշականի քերթողութիւնը:

Թերեւս շատ աւելի դիւրին ըլլայ ճշդել թէ ի՛նչ չէ բանաստեղծութիւնը, կամ՝ ի՛նչը բանաստեղծութիւն չէ: Երբ «բանաստեղծութիւն» կ'ըսենք, կը պատկերացնենք գրութիւն մը, որ չափ, յանգ եւ կշռոյթ ունի: Մակայն յաճախ կը հանդիպինք գրութիւններու, որոնք, չունենալով հանդերձ յիշեալ յատկութիւնները, վաւերական բանաստեղծութիւն կը համարուին անվիճելիօրէն, մանաւանդ այսօր, երբ դարուն սկիզբը ծնունդ առած եւ ժամանակին հետ աւելի եւ աւելի ըմբոստ նկարագիր հագնող գրականութիւնն ու բանաստեղծութիւնը ամբողջովին կ'անտեսեն չափի, յանգի եւ կշռոյթի կանոնները: Արձակ բանաստեղծութիւն, սպիտակ բանաստեղծութիւն, անյանգ բանաստեղծութիւն կամ շարժական չափ՝ գրական հրապարակը նետուած արդի պիտակներ են, որոնք սակայն ոչինչ կը բացատրեն եւ չեն կրնար պատասխանել «ի՛նչ է, ուրեմն, արդի բանաստեղծութիւնը» հարցումին:

Գրական շրջաններ իրենց կանոնները կը պարտադրեն, սակայն չի կրնար վէճ ըլլալ այն իրողութեան շուրջ, թէ իսկական տաղանդները անոնք են, որոնք կը պատռեն կանոններու մաշկը եւ իսկական ճառագայթումով կը փայլին: Բանաստեղծական արարքը կաղապարներ քանդելու յանդգնութիւնն է նաեւ: Օշականի ամբողջ գործը հերքումն է մինչեւ օրս ընդունուած եւ ընկալուած գրական ասանդութիւններու: Անշուշտ կաղապարներ քանդելու յանդգնութիւնը մինակը չի բաւեր գործ մը բանաստեղծութիւն նկատելու: Թերեւս - եւ ասիկա փորձ մըն է միայն - բանաստեղծութիւնը ա՛յն է, որ իր մէջ կը խտացնէ յանգի, չափի, կշռոյթի, պատկերներու եւ լեզուին բոլոր գեղեցկութիւնները, իսկական նորարարութեամբ: Մակայն արդի արուեստներուն եւ մանաւանդ գրականութեան մէջ գեղեցկութիւնը առաւելութիւն մը ըլլալէ աւելի ծանրութիւն կը նկատուի, որովհետեւ «սրիկայ է ան, որ կը գեղեցկացնէ մարդն ու իր ճակատագիրը, որ հաճոյքի կամ բարոյականութեան սիրոյն կը նահատակէ ճշմարտութիւնը,

այսինքն այն՝ որ կը կազմէ մարդ արարածին զոյգ բնութիւնը՝ իրականութեան երջանիկ կամ տառապագին գոհը, բայց նաեւ գերիբականութեան հասնիլ փորձող կիսաստուածը»¹²: Իրապէս սրիկայ է: Չափազանցութեան նոյն հակումը, որ յաճախ իր սպասածէն տարբեր հակազդեցութիւն կ'արթնցնէ ընթերցողին քով: Կը հասկնանք, որ Օշականի գլխաւոր մտասէւեռումը ճշմարտութիւնն է եւ գլխաւոր տագնապը՝ մարդը՝ զոհն ու կիսաստուածը կեանքին:

Մակայն կը մնայ դեռ հարցը՝ բանաստեղծութիւն է Օշականի քերթողութիւնը: Եթէ բանաստեղծութեան գլխաւոր յատկանիշը իր ձեւն է՝ չափ, յանգ եւ կշռոյթ, ապա Օշականի մօտ ոչ միայն յարգուած չեն ասոնք, այլ նոյնիսկ ոտնձգութիւն ըրած եւ քերթուածներուն մէջ ամբողջական արձակ հատուածներ գետեղած է: Ասիկա արձակ բանաստեղծութիւնը չէ, այլ պատումի արձակը, ինչպէս օրինակ *Մամադրութիւն թորքին հետ*¹³ եւ կամ *Արուարձաններ* քերթողագիրքին «Կեանքէն մահ» բաժինին 6րդ էջը (այս գիրքը էջաթիւեր չունի եւ թերթերը տպուած են մէկ երեսի վրայ): Կը կարծենք թէ ասոնք պատահական ձեւեր չեն, այլ խորհրդանշաններ, որոնց յետոյ պիտի անդրադառնանք: Այստեղէն, այսինքն արձակը բանաստեղծութեան մէջ ներառնելու փորձէն է, որ կը սկսի բանաստեղծութեան տագնապը: Մարդ կը մղուի մտածելու, թէ Օշական ինչո՞ւ բանաստեղծութեամբ կ'ուզէ արտայայտել իր ըսելիքը, որ աւելի շատ փիլիսոփայական խորք կամ կենսահայեացք ունի, գեղեցիկ ապրումներու եւ բառերու հոսք մը ըլլալէ աւելի: Անոնք որոնք փորձած են իր բանաստեղծութիւնը վերլուծել - եւ շատ չէ անոնց թիւը - աւելի շատ խօսած են բանաստեղծութեան էութենական հենքին մասին, քան՝ ձեւին:

Բայց ի վերջոյ ձեւը չէ՞ - թէեւ ոչ միակերպ - որ բանաստեղծութիւն մը բանաստեղծութիւն կ'ընէ:

Օշականի տողերը կը հետեւին ներքին չափի մը, կը կապուին ընդհանուր գնացքով, որ քերթուածին կու տայ իր *տինամիք* ուրիշ մը.

*երկու սանդուխ
վար կը վազեն:
Ու բառերուդ մատներէն
խարխափեւելով վար իջայ:
Ու մատներէն իմաստներուս՝
բան մը ինձմէ
ա՛լ յուսահատ նոր էջքերէ
ներս սահեցաւ:
Ու սպասեց
ժամադրութեան:
Բայց ան չեկաւ:*

Կամ՝

*Տարցնէին շուրջիններուն պատ վարագոյր գորգ ու սեղան
մարդ ու աստուած օգին լոյսին եւ կամ ինծի՝ այո ինծի.
բայց դիմանալ տարիներով քար լռութեան եւ կամ՝ գիտնալ
անհեթեթին պատասխանը կամ հարցումը սակայն լռել*

Առաջինը առնուած է Օշականի առաջին գիրքէն, երկրորդը՝ վերջինէն¹⁴: Յստակ է, որ սկիզբը քերթուածը կ'ընթանար ուղղահայեաց գիծով եւ տողերը իրար կը կապուէին ներքին ու արտաքին իմաստներով: Յետոյ տողին շարժումը դարձաւ հորիզոնական. իւրաքանչիւր տող ընդհանուր կառոյցին մէջ կը կապուի ներքին, ենթագիտակցական մակարդակներու վրայ նախորդին եւ յաջորդին, բայց նաեւ ամբողջ է ու վերջացած ինքն իր մէջ:

Քերթուածին ձեւին անտեսումը, կամ քերթուածը հակաընկալեալ ձեւով գրելու իր յամառութիւնը մաս կը կազմէ եւ՝ աւանդութիւններու դէմ իր ըմբոստացումին, բոլոր տեսակի եւ ամէն ինչի մէջ, եւ՝ ժամանակին հետ ըլլալու, քսաներորդ դարը քսաներորդ դարու ձեւով ապրելու, մտածելու եւ արտայայտելու իր համոզումին: Կարելի չէ ախտերու եւ ցաւերու այս ժամանակին մասին գեղեցիկ բառերով եւ ժանեկաւոր զգացումներով խօսիլ ու գրել:

Երկրորդ յատկանիշը իր քերթողութեան՝ կաղապարներ քանդելու իր յանդրգնութենէն եւ բանաստեղծական անձեւէն ետք, ցնցող պատկերներու իր հոսքն է. պատկերները պատկերակերտումի սիրոյն, կամ ընթերցողը ցնցելու սիրոյն չէ, որ հոն են. անոնք քերթուածին մէջ իրենց հիմնական դերն ու տեղը ունին.

*Այս իրիկուն ալ
արեւը իր լոյսը կը հաւաքէ մեր աչքերէն ու մորթէն,
վարձքով տրուած հին համազգեստի մը նման,
ու կը մեկնի¹⁵:*

Կամ՝

*երբ առտուայ փայլուն ակուան, դեռ չխածած՝
մէկ անգամէն կը փոխի¹⁶:*

Կամ՝

*քրտինքի մը հաստութեամբ
որ սիրահարները կը միացնէ՝
ու կը զատէ՝
ներկան¹⁷:*

Կամ՝

*անմահութեան թակարդին մէջ ուր որ դառնամ հին ժանգոտած
ճաղերն են¹⁸*

Կը տեսնենք, որ պատկերները Օշականի մօտ ոչ միայն անսովոր են, այլ նաև անսպասելի եւ բիրտ, հեռու գեղեցիկ ըլլալէ: Օշական պատկեր չ'ստեղծեր, պատկեր կ'ապրի՝ անճիգ եւ հեզասահ կերպով, որ յատուկ է միայն առոյգ, թարմ եւ ինքնուրոյն մտքի մը, որուն համար ամէն երեւոյթ հարցադրումի եւ կասկածի առիթ է:

Օշականի բանաստեղծութիւնը հասկնալու համար պէտք է գիտակցիլ նախ, որ անորը կեանքին լուսապատկերը չէ, այլ այդ պատկերին *նեկաթիւը*, ուր ի յայտ կու գան պատկերին մէջ չտեսնուած կամ շրջանցուած կարեւոր մանրամասներ: Զուգահեռ մը կայ Օշականի բանաստեղծութեան եւ Ֆրանսիս Պէյքընի նկարչութեան մէջ, ուր խեղաթիւրուած բան չկայ, ինչպէս Տալիի մօտ. սակայն ամէն բան, ու մանաւանդ մարդը, կ'երեւի իր գոյգ բնութիւններով՝ աստուածային եւ կենդանական: Մարդը գլխաւոր առանցքն է Օշականի գրականութեան, եւ արձակին, եւ չափածոյին մէջ: Տիեզերքի միւս երեւոյթները կը ծառայեն բացայայտելու զինք՝ մարդը, իր մարդ ըլլալու գիտակցութեան եւ կարելիութիւններուն մէջ յաւիտենապէս բանտուած: Իր առաջին քերթողագիրքէն իսկ յստակ է ասիկա Օշականի համար.

*որովհետեւ մարդ էակը
միակ արժէքն է ամպերէն վար
ու մանաւանդ վեր:*

Այս հիման վրայ է, որ որոշած է ընելիքը եւ զայն բանաձեւած պարզ ու մեկին.

*Այս վայրկեան
մարդ մը առջիս՝
կը դիտեմ:
Ու մինչեւ վերջ
այդ ընեմ պիտի հաւանաբար:*

Օշական կը զգայ հոյակապ նմանութիւնը մարդոց, սակայն իր գիտակցութեամբ կը տարբերի անոնցմէ.

*Այս բոլորը
ու կեանքը ամբողջ*

*որ չխաբուիմ ալեւս
ես-ի մը պատրանքէն
ու զայն փնտռեմ ինձմէ դուրս:*

Այսպէս, որոշելէ ետք որ միակ արժէքը մարդն է եւ իր գլխաւոր մտահոգութիւնն է այդ մարդը, Օշական գայն կը դնէ երկու մեծ ընտրութիւններու առջեւ.

*Կամ մարդը ըլլալ առանձին
ու չսպաննուած քայքայուիլ*

Կամ՝

*դեռ շարունակել քառսուն տարի
անտեսելով իր դիակը որ կը նեխի¹⁹:*

Իր ամբողջ բանաստեղծութիւնը կը թափառի այս երկու հակադիր բեւեռներուն մէջ, ցուցադրելով ահաւոր տագնապն ու տառապանքը մարդուն եւ մէկ, եւ միւս բեւեռին վրայ: Ուր ալ ըլլայ, առանձին ապրի թէ խումբով, մարդը միշտ մինակ է, լքուած ու թափառական տիեզերքի անհունութեան մէջ: Այս ներքին միջնակութեան ապրումը արդիական արուեստները յատկանշող կէտերէն մէկը չէ՝ արդէօք:

Մնացեալները մանրամասնութիւններն են այս համոզումին, ուր մէկ եւ շատ կարեւոր կէտ եւս կայ՝ Օշականին մարդը նաեւ *հայ* մարդ է, որ իր ուսերուն կը կրէ *հայ մարդ* ըլլալու կրկնակի ծանրութիւնը.

Կարծես մարդ էակին գաղտնիքը չէր բաւեր: Հիմա հայ անունն ալ գաղտնիք մըն է, բազմապատկուած... բազմապատկուած...²⁰:

Այս հայ մարդը հայ ապրելու կողքին ունի գլխաւոր մտասէւեռում մը՝ թուրքը, որ տիպար ըլլալէ աւելի, գաղափար դարձած է, վերացարկուած, անորոշ.

Զկլրցանք ատել քեզ, թշնամին, որովհետեւ քու պատկերդ մեր գանկէն ներս աղօտ ու վերացական մնաց:

Եւ կու գայ ամէն պահու խցկուիլ սերունդներուն կեանքին մէջ.

Ալ որքան պիտի հանդուրժենք սա մեռելներուն, որ կ'արգիլեն մեր քայլերը: Ազատ ձգեցէք, որ ապրինք²¹:

Վահե Օշականին, բայց մանաւանդ իր բանաստեղծութեան մասին շատ չէ գրուած. սակայն ինչ որ գրուած է, գրուած է ժամանակակից մեր լաւագոյն մտաւորականութեան կողմէ (Գրիգոր Շահինեան, Գրիգոր Պըլտեան, Մարկ Նշանեան): Վերլուծումի եւ որակաւորումի իրենց փորձով այդ մտաւորականները խօսած են Օշականի բանաստեղծութեան հէնքին եւ ձեւին մասին, երկուքն ալ նորութիւն մեր քերթողական ասանդութեան դէմ:

Անհեթեթութեան մէջ, անոր հետ եւ անոր մենաստիրութեան դէմ՝ գրողը ան է, որ իմաստ մը կը փրցնէ, կը գտնէ ուղին գծին իմաստին: Ոչ երագանք, ոչ ալ փախուստ աշխարհէն, պատրանքներու յորինում մը: Ահա թէ ինչու Օշական կը խուսափի բանաստեղծական պատկերէն ու նուագէն, բանաստեղծական միտքը կախարդող պաճուճանքէն:... Ոճ ըսի, նկատի ունիմ այն բաղադրեալ բարբառը նախ՝ որ կ'անցնի խօսակցական լեզուէն գրականին, մեր չոր, անհամ ու տափակցած, ոտանաւորէն խեղդուած «մաքրութենէն մեռնող» լեզուն պատուաստելով բանաւորի համով: Ասիկա պտտիկ գործ մը չէ, նոյնիսկ մեծ գործ մըն է, քանի ամէն գրող նախ եւ առաջ լեզուի բանուոր մըն է: Այդ ոճը ունի երկրորդ երեսակ մը, որ մօտեցումի կերպն է ատաղձին. Վահէ Օշականի բանաստեղծութիւնը քնարական չէ, խօսելու համար գիրքերու լեզուով. ինչպէ՞ս կրնար քնարական ըլլալ, երբ խօսքը չի գար մտերմութենէն: Օշականի համար էակները մակերեսներ են, դիմակներ՝ ինչպէս մարդիկը մեր շուրջ, որոնք միշտ ալ պիտի յաւակնին՝ խորունկ են: Այդ քերթուածներուն մէջ հոգիի պահերու դրսեւորումներ չկան, որոնք խորունկի հոգեբանութեան, յիշողութեան, ժամանակի, կորսուած մանկութեան վերերեւումներ են: Ասոր արդիւնքն է տեսակ մը իրապաշտութիւն, որ ոչ մէկ իրականութիւն կը վերարտադրէ, քանի չի պատկերացներ, այլ միայն կը յուշէ: Ապա՝ վերջապէս, Վ. Օշականի տողը, ինչ որ այլուր կոչած եմ անկայուն տող, այն որ մեծատարած քաղաքին եւ անոր արուարձաններուն առջեւ կը քայլէ անդադար, բռնուած այդ ամբողջութիւնը պարփակելու տենդէն: Կը տանի իր հետ գրեթէ, երեւութական բայց կազմակերպուած անկարգութեան մը մէջ, ինչ որ կը գտնէ²²:

Բանաստեղծութիւնն է Օշականի քերթողութիւնը:

Թերեւս, եթէ նկատի առնենք ստեղծումի պահը, որ կը քանդէ բանաստեղծական ասանդութիւնը՝ անոր տալով կարելիութիւնը ուրիշ հուներու մէջ ըլլալու:

Այնպէս ինչպէս իր *Քաղաքը* դիւցազներգութիւն կոչած է Վ. Օշական, մինչ խորքին մէջ այնտեղ դիւցազներգութեան շրջումն է որ կը ներկայացուի, նոյնպէս ալ ինչ որ *անբանաստեղծական* է այս քերթողութեան մէջ, շրջումն է բանաստեղծականին, որ, երկու պարագաներուն ալ, բանաստեղծութիւն ըլլալէ չի դադրիր:

Գրիգոր Շահինեան իր «Դիմաստուեր Վահէ Օշականի» յօդուածին մէջ կը գրէր.

Ամէն երկ իր հետ պէտք է բերէ նաեւ իր ձեւը արդարացնող պատճառները:

...քերթուածին ու արձակին միջեւ եւ յաճախ երկուքը իրար խառնող արտայայտածեւ

մըն է, որուն հիմնական արդարացումը կշռոյթը պէտք է ըլլար, բայց չէ փաստօրէն²³:

Այս տողերը գրուած են *Քաղաքի* երեսումէն անմիջապէս ետք, Վ. Օշականի գրական հրապարակին վրայ երեսումէն 15 տարի ետք:

Աւելի ուշ սակայն, Վ. Օշականի մահուան առթիւ գրած իր խօսքին մէջ Գրիգոր Պըլտեան կը նշէ.

Ո՛չ տաղաչափեալ, ո՛չ արձակունակ, տարուած ռիթմի զօրաւոր զարկէ մը, ինչ որ բանաստեղծութիւն կը կոչեմ՝ այստեղ՝ ռիսքը կ'առնէ անբանաստեղծականին²⁴:

Օշականի քերթողութիւնը իր բարձրակետին կը հասնի «Ահագանգ» քերթուածով²⁵ (համանուն քերթողագիրքին առաջին քերթուածը): Հոն Օշական կը ցած է ցանցել անհեթեթ եւ անկայուն վիճակը ժամանակակից մարդուն, ժամանակին եւ ինքնութեան անելանելի բախիղներուն մէջ բռնուած: Այս երկու թեմաներն են, որոնք տարբեր երանգներ հագած կը թափառին էջէ էջ եւ լուծումի, coda-ի չեն յանգիր, շեշտելով անհեթեթութիւնը, որ շրջապատած է մարդը եւ մարդ արարածին աղօտ գիտակցութիւնը:

Բանաստեղծութիւնը կը սուրայ տողէ-տող, կտրատուած պատկերներ եւ խանգարուած վիճակներ ցուցադրելով:

Հերոսը, որ ինքնին հերոս չէ, այսինքն հերոսային ոչինչ ունի, քիչ մը «ամէն մարդ» է, ոչ յստակ ինքնութիւն ունի եւ ոչ յստակ նպատակ, բայց կերպար մըն է, մարդկութեան ամենէն ծանօթ եւ տարածուած կերպարներէն մին, որ ներքին ահաւոր քառս մը կը ներկայացնէ.

...չկայ մէկը որ ինձ դիմէ, պէտք ունենայ արհեստիս...

*...ուիքէնտներուն անթիւ նամակ կը գրեմ, պատասխան չեմ ստանար
բայց կը գրեմ...:*

Օշականի ամբողջ քերթողութիւնը կը սեղմուի իր մէկ տողին մէջ.

...թէ ապսխրտը չի մեռցուիր, չի մոռցուիր ու չ'ապրուիր...²⁶:

Ասոր դէմ է որ կը կենայ Օշականի քերթողութիւնը՝ ապսխրտը Բառով ապրելու փորձ որպէս կարծէք:

Հետաքրքրականը ա յն է, որ այս ոչ-հերոս կերպարը, նաեւ հայ մարդ է, հակառակ անոր, որ հայ բառը ոչ իսկ մէկ անգամ յիշուած է ամբողջ քերթուածին մէջ. սակայն տագնապները, որոնք կը շարժեն այս կերպարը, նաեւ հայու

տազնապաներ են՝ օտարութեան ապրումը որոշ շրջապատի մէջ, ժառանգուած մեր տխրութիւնը, որոշ անձնանուններու եւ տեղանուններու յիշատակումը, ինչպէս՝ Սիեր, Արաքսի ափ, Ուրարտու եւ այլն:

Քառուղին, 1971-ին լոյս տեսած, նախորդ գիրքերէն քիչ մը աւելի բուռն հակազդեցութիւն ստեղծեց հաւանաբար անոր համար, որ լեզուական, ազգային եւ աւանդական թապուներու քանդումը շատ աւելի բուռն էր, քան նախորդ գիրքերուն պարագային:

Հետաքրքրական է, որ այս գիրքին մէջ Վ. Օշական իր պատկերացումը կու տայ բանաստեղծութիւն ըսուածին մասին («Պրիսմակ», «Մակարդակ մէկ») եւ կ'ըսէ.

Ի վերջոյ - բանաստեղծութիւնը:

Որ միակ լեզուն է որ կը փորէ ու կը փորուի միեւնոյն ատեն, թէ՛ կաղապար եւ թէ՛ բովանդակութիւն: Տիեզերք, Հայութիւն, հող, մարդը, արուեստը, իմաստասիրութիւն ու ետ տիեզերք - ամբողջացած է շրջանակը: Հասած է խենթութեան դուռը:

Պատահական չէ, որ *Ահագանգէն ու Խուճապէն* ետք Օշական կ'անցնի գեղարուեստական արձակի: Բանաստեղծութիւնը իր մէջ կարծէք ամբողջացուցած էր իր հոլովոյթը, նուաճելով Հայ Մարդուն այրուցքի կէտերը, կը սկսի փակուիլ ինքն իր վրայ, գոցելով շրջանակը: Ասիկա կարելի է հաստատել իր *Արուարձաններ*²⁷ քերթողագիրքին մէջ, ուր կը վերայայտնուին Օշականի քերթողութեան առանցքը կազմող թեմաները՝ կեանքը, անոր առեղծուածային անհեթեթութիւնը եւ գայն ապրելու անկարելիութիւնը:

Վահէ Օշական 1990-ին *Գրական հռչակագիր* մը շրջանառութեան կը դնէր յուսալով, որ բան մը կը շարժի պատասխանատու կողմերու միտքերուն եւ հոգիներուն մէջ: Դժբախտաբար սակայն, այս հռչակագիրն ալ Օշականի երկերուն նման անլրջութեամբ ընկալուեցաւ եւ լռութեան մատնուեցաւ: Իսկ այն քանի մը մտաւորականները, որոնք համաձայն էին իր հետ, իրենք արդէն իրենց երկով իսկ կը հաստատէին իրենց համաձայնութիւնը:

Այս հռչակագրին մէջ կը տեսնենք, որ Օշականի մօտ «գրականութիւն» յղացքէն աւելի ուժեղ բանող յղացք մըն է «իմացականութիւն» կոչուածը, որ կը կենայ Օշականի ոչ միայն հրապարակագրական բերքին, այլ նաեւ գրական բերքին ետին: Ինքն է, որ կ'ըսէ.

...մեր գլխաւոր մտադրութիւնը է ու կը մնայ հայ իմացականութիւնը կենդանի, բարձրորակ եւ անկորնչելի վիճակի մը հասցնել:

Կը ճշդէ այս նպատակին հասնելու երկու միջոցներ՝ ա. ազատագրումը հայ

միտքին եւ բ. ստեղծումը արուեստի նոր հանգանակի մը: Այսինքն արուեստն ու գրականութիւնը կը դառնան ոչ թէ արուեստագէտին ազատութեան տարածքը, այլ կը դառնան յանձնառութիւն, նպատակի մը յաջողութեան սատարելու համար: Կրնանք հետեւցնել, որ Վ. Օշականի մօտ արդիականութիւնը ինք յանձնառութիւն կը դառնայ, որպէսզի կարելի ըլլայ «օգնել մեր ազգին նոր թափով»:

Վ. Օշական այս հռչակագրին մէջ կը ճշդէ պատճառները, որոնք հայ միտքը կալանաւոր կը պահեն ի՞ր իսկ ստեղծած ուժերուն. այսպէս.

- Հայ հոգիի վարկածը: Հողի միսթիքը:

- Կիներու իմացականութեան կարողութեան տրուած ցած արժէքը:

- Բարոյական որակով մը օժտուած լեզուն, որը հեռու է կեանքի իրական էութիւնը նուաճելու ազատութենէն:

- Միտքին եւ արուեստին ստորադասումը գոյապայքարի հրամայականին:

1996-ին Օշական կը հրատարակէ *Ինքնութիւնը*²⁸, որուն «Հոգեհանգիստ»ներու շարքը, թուագրուած 1-5, ձօնուած է յաջորդաբար «Արցախի զոհերուն», եղբօրը, հօրը, մօրը եւ... Վահէին: Ասոնք կենսագրական բնոյթ ունեցող գործեր են, ուր իրական պատահարները կը շաղկապուին հեղինակին ապրումներուն հետ. զգալի է ամփոփանքը եւ միշտ՝ անհեթեթութիւնը, անարդար ու անհասկնալի:

Այս գիրքին մէջ սեւեռումի կու գան կեանքին գլխաւոր եւ միակ «արկած»ները՝ ծնունդն ու մահը. կարծէք անհեթեթի ճամբան կտրել-անցնելէ ետք, Վ. Օշական կը նայի մահուան այքերուն.

*Կեանքն ու մահն ալ բառ են միայն մինչեւ
Հասնիմ խաղին ծայրը.*

Եւ կրկին կը համոզուի, որ միակ փրկութիւնը սերն է.

*...սէրը անձիր առագաստ է
մեծղի շունչն է անհեթեթին անջրպետի
հսկայ վրձին ճմարտութեան...²⁹:*

Նոյն տարին լոյս տեսած երկրորդ հատորը՝ *Համբոյրը* եւս կը հաստատէ Օշականի առաջին գիրքէն իսկ երեւան եկած ոճը, լեզուն եւ նպատակաւացութիւնը: Զինք եւ իր քերթողութիւնը յատկանշող գիծերը ժամանակին հետ պարզապէս սրած են, բայց նաեւ սեղմուած է օղակը իր շուրջ:

Այս վերջին երկու երկերով, Վ. Օշական կը հաստատէ ինքզինք կեանքի անհեթեթին փակ շրջանակին մէջ վերջնականօրէն: Սակայն իր շուրջ կը շարունակէ փչել կեանքի թարմ ու երբեմն պաղ շունչը:

ՏՐԱՄԻ ՄԸ ՄԱՐԴԸ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

1978-ին տեղի ունեցած գրոյցի մը ընթացքին³⁰ Պըլտեան, խօսելով իր տակաւին անտիպ *Տրամ* հատորին մասին, կ'ըսէ.

Տրամ կը կոչուի: Այս բառը հայերէնի մէջ, ըսել կ'ուզեմ գրաբար հայերէնին, բազմիմաստ է. մէկ կողմէ կը նշանակէ «հաստատուն», միւս կողմէ կը նշանակէ «երկու»: Փորձ մըն է գտնելու հաստատուն գետին մը, որ յայտնուի աւանդականէն անդին, զայն բանալով, տրամելով:

Իսկ «երկու»ին գոյութիւնը «ընթերցումներու» այս հատորի խորագրին մէջ, այլ տեղ կը բացատրուի.

Ինչո՞ւ չխոստովանիլ, որ ընթերցումները եղած են միշտ հիմ.ք ունենալով երկու յարափոփոխ կեդրոններ. մէկ կողմէ՝ երկեր... միւս կողմէ՝ իմ աշխատանքս...³¹:

Այս «տրամը», իր գոյգ իմաստներով նոյնքան կը վերաբերի Պըլտեանի ստեղծագործական աշխատանքին, որքան՝ տեսաբանական գրութիւններուն. հաստատուն գետին մը գրական ստեղծագործութեան համար, ուր նախկին միահեծան տիրուհիին՝ ներշնչանքին կողքին հաւասարապէս ներկայ ըլլան մտածումն ու աշխատանքը:

Որպէս բանաստեղծ կ'երեւեր *Ահեկանի* առաջին թիւին մէջ (1966), «Այլակերպում» քերթուածով: Նախապէս երեւցած է իր դպրոցին՝ Նշան Փալանճեան ճեմարանի պարբերաթերթին՝ *Ջահակի*ի մէջ տասնեակ մը բանաստեղծութիւններով: Սակայն *Ահեկանի* մէջ եղած է հրապարակային իր առաջին երեւումը, որ ահագին աղմուկ բարձրացուցած է Սփիւռքի այդ օրերու գրական հրապարակին վրայ՝ Պէրյութի մէջ: Հեզասահ չէ եղած իր ուղին, որովհետեւ ինք, որպէս տէրը շատ ինքնուրոյն ոճի մը եւ նոյնքան ու աւելի ինքնուրոյն լեզուի, թիրախ դարձած է բոլոր վեթերան գրողներու դժգոհութեան եւ ցատումին: *Ահեկանի* կազմակերպած գրոյցին՝ «Նորի եւ նորարարութեան մասին», Ա. Ծառուկեան բացայայտ արհամարհանքով կ'ըսէ.

Կը վիրաւորեն լեզուն, արուեստը եւ իսկապէս ուշադրութիւն կը գրաւեն. օրինակ հոս, Գրիգոր Պըլտեան, թերեւս շատ աւելի տաղանդաւոր քան ուրիշներ, յաջողած է ուշադրութիւնս գրաւել... անգգուշութեամբ կը վիրաւորեն յատկապէս ա՛յն նժոյգը, որ զիրենք առաջ պիտի տանէր³²:

Պըլտեանի ըրածը սակայն ո՛չ լեզուն քանդել է, ոչ ալ արուեստը վիրաւորել,

այլ՝ պեղել զայն՝ լեզուն, հրել անոր սահմանները, զայն տանիլ ու բանալ նոր տարածքներու: Այս ընելու համար Պըլտեան կը գործածէ զանազան ձևեր ու թեքնիքներ.

- Որոշադրողի եւ որոշադրեալի խախտում.
- բառերը տարբեր սահմանումներու մէջ դնելու հակում.
- բառերուն միջեւ նոր յարաբերութիւններ ստեղծելու հակում.
- լեզուին որպէս հիմք ընդունիլ նախադասութիւնը եւ ոչ թէ բառը.

Կը մանրամասնենք.

Որոշադրողի եւ որոշադրեալի այս հարցը մէջտեղ եկաւ կառուցողապաշտներու օրով: Մոսիւր տարբերութիւն մը կը դնէր լեզուին եւ անոր մաս կազմող, անոր մէջ բանող խօսքին միջեւ ու կ'ըսէր, որ ոչինչ կը փոխուի լեզունէն եթէ այս երկուքը՝ որոշադրողը եւ որոշադրեալը տեղ փոխէին, պայմանով որ լեզուն բոլոր գործածողներն ալ տեղեակ ըլլային այդ փոփոխութեան: Երբ Պըլտեան նոյն մօտեցումը կը կիրարկէ հայերէնով գրուած իր քերթուածներուն մէջ, լեզուն յանկարծ կ'աշխուժանայ. այդ աշխուժութիւնը կը փոխանցուի ընթերցողին, կ'արթնցնէ անոր հետաքրքրութիւնը, կը մղէ զայն մտածելու, միաժամանակ մէկէ աւելի մակարդակներ ապահովելով քերթուածին: Օրինակ երբ կը գրէ՝ «պարտէզը որ զիս երագեց», այնքան անսովոր հնչող այս նախադասութիւնը պարտէզին խորք կու տայ, կը բանայ անոր սահմանները. պարտէզը կրնայ վերածուիլ դրախտի՝ մանկութեան, երջանկութեան եւայլն: Այս պարագային ենթական կը դառնայ առարկան բանի մը՝ իրմէ դուրս:

Հակառակ անոր, որ Պըլտեան կը հաւատայ, որ նորարարութիւնը նոր բառեր շինելը չէ, այլ բառերը նոր յարաբերութիւններու մէջ դնելն է, հակառակ ասոր, ինք կրնայ բառերը ճկել այնպէս, որ նոր տարողութիւն ստանան:

Յատկանշական է *դժվայր* բառին գոյութիւնը *Վայրեր*³³ գրքին մէջ, դժուար-ին նմանաձայնութեամբ եւ նման դժբախտ բառին, դժվայրը անվայր իմաստը կը բերէ:

Ինք ասիկա կ'ամփոփէ ըսելով՝

*...բառերուն մէջ սրննթաց թրթռացումը տեղափոխուող տառին*³⁴:

Բառերուն միջեւ եղած նոր յարաբերութիւններ, որոնք բոլորն ալ կը բանին լեզուին մէջ, կ'ուղղուին դէպի լեզուն: Այստեղ կը յայտնուի ուրոյն երեւոյթ մը. մինչ լեզուն, մինչեւ Պըլտեան, կը ծառայէր նկարագրելու, բացայայտելու կամ արտայայտելու իրերն ու երեւոյթները, Պըլտեանի մօտ այդ իրերն ու երեւոյթներն են, որ կը բացայայտեն լեզուն.

...սեխը

*...եւ ահա շերտը հոտին կը տարածուի իբրեւ...
տարբաղաղրում մը ճաշակուող քերթուածի բերնիդ մէջ³⁵*

Կամ՝

կաթիլ մը մուկ

*...բառի մը պէս կամ ենթաձայնի մը լուին բաղաղրող
ամբողջ քերթուած մը առկախ բաղաղրուելով անոր մէջ³⁶:*

Այս բոլորը լեզուն կը քակեն իր պրկումներէն՝ փորձելով վերադարձնել անոր իր առաջին, ճառագայթող մերկութիւնը:

Շատ յաճախ բանաստեղծը երաժիշտ-յօրինողի մը նման բառերը կը դասաւորէ հնչիւնային համակարգի մը մէջ, որ միաժամանակ նշանակութեան մը կը հպատակի: Նման տողեր կրնան յիշեցնել ապագայապաշտ արուեստագէտները, որոնց արտադրութիւնը ձայնային ալիքներու ամբողջութիւն մըն է: Ճիշդ է, որ լեզուն որպէս ձայնային համակարգ, նիւթեղէն է, սակայն նոյնքան եւ հաւասարապէս աննիւթեղէն է իր պարփակած իմաստին ներգոյութեամբ: Նոյնաձայններու գոյութիւնը երաժշտականութիւն կու տայ տողերուն: Ասիկա գրեթէ անհրաժեշտ տարր մը կը դառնայ տողերուն ներքին գնացքին հետ, ոչ դասական քերթուածներուն պարագային.

քարեր որ կը տանին քայլեր ուրիշ քարերու³⁷:

Պըլտեանի մօտ լեզուն կը վերածուի վայրի մը, ուր կ'ըլլայ եւ չ'ըլլար միաժամանակ: Առանց լեզուին չկայ ինք. լեզուին մէջ է փրկութիւնը սկիզբէն, բայց նաեւ տարանջատումը, մահը:

Այսպէս, ե՛ւ ինք, ե՛ւ բնութիւնը կու գան լեզուին մէջ՝ ջնջած դուրսն ու ներսը գատորոշող սահմանները: Լեզուն կը յայտնուի անսպասելի եւ ինքնաբոլի, բայց նաեւ ակնկալուած: Լեզուն կը դառնայ կեդրոնաձիգ ուժը, զինք ամփոփող եւ ամեն պահ կը խուսափի իրմէ՝ պարտադրելով ինքզինք գրողին վրայ.

«Կը տանիմ լեզուն անապաստան, ազատ, լոյսին դէմ ու դուրս գրքէն»:

«Բայց ըլլայ հովով լոյսով աղով անձրեւով թրծուած ժողովեալ ժամանակագիրք»:

«Լեզուական հարցը, արտայայտութեան հարց մը ըլլալէ աւելի, մտածելու եւ գոյատեւելու հարց մըն է» եւ որպէս այդպիսին «անիկա յարաբերութեան մէջ է մարդկային մտքի բոլոր գործօններուն հետ»³⁸:

Այս լեզուն, արդէն կապանքներէն ձերբազատեալ, կ'ըսէ քերթուածը, որ

Պրլտեանի պարագային ո՛չ ներշնչում է եւ ոչ ալ ապրումներու դրսեւորում, այլ կենսավիճակ, ըլլալու կերպ. այդ ըլլալը, այսօրուան ժամանակին մէջ, «այսքան աղէտներէ, չարիքներէ վերջ՝ բանաստեղծութիւնը չի կրնար անմեղունակ արտայայտութիւն ըլլալ ինծի համար, քանի որ այդ աղէտները ինդրական կը դարձնեն ամէն ինչ, ամենէն առաջ արուեստն իսկ: Ինչպէ՞ս գրել, երբ աղէտները կը կանխեն զիս»³⁹:

«Աղէտը փակեց պատմութիւնը քերթուածին»⁴⁰:

Պրլտեանի քերթողութեան մէջ բանալի բառեր կան, որոնք կը քակեն իր տողերը.

- **Աղէտ.** կրկնակի աղէտ մը կայ՝ նախ արեան-յիշողութեան-պատմութեան աղէտը (1915), ապա ապրուած աղէտը (1975, Պէյրութ): Այս երկուքը կը բանին իր մէջ ու կը բանին լեզուն, իր մէջէն, որ կը կոտորակուի, կը սփռուի, որպէս հետեւանք, ամէն պահ ապրելի: Աղէտը ապրողը կ'ապրի անվայր տեղ մը եւ սկիզբը իր վայրն է մահուան:

- **Աքսոր.** արքայ մը ամէն ինչէ՛ վայրէ, լեզուէ, ինքնիրմէ: Աքսորին մէջ յիշուող երկիր մը կայ, որ չկայ. եւ լեզուն, որ կայ ու չի յիշուիր. լեզուն կը դառնայ արքայ ու յետոյ՝ երկիր. հոն է որ ինք կայ սկիզբէն, միշտ: Լեզուին մէջ է, որ կ'ապրի արքայը ու կը ջնջէ զայն:

Ամենէն գեղեցիկ երկիրը Հիմնեալ երկն է քեզ կողո:

Անխօսելի արքայ մը կայ, գոր պէ՛տք է խօսիլ՝ չմեռնելու, չհատնելու համար

*ու լեզու՝ աքսորի անլեզու*⁴¹

Կամ՝

*Եւ այս աքսորը անելի մեծ քան աքսորը նախկին*⁴²:

Այս միտքը իր գանազան տարբերակներով կը յայտնուի Պրլտեանի բոլոր գործերուն մէջ եւ կը կազմէ կարեւոր հենքերէն մէկը իր քերթողութեան: Միշտ կը յայտնուի նոյն թոնով, որ կացութիւն մը կը ներկայացնէ. այնտեղ չկայ ո՛չ ողբ, ոչ ափսոսանք: Իրավիճակ մը, որ ինքզինք կը բանի քերթուածներուն մէջ:

- **Ծագում.** Պրլտեանի կրկնուող նիւթերէն մէկն ալ ծագումի հարցն է. վերադարձ մը սկզբնակէտին, եւ որպէս անհատ, եւ որպէս հաւաքականութիւն (Սփիւռք), եւ որպէս ազգ (հայութիւն), թէեւ այս վերջինը շատ ներյայտ է իր գործին ամբողջութեանը մէջ: Այս ծագումին երթալն ալ ուղղակի վերադարձ մը չէ, ետ երթալ մը անցած ճամբաներէն. կը նմանի անելի շատ բխող ակի մը

հուլովոյթին, որ իր սկիզբին կը վերադառնայ առու-գետ-ծով-շոգի-ամպ-անձրեւ-ընդերք բոլորակը ամբողջացնելէ ետք: Որպէս հաստատում կրնանք յիշել ի ր իսկ խօսքը՝ «ոչ ոք գիտէ, որ առաջին բանաստեղծը, որ զիս խոռված է, ան ալ Դուրեանն է. բայց արդեօք հետք մը մնացա՞ծ է անկէ: Ափսոս՝ ոչ»⁴³: Մենք պիտի ըսէինք՝ բարեբախտաբար՝ ոչ:

- **Համակարգ.** բնաւ չկրկնուող, բայց ուժեղ ներկայութի՛ւն զգացնող բառ մը, որ կը նշէ այս քերթողութեան ամբողջ ծրագիրը:

Պըլտեան այն հագուագիւտ հայ գրողներէն է, որոնց գործը կը հպատակի ծրագրումի. «կիրք եւ գիտութիւն» կ'ամփոփէ ինք իր երկը, այսինքն՝ համոզում, որ «մեր միակ այժմեականութիւնը կը հիմնուի օտար մշակոյթներու շփումին, մարտումին, համադրումին վրայ»⁴⁴ Պըլտեան քաջ ծանօթ է արդի արուեստի եւ գրականութեան տեսութիւններուն եւ զանոնք կը բերէ իր գրական թէ գրականագիտական աշխատանքներուն մէջ. «Գրութիւն մը արդէն ինքնին կը սահմանուի իբրեւ աշխատանք եւ ո չ ստեղծագործութիւն՝ ոչինչէն հասնող կատարելութեան մը»⁴⁵:

Մփիւռքահայ ժամանակակից արդիական գրողներու լաւագոյն ներկայացուցիչներէն մին կարելի է համարել զինք, կեցած մշակոյթներու հատումի կէտին, գիտակ անոնց, մէկով լուսատրեալ եւ միւսով հաստատուն. կ'ընդունի սեփականը, առանց կաշկանդուելու անով եւ կ'ընդունի Այլը, առանց հպատակելու անոր: Այսպէս հեռու կեցած երկուքէն ալ, ճշգրիտ հաւասարակշռումի մը մէջ, ան նոր նայուածքով կը դիտէ մեր մշակոյթը:

Պըլտեանի համար գրականութեան կիրքը սկիզբ կ'առնէ հարցադրումներով, որոնք ծնունդ կ'առնեն անոր մանկութենէն, ուր լսուած եւ ապրուած լեզուն խառնուրդ մը եղած է գրաբարի (եկեղեցի) եւ բարբառի (օգտագործուած լեզուն իր ծննդավայր Հայաշէնի մէջ): Այս սկիզբը՝ բնագոյրաբար ապրուած, ժամանակին հետ կը գտնէ իր բացատրութիւնը, կը դառնայ միակ համոզիչ ընտրութիւնը. որովհետեւ երկլեզու քերթողութեան իր երկու փորձերը՝ *Objets et débris* եւ *Fragments du père* քերթուածաշարք-երկերը ցոյց կու տան նաեւ ֆրանսերէնով ստեղծագործելու իր կարողութիւնը:

Այս կիրքն է, որ կը մղէ զինք նորոգումի, արդի սփիւռքահայ բանաստեղծութեան մէջ, որ հասած էր կարելի նուաճումի Մարաֆեանի երկով: Ո՛ր պիտի երթար բանաստեղծութիւնը անկէ ետք. կա՛մ ետդարձ դէպի աւանդականը, կամ՝ խիզախում դէպի նոր տարածքներ:

Այս նոր տարածքներուն համար է, որ Պըլտեան ի գործ կը դնէ գիտութիւնը, համոզուած որ ա՛յս ժամանակին մէջ միայն ներշնչումն ու բարի կամեցողութիւնը բաւարար տարրեր չեն ալ: Գրականութեան կիրքը արդիականօրէն իրագործելու, արտայայտելու համար գիտութիւն է պէտք: Իր քով առկայ են այս երկուքը այնպիսի ներհիւսուածքով, որ նշմարելի չեն զանոնք բաժնող սահման-

ները:

Ուշադիր ընթերցողը, որ ծանօթ է արդի բանաստեղծություն կոչուածին եւ գիտէ անոր երեւութական քառսին ետին կեցող ծրագրումը, այդ ընթերցողն է միայն, որ կրնայ նշմարել քերթուածներուն կառուցուածքային եւ ծրագրային բնոյթը:

Ճիշդ ի՞նչ է այդ բնոյթը:

*Քիչ բառերով կտրել անհուն տարածութիւններ,
զանոնք կարճել, կղպել, առանց շատ բան զեղչելու⁴⁶:*

Պէտք է նշել, որ Պըլտեան «համանուագային» հեղինակ է. իրեն համար ներշնչումէն աւելի կայ ծրագրումը, որ կը հետեւի կառոյցին: Այդ կառոյցը բազմաբջիջային է, տեղաւորուած քանի մը մակարդակներու վրայ, որոնց միջեւ յարաբերութիւն մը կը բանի. եւ այս կառոյցը, որպէս տարածք, աւելի լայնածաւալ է, քան որեւէ առանձին քերթուածի, երկի կամ աշխատանքի կառոյցը: Հետեւաբար, նման տարածք ապահովելու համար, Պըլտեանի երկերը կը կապուին իրարու կառուցային ներքին առնչումներով:

Կառոյցին տրուած այս կարեւորութիւնը արդե՞օք արդիւնքն է 20-րդ դարու սկիզբը Արեւմուտքի մէջ բարգաւազած կառուցողապաշտական շարժումին:

Պըլտեանի քով, սակայն, կառոյցը նախապէս որոշադրուած օրէնքներու վրայ հիմնուած աշխատանք մը չէ, որովհետեւ անոր իւրաքանչիւր գործը իր հետ կը բերէ ի ը ուրոյն կառոյցը: «Գիրքի մը ներքին կառուցուածքը աշխարհի մը, մտածումի մը, ապրելու կերպի մը տրամաբանութիւնը կը յայտնաբերէ»: Այսպէս, իր առաջին գիրքէն՝ *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար*⁴⁷, Պըլտեան կը յայտնաբերէ կառոյցի զգայնութիւնը, «մտածին կիրքը». երկը կը վերաբերի Պէյրութի քաղաքացիական պատերազմին, կը փորձէ իր միջոցներով ըլլալ վիճակը եւ ասիկա՝ քանի մը մակարդակներով. նախ՝ արտաքինը. էջերը բաժնուած են երկու սինակներու, «դիրքերու», ուր նախադասութիւնները գիրար կը հալածեն, կը բախին իրարու, կը ստեղծեն քառսային վիճակ մը, որ կ'արտայայտէ քաղաքին իսկական կացութիւնը: Սակայն երկին մէջ ոչինչ կայ քառսային. ամէն բան կը հետեւի մտածումին, որ կը կառուցէ երկը, իրարու հակադրելով մօտ բաներ, կամ իրարու մօտեցնելով ամբողջովին իրարմէ հեռու երեւոյթներ: Այս գործին մէջ տիրողը հակադրութիւններն են:

Հատուածներ «սենեակ»ի մասին գիրքը կը բերէ հատուածներու ձեւը իր հետ, որ տարի մը ետք պիտի կրկնուի *Հատուածներ հօր* գիրքին մէջ:

Հատուածները որոշ չափով կը թարգմանեն հատուածականութիւնը ա՛յն առօրեային, զոր սփիւռքահայը պարտաւոր է ապրիլ:

Անշուշտ այստեղ կարելի չէ ամբողջ գիրքը վերլուծել (Նորվան եպս.

Չաքարեան ըրած է ատիկա, 97 էջանոց քերթուածը մեկնաբանելով 231 էջերու մէջ⁴⁸): Ըսենք միայն, որ չակերտաւոր սենեակը իր հասկնալի իմաստէն զատ կը հագնի նաեւ իմաստը լեզուին. այսինքն երբ ամբողջ գիրքը «սենեակ»ը կը պատմէ, միաժամանակ կը պատմէ լեզուն.

*արտածագ
ի՞նչ նշան
կ'ուրի ճերմակ
ալիքներով ձիաարող
երախ գծող ընդարձակ համը ձայներուն*⁴⁹:

Երկէ-երկ կը բարդանայ կառոյցը ու կը նրբանայ: 1978-ին լոյս տեսած *Objets et débris* քերթուածը կը կառուցուի ա՛յն երկու լեզուներուն վրայ, որոնք կը կազմեն հեղինակին լեզուամտածողական հիմքը: Ասիկա կը յղուի նաեւ միջազգային գրականութեան եւ կը մատնէ ճիգ մը՝ արդի հայ գրականութիւնը տանելու միջազգային հրապարակ, ինչպէս ըրած են Էգրա Փաունտ եւ Թի. Էս. Էլիըթ՝ իրենց քերթուածներուն մէջ օգտագործելով հին յունարէնով կամ դասական ֆրանսերէնով մէջբերումներ:

*Հակաքերթուած*⁵⁰, ինչպէս հեղինակը ինք կը բնորոշէ, գիտակցուած եւ արարուած հատում մըն է այն բոլորէն, որուն «կառչած կը մնար նախապէս, Փարիզ գալէ առաջ»:

Այս հատումը կը սկսի քերթուածին հիմքի փնտրտութեն, անկէ ծնած հարցադրումներէն՝ «ի՞նչ կրնար ըլլալ օրինավիճակը գրութեան մը, որ կը գրուի նախկին ներդաշնակութենէն անդին, էութեան ներկայութեան ջնջումին մէջ»:

Այս հարցադրումը, որմէ կը ծագին այլ հարցադրումներ՝ «ի՞նչ էին բառերը, լեզուն: Խօսքը: Եսը», կը տանին հեղինակը այն եզրայանգումին, որ գլխաւոր զսպանակը կը դառնայ «Հակաքերթուած»ին.

Պէտք էր ամէն ինչ մտածել կրկին, ծայրէն... վասնզի կ'անդրադառնայի որ ամէն ինչ արդէն լուծուած էր իմ գալէս առաջ:

Հետեւաբար *Հակաքերթուած*ը կը քակէ քերթուածին որոշադրեալ տուեալները, մանաւանդ «իմաստ» եւ «էութիւն» յղացքները՝ հասնելու համար հիմքին:

«Հակաքերթուածը քերթուածէն դուրս ելլելու փորձ մըն է»⁵¹

«Ելք

բայց ճանաչումով»⁵²:

Ճանաչումի աշխատանք մը իրաւամբ:

1983-ին լոյս տեսած գործին՝ *Վայրերուն*⁵³ կառուցային ենթահողը սփռումն

է. այնտեղ նախադասութիւններու, մտածումներու եւ վիճակներու սփռում կայ, որ երկը կը տանի իր լրումին՝ նոյն ատեն յղուելով Մփիւտքին եւ լեզուին:

Մանտրաներու երկու շարքեր հրատարակուած են մինչեւ հիմա, մէկը *Մանտրաներ Ա.* շարքն է, երկրորդը *Ելք* խորագրուած հատորը, որուն ետեւի շապիկին հեղինակը կը բացատրէ թէ ի՞նչ է մանտրան, կը յստակացնէ, թէ իրէ ն համար ինչի կը ծառայէ այդ ձեւը եւ կ'աւելցնէ, որ այս երկրորդ շարքը «որոշ համեմատութեամբ մը կրուած (է) նոյն արարքով»⁵⁴:

Մանտրան այստեղ «գեղարուեստական սկզբունք» մըն է, «յօրինման կերպ մը, հաւասարապէս հեռու արձակէն եւ քերթուածէն»:

Նպատակ կը. «լեզուի հրահանգին կատարումով հասնիլ գերիշխան ազատութեան մը»: Ուրեմն այսքան՝ խորագրին մասին, հեղինակի մը կողմէ, որ մեծ կարեւորութիւն կու տայ խորագրին, որպէս սեմ, ուրկէ կարելի կը դառնայ մուտքը դէպի գրութիւն:

Մանտրան ո՛չ արձակ, ո՛չ քերթուած - եթէ հաւասարապէս հեռու կը կենայ այս երկուքէն - այլ նոր տարածք մը, ուր լեզուի հրահանգին կատարումով կարելի է հասնիլ գերիշխան ազատութեան:

Ի՞նչ ըսել է լեզուի հրահանգի կատարում. կը նշանակէ՞ գիրին սանձերը յանձնել լեզուին եւ ձգել, որ ան՝ լեզուն, տանի գիրը իր ետեւէն: Այլ խօսքով՝ յանձնուիլ լեզուի ենթագիտակիցին, ծինելով հասած բոլոր նախկին յիշողութիւններուն եւ ապրուածին, բայց միշտ գիտակցութեան ներկայութեամբ, թէ ոչ «հրահանգ» բառը պիտի չըլլար հոն:

Բայց ո՞վ է որ պիտի հասնի գերիշխան ազատութեան. բայական անորոշ ձեւը անորոշ կը ձգէ խնդրոյ առարկան. հեղինակը պիտի հասնի գերիշխան ազատութեան, թէ գիրը, գրութիւնն է, որ պիտի հասնի անոր:

Այս երկրորդը որքան ալ անսովոր, կարելի է. երկար, առանց կէտադրութեան, քերթուածին օրէնքները անտեսող գրութիւններ են մանտրաները, ուր դէպքերն ու մտածումները, յուշերն ու տպաւորութիւնները ամբողջ թափով կը թափին նոյն տեղը՝ էջին:

Հետաքրքրական է, որ այս գրութիւնները կը բռնեն, կը ցանցեն ա՛յն պահը, երբ լեզուն գիրի կը վերածուի եւ կ'իյնայ էջի տարածքին գամուելու. եւ լեզուն, որ կրնար հասնիլ «գերիշխան ազատութեան», կրկին կը սահմանուի գիրով, թէեւ բաւական հեռու՝ նախկին սահմաններէն:

Նման գրութիւններու պարագային հարցը այն է, թէ ընթերցողը պէ՞տք է փնտռէ առնչութիւններ, կեանքի մը ուրուագիծը, կամ ընդհանրապէս կեանքին ուրուագիծը այս տողերուն տակ, թէ՛ պարտի հետեւիլ լեզուի գնացքին ու տրուիլ անոր, ընթերցումէն ստեղծուած պահուն:

Հակառակ որ գիրը շրջապատող սահմանները բաւական հեռու տարուած են, բայց միշտ կացութիւնը նոյնն է՝ կարելի չէ իմաստ եւ լեզու անջատել իրարմէ.

շեշտի փոփոխությունն է միայն կարելի:

Հր⁵⁵ քերթողագիրքը միակն է Պրլտեանի երկերեն, որ լրի ամբողջություն մը չէ, այլ կազմուած է երեք շարքերէ՝ «Անանուն», «Յրում» եւ «Հակադիր ժամանակներ» խորագրերով:

*Հատուածներ հոր*⁵⁶ գրքոյկը երկրորդն է Պրլտեանի երկլեզու քերթողութեան փորձին *Fragments du père* խորագրուած եւ հրատարակուած 1979-ին միայն... 50 օրինակ: Այդ հրատարակութեան մէջ գրութիւնը ունի եօթը հատուածներ: Աւելի ուշ, 1986-ին, *ԿՍՍ* հանդէսի միացեալ 4-5 համարի էջերուն (49-80) երեւցած է աւելի ընդարձակ եւ միայն հայերէն օրինակ մը: Այս օրինակին առանձին հրատարակութիւնն է 1993-ի երեւանեան հրատարակութիւնը՝ 34 հատուածներով, անակնկալ մը հեղինակին համար.

Եթէ ինծի մնար, գուցէ երբեք հատոր չէր ըլլար, քանի եղածը մաս պիտի կազմէր աւելի ընդարձակ գրքի մը, որ կէս ճամբան մնաց, գրուած 1970-1984 թուականներուն:

Գիրքը կը զսպանակուի հօր մահէն եւ կը պատմէ հայրը (ոչ՝ հօր մասին), այնպէս, որ խորհրդանիշի կը վերածուին թէ՛ ան, թէ՛ բացակայութիւնը անոր: Հայրը խօսքն է եւ խօսքին անկարողութիւնը միաժամանակ՝ «ինչ որ կը գրեմ բնաւ ուզածս չէ». բայց մահ մը, որ կրնայ նաեւ սկիզբ ըլլալ՝ «անկէ ի վեր կը խօսիմ եւ այս խօսքը սկիզբ չունի», որովհետեւ «...կը կծկուիմ բանտարկեալ, խօսքին մէջ, դանդաղ, խօսքին հետ, կը լռեմ, պիտի լռեմ...»:

Էութենական ամենէն հիմնական հարցերը կ'առնչուին լեզուին, խօսքին. եւ խօսքը կը դառնայ բոլոր հարցերէն վեր, միաժամանակ ըլլալով ամենէն խորունկը.

*Կը բա
բախէի խօսքին դէմ
եւ անխօսութեան⁵⁷:*

Կը տեսնենք, որ կառոյցը վերջնական ու սառած օրէնքներու ամբողջութիւն մը չէ Պրլտեանի համար, այլ նոր փորձարկումներու կարելիութիւն մը: Ամէն նոր գործ իր հետ կը բերէ իր կառոյցը, օրէնքներ կը սահմանէ իրեն համար եւ կ'ընթացանայ այդ օրէնքներով:

Տակաւին, անկախ իւրաքանչիւր երկի առանձնայատուկ կառոյցէն, գործերուն ամբողջութիւնը ինք կը մտնէ ընդհանուր, աւելի մեծ, ամբողջական բայց ոչ փակ կառոյցի մը մէջ: Այս երկրորդը կը զգացուի որոշ հեռաւորութենէ մը դիտելով գործերուն ամբողջութիւնը, երբ յստակ կը դառնան գիրքէ-գիրք զացող, նոյնութեամբ կամ տարբերակներով կրկնուող նախադասութիւններ, բառեր,

2021-2022 թվականի նիւթեր եւ թեմաներ:

Հաւանաբար Պրլտեան իրապէս հազուագիւտ այն քիչերէն է, որոնց գործը կը կենայ «տեսական գետին»ի մը վրայ: *Բաց նամակ*ի նյութը նամակի մը մէջ կը գրէ.

*...Հարկ է խորացնել, առնչել արեւմտեան, գերարեւմտեան վիճակին, ուր էք, զայն դարձնել տեսականօրէն հիմնադրուած*⁵⁸ (ընդգծումը մերն է եւ խօսքը կ'երթայ ստեղծագործութեան):

Պրլտեանի համար ամբողջ գրողական արարքը մեծ հարցադրում մըն է, առնչուած իր ապրած կացութեան, որը կացութիւնն է, լայն գիծերով, բոլոր սփիւռքահայերուն. այսինքն՝ Սփիւռքին: Տեսական իր գրութիւններուն մէջ Պրլտեան Սփիւռքը կը բացայայտէ որպէս «անօրէնութեան վիճակ», «անյիշողութիւն», «որով ոչ մէկ ժամանակ կը դառնայ համադրելի, ամբարելի, աւանդելի»:

Ի՛նչ ալ գրուի «բանաստեղծութիւն» անունին տակ, ան յարաբերութիւն մըն է լեզուին մէջ, լեզուին հետ, առանց գեղչելու բան-ին ճանաչողական արժէքը:

Իսկ Սփիւռքը, Սփիւռքը իր կարգին եւ այլ ձեւով ճակատում մըն է երկլեզուութեան, ըսենք՝ առհասարակ լեզուականութեան-խօսողութեան հետ, եւ դեռ՝ ճակատում մըն է ամէն «բանաստեղծական» փնտռութիւն համար իր իսկ կարելիութեան հետ:

Կը տեսնենք որ Պրլտեանի քերթողութիւնը կը յենի, կամ կը կենայ այս երկու կառոյցներուն վրայ՝ լեզու եւ Սփիւռք, որոնք անջատ չեն իրարմէ, այլ միահիւսուած են խիտ ձեւով եւ իւրաքանչիւրը իր անդրադարձը կ'ունենայ միւսին վրայ, որովհետեւ «լեզու եւ Սփիւռք, բանաստեղծութիւն եւ սփիւռքայնութիւն իրարու կը հանդիպին լեզուի կիրարկման եզրին վրայ, որը նաեւ անոնց հասարակաց եզրն է»:

«Բացական կառի պէս բերնիս»:

Այս նախադասութիւնը կրնայ ոչինչ նշանակել. բայց երբ կը կարդանք՝ «Սփիւռքը ամբողջովին լեզուին մէջ է, իսկ լեզուն ամբողջովին բացակայ է լեզուին կիրառումներէն» («Բացական լեզուի պէս բերնիս» կրնայի ըսել), առաջին նախադասութիւնը կը տեղաւորուի ինքն իր մէջ եւ ամէն բան կը դառնայ յստակ:

Սսիկա բացատրութիւն չէ. այլ մտնել մըն է հեղինակին քերթողական տրամաբանութեան մէջ. որովհետեւ իւրաքանչիւր քերթող ունի իր տրամաբանութիւնը. շատերու մօտ ան այնքան պարզունակ է եւ մակերեսային, որ ոչ մէկ ճիգ կը պահանջէ ընթերցողէն: Պրլտեանի մօտ այդ տրամաբանութիւնը ոչ միայն բարդ է, այլ միաժամանակ՝ բազմամակարդակ եւ երկդիմի. կը նշանակէ, որ

առաջին եւ արագ ընթերցումը իր քերթողութեան կրնայ շլմորեցնել: Նման երկերու պարագային ընթերցումը աշխատանք կ'ենթադրէ ընթերցողին, քակումի, մակարդակներու փնտռուածքի եւ մանաւանդ այդ բոլորը զօդող էասարբը գտնելու աշխատանք: Եւ արդիական արուեստները յատկանշող որպէս երկրորդ կէտ կարելի է նկատի առնել այս:

...լեզուն իր գաւառները, երկիրները ունի, որոնց հագիւ մի քանի շրջաններուն մէջ թափառելէ, շրջելէ վերջ... կը կենանք, մինչ պէտք էր շարունակէինք: ...լեզուին վրայ աշխատանք մը անսահման փնտռուածք մըն է նեղ թուող կալուածի մը մէջ: Էականը հոն մնալն է եւ կալուածը փոխելը», որովհետեւ «գրականութիւնը գիրերու կալուածն է եւ ո՛չ իրակա-նութեան»:

Կարելի է համաձայն չըլլալ հեղինակին հետ, արդարացիօրէն: Սակայն ի՛ր համոզումն է այդ, եւ բանալին՝ իր երկը քակելու աշխատանքը դիրացնող:

Պըլտեանին աշխատանքը լեզուէն ներս իրաւունք կու տայ իրեն ազատօրէն թափառելու լեզուի «երկիրներուն, գաւառներուն» մէջ, յաճախ խաղալով, խաղ մը որ ունի իր օրէնքները եւ կ'ընթանայ մեծ լրջութեամբ:

Այստեղ է, այս «խաղ»ին մէջ, որ բառերը վանկային անսովոր բաժանումով նոր իմաստ կը հագնին, այն որ չունին, բայց որ հեղինակը կու տայ իրենց, ինչպէս *տարբեր* բառը երբ կը գրէ *տար-բեր* ու կ'ըսէ.

...սովորական բառեր... բայց տարբե՞ր: Այո, տար-բեր: Այսինքն տարուած այլ տեղ, օտարացուած եւ բերուած նորէն այստեղ, այլափոխուած, յեղափոխուած, դրուած ուրիշ ծիրի վրայ:

Այստեղ կ'ուզեմ անդրադառնալ իր *Objets et débris* (1978) քերթողագիրքին, որ երկլեզու քերթողութեան քանի մը փորձերէն մէկն է Սփիւռքի մէջ:

Այս քերթուածին զպանակը Ասատուրի⁵⁹ մէկ ցուցահանդէսն է, ուր բոլոր գործերը, բացի մէկէն, ստորագրուած են ֆրանսերէնով: Այստեղէն է, որ կը բանի քերթուածին ծննդոցի գրգիռը, երկու ուղղութիւններով. առաջինը՝ կարելիութիւնը առօրեայէն քերթուածին փոխադրելու երկու լեզուներով հաւասարապէս արտայայտուելու իրողութիւնը. երկրորդը՝ նկարչութիւնը գրելու, քերթելու փորձը. կարելի է Ասատուրի նկարները «գրել» եւ ինչպէ՞ս:

Սփիւռքի իրողական վիճակին արտայայտութիւնն է այս քերթուածը:

Կ'ապրինք մշակոյթներու հանդիպման կէտի մը վրայ եւ այդ մշակոյթները պէ՛տք է ընդունինք: Փաստօրէն հաշտուած ենք առօրեային մէջ, բայց գաղափարական մակարդակի վրայ կը հակադրուինք անոր:

Երբ սփիւոքահայր, ո՛ր երկրին մէջ ալ ըլլայ, հաւասարապէս երկու լեզուներն ալ կը գործածէ, ինչո՞ւ կարելի չըլլայ այդպէս ալ գրել: Այդ երկու լեզուները սփիւոքահայ մարդուն մէջ կ'ենթարկուին փոխազդեցութիւններու, կը քայքայուին ձեռով մը, կը վերածուին ուրիշ լեզուի մը, որ կը բանի ներշնչութեամբ կերպով երկուքին մէջ ալ: Ասիկա կարելի կը դառնայ միայն այն պարագային, երբ գրողը որոշ հեռաւորութեան մը վրայ կը կենայ լեզուէն: Երկրորդ լեզուին, հոս՝ ֆրանսերէնին պարագային հասկնալի է այս հեռաւորութիւնը. ինչպէ՞ս ապահովել նոյնը հայերէնին մէջ:

Իր մանկութիւնը Հայաշէնի (Պէյրութ) խառնուրդ բարբառներուն եւ եկեղեցիէն լսուած գրաբարին մէջ անցուցած գրագէտին համար «գեղարուեստական լեզուն սորվիլը նոր, ուրիշ լեզու մը» սորվելու պէս բան մը եղած է: Ուրիշ իմաստով՝ մխրճուած չէ լեզուին մէջ, ընդունելու համար զայն ինչպէս որ է: Այդ հեռաւորութենէն դիտուած, կարելի է յստակօրէն տեսնել, որ «լեզուն մեզի նախապաշարումներով, աւելի ճիշդը՝ անանդութիւններով կը հասնի: Շատ մը բառեր չեն համապատասխաներ մեր հոգեկան վիճակներուն, մեր տազնապնդներուն եւ ատոր համար գրագէտը ամենէն առաջ լեզուն կը բռնէ՝ քանդելու համար զայն»⁶⁰:

Պըլտեանի ամբողջ գրականութեան մէջ, որ ինքնին կարելի է փորձառական համարել, *Objets et débris* գործը փորձառական երանգ ունի: Թէ որքանո՞վ յաջող փորձ մըն է ան, չենք կրնար հիմա որոշել: Բայց կը մնայ փաստը, որ զայն լիովին ընկալելու համար՝ երկու լեզուներն ալ հաւասարապէս գիտնալու խնդիր մը կայ հոս, ինչ որ կրնայ խոչընդոտել ընթերցումը, հետեւաբար՝ ընկալումը:

Արտաքին, երկլեզու ձեւը քերթուածին կը խօսի խորքը, էութիւնը, երկլեզուութեան վիճակը.

Vox duelle qui me divise le corps et m'invente.

Երկլեզուութեան եւ անկէ ծնած միւս երկ-բաներուն մէջ բռնուած, ան կը դառնայ կրկնակի օտար, կրկնակի աքսորեալ.

Je suis l'étranger de l'intérieur
je suis l'être-en-germe dans votre langue
elle n'est plus la votre puisque je l'invente
elle n'est plus la notre puisque je la contre
voici la morte conjugée à la vivante

Հետաքրքրական է նշել *l'étranger* եւ *l'être-en-germe* բառերուն նմանաձայնութիւնը:

Միայն կ'ըլլայ տողերը թարգմանել. պետք է զանոնք կարդալ բարձրաձայն, իրենց բնագրին մէջ, զգալու համար ֆրանսերէնին շեշտերը եւ մանաւանդ այդ շեշտերուն տարբերութիւնն ու հակադրութիւնը հայերէնի շեշտերուն: Այս տարբերութեան մէջ է քերթուածին էութիւնը, որ իր կարգին էութիւնն է սփիւռքահայ մարդուն:

Գրեթէ կը տեսնենք աշխատանքը նկարիչին, բառերուն ընդմէջէն. քերթուածը՝ երկլեզու, կը դառնայ թարգմանութիւնը նկարին՝ անլեզու. եւ որովհետեւ այդ երկուքը նոյնը կ'ընեն, մին բառով եւ միւսը գիծով, ուրեմն կարելի է զիրենք միացած տեսնել տեղ մը, որ հողի համազօր է եւ որ այստեղ թուղթն է, տարածութիւնը արուեստին.

*խօսքը կը ծնի գիծէն հեռաւորութեան
խօսքը կը ծնի մատներէն
մատներէն լողացող ջուրերու վրայ
եւ մատները կը ծնին գիծէն⁶¹*

Հակառակ երկրորդ լեզուին՝ ֆրանսերէնին, որ ինչպէս ըսինք կրնայ դժուարացնել ընթերցումը, քերթուածը վերջաւորութեան կը ձգէ սպաւորութիւնը յաջողած ըլլալու, որովհետեւ ընթերցողը կը դնէ ֆիզիքսապէս զգալի ա յն կացութեան մէջ, որ կը կոչուի Սփիւռք:

* * *

Ըսինք, որ Պըլտեանի ամբողջ քերթողութիւնը կը կենայ «տեսաբանական գետին»ի մը վրայ: Այլ խօսքով՝ Պըլտեան տեսաբանօրէն կը հիմնաւորէ, կը հաստատէ իր քերթողութիւնը, որ, նոր ըլլալուն, կրնայ «անհասկնալի» կամ «անհեթեթ» թուիլ:

Անշուշտ ինք առաջինը չէ մեր գրականութեան մէջ. իրմէ առաջ Մեծարենց, Ինտրա եւ Յակոբ Օշական ըրած են իրենց ստեղծագործութեան քննադատութիւնը:

«Ընթերցումներ»ու (ինչպէս ինք կը կոչէ զանոնք, ուսումնասիրութիւն բառը ճիշդ չգտնելով իր գրութիւններուն համար) իր երկու հսկայ հատորները կը հաստատեն մօտեցումի նոր եւ բաւական շարժուն ոճ մը: Այդ երկու հատորներէն (*Տրամ*, Պէյրութ, 1980, *Մարտ*, Անթիլիաս, 1997) առաջինը, որ տրամադրուած է բանաստեղծութեան, կը բացուի «Տրամ եւ ընթերցում» գրութեամբ, որ «ընթերցումի տեսութիւն» մը կը հաստատէ:

Այս նոյն տեսութեամբ է, որ Պըլտեան կ'ընթերցէ ի՛ր ստեղծագործութիւնները, ինչպէս նոյն գիրքին վերջին գրութիւնը, որ Զարեհ Որբունիի ուղղուած նամակ մըն է եւ կը վերաբերի *Հատուածներ «սենեակ»ի մասին* գիրքին մասնաւորապէս եւ քերթուածին, քերթուած գրելուն ընդհանրապէս (այս գրութիւնը պատասխան

մըն է Ջ. Որբունիի «Ինչո՞ւ բանաստեղծություն կը գրեք» հարցումին):

Նոյնպիսի գրություն մըն է Մարկ Նշանեանին ուղղուած նամակը, *Հակաքերթուած*ի առիթով գրուած⁶²:

Այս գրությունը եւս կը ծնի պարզ հարցում մը՝ «Ի՞նչ է «Հակաքերթուած»ը», որուն որպէս պատասխան իր գրությունը այսպէս կը սկսի Պըլտեան.

Ըսել կ'ուզէիր, կ'ենթադրեմ, ինչպէ՞ս այլ գիրքը կ'արձանագրուի նախապէս տպուածներուն, բայց իրմէ վերջ գրուածներուն հետ:

Այս երկու գրություններն ալ, թէեւ կ'արձագանգեն որոշ ստեղծագործություններու, բայց քերթուածի հարցն է, որ կը դնեն, այդպէսով գրութեան տալով ընդհանուր տեսաբանութեան մը կշիռը:

Օրինակ մը տալու համար կը շարունակեմ նախկին մեջբերումը⁶³.

Հարցումդ կը վերաբերէր նուազ Հակաքերթուած կոչուած հատորի տեղին, որքան զայն առբերող հարցադրութեան, հարցումներու սարքին կամ կառուցումին, որմէ զուրկ՝ գրելու արարքը կը վերածուի անհեթեթ աշխատանքի, թէեւ բնաւ՝ անկարելի (ընդգծումը մեզմէ, Մ.Ե.):

Անշուշտ այս «հարցադրումը», որուն մասին կը խօսի Պըլտեան եւ որ այս պարագային կը վերաբերի հիմքի, լեզուի, կառոյցի եւ այլ հարցերու, այլ գրողներու պարագային կրնայ վերաբերիլ մարդկային կեանքի էութենական գոյութեան, կամ ներաշխարհին, հարցեր, որոնք նոյնքան հիմնական կրնան համարուիլ: Կարելորը՝ հարցադրումին կամ ամբողջ սարքին գոյությունն է:

Հարցումի, հարցախնդրութեան տենդը՝ ո՛չ թէ միայն որպէսզի մտածումը մեզ չլքէ, այլեւ որպէսզի գրականութեան փորձառութիւնը անդադար բախի իր անկարելիութեան⁶⁴:

Երբ կը խօսինք Պըլտեանի տեսաբանական երեսին մասին, *Տրամի* կողքին, որ նուիրուած է բանաստեղծութեան հարցերուն, պէ՛տք է անդրադառնանք նաեւ իր *Զրոյցներ բանաստեղծութեան մասին* փոքրիկ հատորին:

Այս զրոյցներով Պըլտեան կը խօսի ո՛չ միայն իր քերթողութեան մասին, այլեւ այդ քերթողութեան ընդմեջէն գրական-քերթողական արդիականութեան մասին՝ բացայայտելով նոր մօտեցումներու կարելիություններ: Այդ մօտեցումներուն գլխաւոր յատկությունը այն է, որ հակառակ արեւմտեան սկզբնաղբիւրներուն, կը մնան մէ ր ասանդություններէն ծնած, այդ ասանդություններուն քաջատեղեակ, բայց զանոնք զանցող:

Զրոյցները կը վերբերեն գիրին, ու մանաւանդ քերթուածին առնչուող, զայն

շրջապատող եւ ներսէն «բանող» ամենէն հիմնական հարցերը:

Հին Էին մեր ընթերցումի կերպերը եւ պէտք էր մէկը գար ու նոր կերպեր բանաձեւեր մեզի համար:

Վաղուց, շատ վաղուց չէր խօսուած, թէ ի՞նչ էր բանաստեղծութիւնը, եւ ի՞նչ է ան այսօր, այս ժամանակներուն մէջ, որոնք յաճախ հապճեպ կերպով «անբանաստեղծական» կ'որակուին:

Գիրքը նախապէս, տարբեր առիթներով, տարբեր ժամանակներու եւ տարբեր թերթերու մէջ լոյս տեսած գրոցներու եւ նամակներու հաւաքածոյ մըն է, *Ջրոյցներ բանաստեղծութեան մասին* խորագրուած: Իրաքանչիւր գրոյց սեւեռումի կը բերէ Պըլտեանի քերթողութիւնը, կամ մ'հատորներու ընդմէջէն, ինչպէս է պարագան *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համարին* (գրոյց՝ Վեհանոյշ Թեքեանին հետ), եւ *Հակաքերթուածին* (նամակ Մարկ. Նշանեանին), կամ յուշերով, կապուած Ն. Սարաֆեանին եւ կամ բանաստեղծութեան կապուած հարցերու արծարծումով, ինչպէս բանաստեղծութեան եզր-պատմութիւն-քերթուածին շուրջ բեւեռումը: Անշուշտ կան *Տրամ* ու *Մարտը*. Բայց անոնք մեր գրականութեան մէջ եղած «ընթերցումներ» են, մինչ ասոնք կը մնան ի՞ր՝ Պըլտեանին քերթողութեան ընթերցումները (բառը իրմէ փոխ առնելով):

Այս գիրքը նժարային հաւասարումի կը բերէ Պըլտեանի քերթողութիւնը եւ անոր տեսաբանութիւնը: Այսինքն Պըլտեան դուրս կու գայ նորարարութեան թակարդէն՝ տեսաբանական տրամաբանութեան քովն ի վեր փոել անհամոզիչ եւ անարդարանալի ստեղծագործութիւն, եւ այս գիրքով կարելի հաւասարումի մը կը բերէ իր քերթողութիւնն ու այդ քերթողութեան տեսաբանութիւնը:

Գիրքին ամբողջութիւնը կը խօսի քերթողութեան մէջ շատ հիմնական՝ ի սկզբանէ գոյութիւն ունեցող հարցերու մասին. այսպէս.

Ա. Ինչո՞ւ գրել

Այս հարցումը, բացայայտ թէ թաքուն, միշտ եղած է Պըլտեանի մօտ, արձակ թէ չափածոյ գործերուն մէջ եւ անոնց ետին հաւասարապէս: Ճակատում կեանքի ինչուններուն դէմ, որոնց դիմաց լաւագոյն ձեւը գրելն է:

Նախ՝ գրել կարենալ խօսելու համար: Դէպք մը տարբերակներով գրելը կրնայ զայն բացայայտել, լոյսին հանել անոր մուտք մասերը եւ, որպէս հետեւանք, խօսքի վերածել բան մը, որ կը մերժէր խօսուիլ: Կարելիութիւններու բազմազանութիւն մըն է, որուն կը դիմէ հեղինակը «խօսելով», իսկ տարբերակները միշտ ալ նոր եզրայանգումներու կարելիութիւն կը պահեն իրենց մէջ: Այս տարբերակները դէպքի մը մակարդակէն անդին կ'անցնին, հասնելու նաեւ մինչեւ լեզուական մակարդակը, որ, խորքին մէջ, հեղինակին գլխաւոր մտահոգութիւնը կը մնայ, ծածկուած անոր՝ դէպքին չքմեղանքին տակ:

...դէպքը, որ հայրիկը լռեց եւ որ քեզի կը մնայ ձկեկով, խորտակելով, պայթեցնելով փականքը վերջապէս, խօսիլ⁶⁵:

Ապա գրել, զանցելու համար գրելու անկարողութիւն մը, սկիզբէն իսկ ապրուած, զգացուած: Ասիկա անշուշտ բառացի անկարողութիւնը չէ գրելուն, ուղղակի Պըլտեանին առնչուած, այլ գիրին անկարողութիւնը՝ բացայայտելու ներքին, ճշդուած բան մը: Այսինքն անկարողութեան զանցումը կը դառնայ գիրը իր սահմաններէն հանելու, անոր սահմանները կարելի թէ անկարելի չափերով ընդլայնելու ձգտում մը, փորձ մը:

Գրութիւնը լեզուին անհաղորդման ստանձնումն է⁶⁶:

Գրել ոչ որպէս ինքնարտայայտումի միջոց, «չեմ գրեր արտայայտուելու համար»⁶⁷, այլ որպէս մտածումի միջոց.

Գրելը ինծի համար չէ դադրած ըլլալէ մտաւորական գործողութիւն մը, անդադար ինքզինք քննարկող, փորող, ընդարձակող, հարցաքննող աշխատանք մը, որ կը կանգնի շատ ասդին գեղեցիկի մը կամ ճշմարտութեան մը այնքան յարգելի, բայց, կրկին ինծի համար՝ հեռաւոր ու անմատչելի որոնումներէն⁶⁸:

Թէև Պըլտեան յաճախ կ'ըսէ թէ իրեն համար լեզուն միջոց չէ բան մը պատմելու, բայց այստեղ կ'ընդունի նաեւ, որ լեզուն միջոց է բան մը մտածելու. թերեւս աւելի ճիշդ կ'ըլլար ըսել՝ լեզուն միջոց մըն է լեզուն մտածելու: Այսպէսով է, որ լեզուն կը դառնայ վայրը, ոչ միայն բնակելու, - ինչպէս Սփիւռք, - այլ նաեւ վայրը ըլլալու, կացութիւն մը եւ կեցութիւն մը փոխադրելու լեզուին մէջ եւ աստով իսկ արտայայտելու համար ժամանակը, որ կարծես անընդհատ խոյս կու տայ իրմէ: Վայրի եւ ժամանակի բարդ յարաբերութիւն մը, որուն վայրը լեզուին մէջ է:

Բ. Ինչո՞ւ այսպէ՛ս գրել

Յաճախ հարց տրուած է Պըլտեանին, թէ ինչո՞ւ այսպէս կը գրէ, - ինչպէս որ կը գրէ: «Այսպէս»ին մէջ կ'իյնան խտութիւնը, աւելորդաբանութիւններու զեղչումը, գրաբարեան արտայայտութիւնները եւ այլն:

Անշուշտ ամենէն առաջ կայ ոճի հարցը, որուն մէջ բացարձակօրէն ազատ է հեղինակը - թերեւս ասիկա հեղինակին միակ ամբողջական ազատութիւնն է - իսկ վերը յիշուածները կը նշեն ոճը.

որովհետեւ կը սիրեմ՝ լաւ բանուածքը, փորուածքը.

Գրածներս թափանցիկ չեն, որովհետեւ ոչինչ կ'արտայայտեն. հարցեր կը կոչեն, կը կանչեն, որոնք մ'իայն իմս չեն, մեր կացութեան են⁶⁹:

Այստեղ կայ անշուշտ փորձը լեզուն ձերբագատելու իր կարգ մը քերականական կամ շարահիսսական պարտադրանքներէն. պէտք չէ մոռնալ, որ Պըլտեանի քերթողութիւնը սկիզբէն իսկ փորձառական հակումներ կը ցուցաբերէ: Արդիւնքը կրնայ շատերու համար համոզիչ չըլլալ, սակայն ինչպէս ըսինք այս գրութեան սկիզբը, իր գրոյցները կը բացայայտեն (չեն միտիւր համոզել) իր սկզբունքները:

Իսկ գրաբարով մեջբերումները, «կա մ կու գան իբրեւ ծէսի լեզու, կամ իրողութիւն մը կը մեկնաբանեն ազգագրական աչքով»⁷⁰:

Գ. Ինչո՞ւ բանաստեղծութիւն

Բայց ինչո՞ւ ոտանաւոր գրել⁷¹:

Զգալի հիւմըր մը կայ այստեղ, ոտանաւոր բառին տակ, ըսուած գրողի մը կողմէ, որ պարզապէս կը յայտարարէ.

Զեմ՝ կարծեր, որ ինչ որ կը գրեմ՝ բանաստեղծութիւն է⁷²:

Եւ անմիջապէս, անհրաւեր, կու գայ հարցը՝ եթէ բանաստեղծութիւն չէ գրուածն ու հրամցուածը, ի՞նչ է ուրեմն:

Կարդալէ ետք ամբողջութիւնը Պըլտեանի քերթողութեան, կամ ինչ որ լոյս տեսած է անկէ մինչեւ այսօր, կը մղուինք մտածելու, որ հաւանաբար բանաստեղծութիւնը բանաստեղծութեամբ մտածելու, բանալու, փորելու արարք մըն է այս քերթողութիւնը, որ իր սկզբնաւորումին մէջ իսկ կը տարբերի ընթացիկ քերթողութենէն, թերեւս անոր համար միայն, որ կը մերժէ ներշնչումը եւ ճամբայ կ'իյնայ մտածումին ուղիներով:

Ինչի՞ կը ծառայէ նման քերթողութիւն, ուր վերջին նպատակը «վեհացումը» չէ բնաւ. բայց, արդեօ՞ք որեւէ բանի կը ծառայէ քերթողութիւնը, ինքզինք ըլլալէ զատ: Պըլտեանի համար, «քերթուածը հարկին տակն էր աշխարհը ըսելու եւ ինքզինք պատմելու նոյն ատեն»: Եթէ նկատի առնենք սակայն, որ Սփիւռքը ամբողջութեամբ լեզուին մէջ է, կրնանք հասկնալ, որ քերթողութիւնը այս պարագային, կը դառնայ միջոց, լեզուին մէջ բացակայ լեզուն փնտռելու, պեղելու:

«Սփիւռք եւ բանաստեղծութիւն, Սփիւռք եւ գրութիւն, տեղ մը կը հանդիպին իրարու»⁷³. որովհետեւ «քերթուածը յայտնաբերելու էր աշխարհը, որ կը յայտնաբերէր քերթուածը իր կարգին»⁷⁴:

Իր մեկնակէտին իսկ Պըլտեան, որպէս բանաստեղծ, ընտրած է շատ անստ-

վոր ուղի մը, կարելի է ըսել նոյնիսկ՝ բացած է ամբողջովին նոր ուղի մը, մօտեցումի կերպ մը թե՛ գրելու, թե՛ այդ արարքը մտածելու. բանաստեղծություն գրելը կը վերածուի մտաւոր աշխատանքի, որ կը ձգտի ճշդել անոր *խօսելու* մեկնակէտը որպէս բանաստեղծութեան պատմութիւնը, որուն «վայրերը», «բանաստեղերը, ուր եւ որով բանաստեղծութիւնը կ'ըլլայ, առասպել, աղօթք եւ քնարերգութիւն են, որովհետեւ այսօր... բանաստեղծութեան գիտակցութիւնը... բանաստեղծութեան պատմութեան յիշողութիւնն է»⁷⁵: Իսկ այդ պատմութիւնը սահմանելը կը դառնայ «վարանում-ձգում մը ընդմէջ բանաստեղծութիւն ուզել ըլլալու մը եւ բան մը ըսել ուզելուն»: Տարբեր բաներ են ասոնք եւ «որքան բանաստեղծութիւն մը ուզէ բանաստեղծութիւն ըլլալ, այնքան նշանակութեան հնարաւորութեան կը փակէ ինքզինք»⁷⁶: Աստ ր համար է, որ Պըլտեան միշտ բաց կը ձգէ տեղը մակնիշին իր գրածներուն եւ կ'ըսէ՝ «չեմ կարծեր, որ ինչ որ կը գրեմ բանաստեղծութիւն է»:

Բառ-ա-Խաղ

Պըլտեանի երկին ամբողջութիւնը լրջօրէն կարդացող ընթերցողը պիտի նկատէ, որ իր քով բառերը զարմանալի, միաժամանակ շատ հրապուրիչ եւ լուրջ խաղի մը մէջ են: Անշուշտ ասիկա բնագոյական խաղը չէ մանուկ հոգիներու, այլ խիստ գիտակցուած արարքը, որ կը մտնէ ամբողջութեանը մէջ միւս մեծ խաղին՝ գրելուն.

Նորէն անկարելի բառախաղ մը: Ստիպուած եմ հետեւիլ բառերուն եւ որսալ անոնց մէջ պահուած իմ կարելիութիւնս: Բառախաղը մտածման եղանակ մըն է, քերականութենէն ու բառակազմական օրէնքներէն անդին: Չեմ ըսեր, որ լուրջ բան է, հակադրելով անլուրջին: Նման արժեքափերէ ալ անդին է»⁷⁷:

Այս խաղին մէջ կը մտնեն՝

- նմանաձայն բառերը՝ «աւետումը կ'ըլլայ աւերում»⁷⁸,

- բառերը կիսելու ձեւը՝ «ոչ մէկ պատգամ անցեալէն կամ ներկայէն, կարծեք պատ-գամուած ըլլայինք ոչ մէկ պատի»⁷⁹, կամ՝ «ստեղծել - ինքզինք եղծել, ըստ-եղծել»⁸⁰, կամ՝ «կը համբերէ, այսինքն համ կը բերէ բերնին»⁸¹:

- Բառին մէջ ուրիշ բառեր փնտռելու հակումը՝ «գիրերու աշխարհը կ'առնէ իր մէջ իրերու աշխարհը, ինչպէս գիր բառին մէջ կայ իրը»⁸²:

Եւ անշուշտ այս ամբողջը հիմնող-արդարացնող մտածումը՝ «բառը բոլորիս մտքին մէջ իմաստի ամբողջութիւն կը թելադրէ, մինչ մտահոգ եմ իմաստին ապիմաստով», որովհետեւ «չեմ ուզեր բառը վերածուի *ֆեթիշի*»⁸³:

Սփիւռքը եւ գրողները

Զրոյցները լեզուականէն, ստեղծագործականէն եւ բանաստեղծականէն

անդին եւ անոնց գուգահեռ, անպայման կը խօսին Սփիւռքը նաեւ, որ սկիզբն է այս կեցութեան եւ կացութեան, ըլլալով նաեւ էութենական, բայց միշտ զանցուած, մնացած միշտ փակ: Այս չստանձնումին բնական արդիւնքն է անշուշտ «ընդհանրացեալ» ամլութիւնը, որուն առջեւ կը շարունակենք յամառօրէն անակնկալի գալ, չհասկնալ իբրեւ թէ:

Ամլութիւնը, որուն մասին տասնամեակներէ ի վեր կը խօսուի, տարբեր մակարդակներու վրայ կը բանի, անհատականէն մինչեւ հաւաքական: Մշակոյթին մէջ է սակայն, արուեստներուն եւ մանաւանդ գրականութեան մէջ, որ կը դառնայ ճշացող իրականութիւն եւ կը խոցէ:

Իրականութիւն, այո՛, բայց գո՛ վ կը խոցէ գրական ամլութիւնը Սփիւռքի մէջ:

Արդէն այս ամլութիւն բառը կրնայ ջախջախիչ մեծամասնութեան մը համար խիստ վիճելի ըլլալ. ի նչ ամլութիւն, երբ թերթերն ու հանդէսները կը շարունակեն լոյս տեսնել տարբեր գաղութներու մէջ, հրատարակուող տասնեակներով գիրքերու կողքին:

Պարզ է սակայն, որ նման «առատութիւն» նոյնքան կը հաստատէ ամլութիւնը, որքան լոյս տեսնող գիրքերը, երբ ոչ մէկ ճիգ կ'այ ժամանակը «հնչեցնելու»:

Անշուշտ հեշտ բան չէ Սփիւռքի մէջ գրող ըլլալ, հայերէնով գրել.

Հայերէնով գրել, Սփիւռքի մէջ, բախիլ է բոլոր միւս՝ յարակից, մեզ շրջապատող, մեր բերնին մէջ իրար հրմշտկող լեզուներուն⁸⁴:

Սակայն երբ չկայ ստանձնումը, ամլութիւնը կը շարունակուի այսպէս.

Սփիւռքի ոտանաւորը յոգնեցուց մեր լեզուն, մաշեցուց տաղաչափութիւնը իր քառասըմբակ հնչեակներով: Լեզուի պահպանումը չի ստեղծեր լեզուն, զայն կը պարպէ: Եւ դեռ կայ աւելին. Սփիւռքի ոտանաւորը անկարող է անգամ հարցադրութիւն ստեղծելու, մտածելու իր պայմաններուն մասին իբրեւ գրողական արարքի:

[Պ]էտք է պատուաստումի եղանակներ փնտռել-փորձել⁸⁵:

Կրնա՞նք համաձայն չըլլալ Սփիւռքի գրողներուն մասին եղած այս հաստատումին.

Մեր բանաստեղծներուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը աղուոր ու գեղեցիկ արտայայտութիւններու մէջ արդէն ծանօթ տուեալներ կը կրկնէ: ...Կան որ բառի, ձայնի, պատկերի սանկ ու նանկ խախտումներու կը վերագրեն բանաստեղծութեան մը յայտնութիւնը, որ եթէ միանայ տողի ու էջի ընձեռած հնարքներուն կը ստեղծէ պատրանքը նորին... Բանաստեղծութիւնը չի մտածուիր մեր մէջ ընդհանրապէս, ինչպէս անշուշտ շատ ուրիշ բաներ չեն մտածուիր, քանի որ բանաստեղծութիւնը... կը զգանք⁸⁶:

Կրնա՛նք համաձայն չըլլալ. բայց երեւոյթը իրողութիւն ըլլալէ չի դադրիր:

Այս գիրքին մէջ վերջնական ձեւակերպումներէ աւելի, հին հարցադրումներու բացայայտումով նոր հարցադրումներ կը դրուին պարզապէս:

Այսպէս, Պըլտեան կը ներկայանայ որպէս սփիւոքահայ արդի մտաւորական-ստեղծագործող: Ի՞նչ է, սակայն, արդիական գրողը. մէկը, որ չի գրեր ներաշխարհի կամ մեքենականացած արտաքին աշխարհի մասին. անոր համար գրելը արարք մըն է լեզուի կալուածներուն մէջ եւ կը զանցէ գաղափարներն ու խորհրդապատկերները, աւելի խորունկ եւ տարողունակ ամբողջի մը ի խնդիր:

Այսօր տակաւին ընթացքի մէջ եղող այս փորձառական գրականութիւնը կրնայ համոզիչ չըլլալ, կրնայ նոյնիսկ անհետեթ թուիլ: Սակայն կան փորձն ու անոր դէմ կեցող բանաստեղծ-մտաւորականը եւ կայ ժամանակը անոնց միջեւ:

Պըլտեանի երկը այսօր կ'արժեւորուի իր փորձառական բնոյթով եւ մտա-ծողա-ստեղծագործական համակարգով: Մնացեալը ժամանակը կը ճշդէ:

ՓՈՐՁԻ ՄԸ ԳՐԱԻՍԿԱՆԸ

Առանձին գլուխ կ'ուզեմ յատկացնել ոչ թէ հեղինակի մը, այլ՝ գիրքի մը՝ Յարութիւն Քիւրքճեանի *Փորձ Տարա-գրութեան մասին*, լոյս տեսած Փարիզ, 1978-ին, *Յառաջի* մամուլին տակ, որպէս «Հայ Սփիւոք» մատենաշարի առաջին հատորը:

Կարեւոր՝ այս հատորը այնքան, որքան Վահէ Օշականի *Պատուհանը* 1956-ին կամ Գրիգոր Պըլտեանի *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համարը* 1976-ին, որովհետեւ կը խօսի սփիւոքահայուն այսօրը այսօրուան լեզուով, կամ լեզուով մը, որ կը ճգնի քակել կապանքներուն ամենէն դժուարինը՝ լեզուական աւանդապահութեան կապանքը, այլ կապանքներու՝ կեղծ ազգային-աւանդականին կողքին:

Գիրքը կը բաղկանայ միջակ չափի 286 (+2 նիւթերու ցանկ) էջերէ եւ կը բաժնուի վեց «Ձրոյց»ներու՝ «Մենաձայն զրոյց», «Երկձայն զրոյց», «Եռաձայն զրոյց», «Բազմաձայն զրոյց», «Տարադարձ զրոյց» եւ «Անդրադարձ զրոյց»: Առաջին երեք զրոյցները գրուած են միայն հայերէնով, մինչ վերջին երեքը գրուած են հայերէն ԵՒ ֆրանսերէն, հանդիպակաց էջերու վրայ:

Իւրաքանչիւր զրոյցի սկիզբը նշուած է, թէ զրոյցը ի՛նչ կողմերու միջեւ տեղի կ'ունենայ. առաջինը «Գիտակցութեան ձայն»ին մենախօսութիւնն է, «Ստերմութիւն» խորագրուած: Երկրորդը «Գիտակցութեան ձայն»ին եւ «ԱՌԱՍՊԵԼ»ին միջեւ կ'ընթանայ եւ կը կոչուի «Փորձ տարագրութեան մասին»: Երրորդ զրոյցը որ «Կարապետը Մոնսուրիի լճակին մէջ» խորագրուած է, կ'ընթանայ «Գիտակցութեան ձայն»ին, «Առասպելի ձայն»ին եւ «Գիտակից միւս»ին միջեւ:

Չորրորդը՝ «Երկրորդ հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով» խորագրուած գրութիւնն է, որ կը բխի Վարդգէս Պետրոսեանի «Հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով» յօդուածէն⁸⁷: Հինգերորդ գրոյցը Գրիգոր Պըլտեանի գիրքին՝ «Գ. Պըլտեանի քերթողագիրքը *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար*»ի մասին է: Իսկ վեցերորդ գրոյցը կը կոչուի «Տարագրութեան մասին», եւ որովհետեւ գրոյցէ աւելի անդրադարձ մըն է, այնտեղ չկան գրուցող կողմեր:

Այս գրութիւններէն առաջին չորսը լոյս տեսած են *Սհեկանի* էջերուն⁸⁸:

Այս քիչ մը մանրամասն ներկայացումը գիրքին անշուշտ ինքնանպատակ չէ. ուշադիր քննարկումը քանի մը եզրայանգումներու կը տանի մեզ.

ա. Վեց գրութիւններէն իւրաքանչիւրը կը կրէ թուական մը: Այս թուականները կ'երկարին առաջին գրութեան՝ 1966-էն, մինչեւ վերջին գրութեան 1977-1978-ը, այսինքն աւելի քան տասը տարիներու վրայ:

Ուրեմն այս գիրքը հաւաքածոյ մըն է գրութիւններու, որոնք նոյն առանցքին շուրջ բեւեռուած են:

Այս երկու թուականները՝ 1966 եւ 1978, հեղինակին կեանքին կարեւոր մէկ շրջանին կը համընկնին՝ *Սհեկանի*ն հետ իր արթնացումը որոշ հարցերու եւ կացութիւններու, Պէյրութի մէջ, Պէյրութէն Փարիզ իր մեկնումը եւ փարիզեան կեցութենէն ծնած հարցադրումներ, որոնք նախկին արթնացումին հասունացումն են ձեռով մը:

բ. Գրեթէ նոյն թուականին, որ լոյս կը տեսնէր Քիւրթեանի երկլեզու այս գիրքը՝ հայերէն, ֆրանսերէն, լոյս կը տեսնէին երկու այլ գիրքեր՝ Բաֆֆի Սէթեանի *Cahier noire*-ը (Pasadena: The Corybantie Press, 1975), որ եռալեզու է՝ հայերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն եւ Գրիգոր Պըլտեանի *Objets et débris*-ը՝ հայերէն, ֆրանսերէն (Փարիզ, 1978): Այս շրջանին ծաղկած երկլեզու եւ եռալեզու գրականութեան երեւոյթին այլ առիթով կ'ուզենք անպայման անդրադառնալ:

գ. Կացութեան հանգրուանային ուժեղացում մը նշմարելի է. երբ երկրորդ գրոյցը «Փորձ տարա-գրութեան մասին» խորագրուած է, վերջինը դադրած է փորձ ըլլալէ, որովհետեւ շատ ինքնավստահ կը յայտարարէ՝ «Տարագրութեան մասին»:

դ. Գիրքին բաժիններուն ենթախորագրերուն բոլորին մէջ ալ «Չայն» բառը կայ եւ կը կապուի «Ջրոյց» բառին. ասկէ կարելի է հետեւցնել, որ ամբողջ գիրքը կ'ընթանայ մտածումի մակարդակին գործող «առուտուր»ի մը վրայ, հասնելու համար dialectic եզրայանգումներու:

Ինչպէս ժամանակակից գրեթէ բոլոր երկերը, այս գիրքին խորագիրը եւս գեղարուեստական «գլխարկ» մը ըլլալէ աւելի, բացայայտող, խորհրդանշող դեր մը ունի:

Փորձ բառը խորագրին մէջ կրկնակ ուղղութեամբ կը բանի. փորձ՝ տարագրութիւնը հասկնալ-ճշդելու, ապա փորձ՝ գրութեան օտարումը հասկնալու, կամ հասկնալու գրութեան տեղը օտարութեան մէջ: Այսինքն այստեղ կ'ըլլայ

մատնանշումը երկու գլխաւոր առանցքներու՝ գրութենական ու ընկերային-հոգեբանական: Այստեղ կարելի է հեռաւոր արձագանգ մըն ալ գտնել Զարեհ Որբունիի *Փորձը* վեպին, որ թէւ նոյն ակունքներէն կը բխի, բայց տարբեր տարածքի վրայ կը բանի:

Այս գրութիւնները իրենց ամբողջութեանը մէջ կը զսպանակուին գրական ամլութենէն, որ կը յամենար Սփիւռքի մէջ, 50-ականներէն ի վեր, առանց հաւանական մտալուտ փոփոխութեան մը յոյսին:

Գիրքին վերջին գրութիւնը, «Անդրադարձ գրոյց»ը իր՝ գիրքին մասին է. այստեղ է որ հեղինակը կը խօսի իր հեղինակութեան մասին, խորագրէն մինչեւ վերջին գրութիւնը: Բացատրութիւն: Չէ՛ անշուշտ աստիկա, այլ «ընթերցում-բացայայտում մը»:

Այս Անդրադարձ գրոյցը պարզ եւ ոչ-առանձնաշնորհեալ ընթերցում մըն է նախորդող գրութիւններուն (ուրիշներու կողմէ ըլլալիք կարելի ընթերցումներու կարգին) եւ, գերծ հեղինակային նախապաշարումներէ եւ բարդ յթներէ, պիտի միտի հիմա բացայայտելու ներյայտ կապակցութիւնները առաջին ու առանձնաշնորհեալ ընթերցումին, որ, ըսուեցաւ, գրութիւնն իսկ է, տարա-գրութիւնը⁸⁹:

Մէկ կողմէ ամփոփում, միւս կողմէ բացայայտում՝ այս բաժինը հետաքրքրական է նաեւ իր կառոյցով, զոր կը նշեմ ամբողջութեամբ.

Մոտք

1. Տարագրութիւնը իր «տար»ին, «ուրիշ»ին ընդմէջէն.

ա. Պատմական «ուրիշ»ը,

բ. Անհատական-սեփական «ուրիշ»ը,

գ. «Միւս» գիտակցութիւնը:

2. Տարագրութիւնը իր ենթակային՝ սեփական գիտակցութեան ընդմէջէն.

3. Գրութեան օրինավիճակը եւ ձեւաւորումները՝ տարա-գրութեան մէջ:

Եզրակացութիւն

Կը տեսնենք, որ ինքն իր մէջ ամբողջական այս գրութիւնը թէւ կը բխի նախկին գրոյցներէն, բայց անկախ է անոնցմէ իր գոյավիճակով, որպէս անոնց անդրադարձը նախ հեղինակին (որպէս առաջին ընթերցողի), ապա հաւանական այլ ընթերցողներու վրայ:

Հեղինակը կը խօսի մասնաւոր առաջին երեք գրոյցներուն մասին թերեւս անոր համար, որ այդ գրութիւնները միւսներէն կը տարբերին իրենց շեշտօրէն գեղարուեստական բնոյթով:

Հակառակ բարդ ըլլալուն գրութիւնը յստակ է իր միտք բանիով. անցեալ, որ «առասպելական» կը մնայ, ներկայ, որ կը ճգնի գիտակցականօրէն ըլլալ եւ

անշուշտ ասոնց հակադրությունն էն ծնող տարագրություն, ուր գիտակցություն-եսը կը փորձէ ինքզինք գտնել.

Ուրեմ՛ն անձնական անցեալի մերժում է և ներանձնական ներկայապաշտութիւն կը կազմեն բ. գրոյցի ենթակային պատմա-ընկերային օրինավիճակը⁹⁰:

Առասպելը, քարացումը, պատմական օտարումը հեղինակը, «ֆէթիշացած բառով, «հայապահպանում» կը կոչէ, իսկ «անանձնական եւ արտաքնացած ներկայապաշտութիւնը», դարձեալ ֆէթիշացած՝ Չուլում⁹¹:

Այս երկուքին՝ հայապահպանումին եւ ձուլումին կրկնակ մերժումն է, որ կը պրկէ գրութիւնները, որոնք կը բխին «մեր այժմեայութենէն բխող գրականութեան մը»⁹² բացարձակ բացակայութենէն. նոյն այս կրկնակ մերժումն է, որ կը կազմէ գլխաւոր յատկանիշը 70-ական թուականներու սերունդին եւ կը տարբերէ զիրենք ու իրենց գրականութիւնը ոչ միայն նախորդ սերունդէն, այլեւ Միջին Արեւելքի գաղութներու իրենց սերնդակիցներէն:

Չորրորդ գրոյցը՝ «Երկրորդ հաւասարում բազմաթիւ անյայտներով», որ Սփիւռքի մեր գոյութեան ամենէն կարեւոր հիմնահարցերը յստակօրէն կը բանաձեւէ եւ ատենին երեւացած է *Սհեկան* հանդէսի էջերուն, ի՞նչ արձագանգ ունեցած է: Այսօր քառասուն տարիներու հեռաւորութենէ մը երբ կը կարդանք այս գրութիւնը, չենք կրնար չզարմանալ ա՛յն լրութեան, որ գրեթէ միակ հակազդեցութիւնը կը թուի ըլլալ այս գրութեան, աւելի ուշ՝ գիրքին⁹³:

Հարցերը այսպէս յստակ դրուելէ ետք պատասխաններ ունի՞նք, գիրքին ամբողջութիւնը լուծումներ կ'առաջարկէ՞. «Պատրաստի դեղագիրեր չկան»⁹⁴, կ'ըսէ հեղինակը եւ կ'աւելցնէ.

Կը մնայ, ուրեմ՛ն, ստանձնել օտարումը, գիտնալ զայն... փորձել՝ գիտնալ, ճգնիլ՝ գիտնալ: Ստանձնել զայն, վերածել գիտութեան...: ...Վերածել զայն տարագրութեան, տարագրութեան՝⁹⁵:

Նոյն այս գաղափարն է, որուն մասին կը գրէ Գ. Շահինեան.

Զգացականին մէջ խրուեր մնացեր ենք: Չենք հասած մտածողականին. ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր ստեղծագործականը ուրեմ՛ն:

Սփիւռքի կազմաւորումի առաջին օրերէն իսկ առճակատումը օտարին հետ դիտուած է որպէս ճակատագրին հետ հանդիպում, որմէ անպայման դուրս պիտի գանք... պարտուած: Ա՛յս եղած էր մօտեցումը, ա՛յս եղած էր ջամբուածը «ազգային դաստիարակութեան» մը հետ: Աւելի քան կէս դար պէտք եղաւ իմա-

նալու համար, որ «առճակատումը օտարութեան հետ» կրնայ վերածուիլ «ճնուցիչ արարքի»⁹⁶:

Ուրեմն այս գիրքը կը փորձէ կացութիւն մը ձեւակերպել, այսինքն՝ վերադառնալ սկիզբին՝ դէպքին, որ ստեղծեց կացութիւնը եւ ստանձնել զայն՝ վերլուծելով:

Դէպքը, որ տարագրութիւնն է, չենք կրցած զանցել, իսկ բախումը օտարին հետ՝ չենք կրցած խօսիլ: Արարքի եւ խօսքի անկարելիութիւն մը, զոր բառ առ բառ կը փորձէ քակել՝ քննելով բախումը օտարին հետ եւ բացայայտելով այլ բախում մը՝ սեփական եսին հետ:

Զրոյցներուն մաս կազմող կողմերը

Երբ «Զրոյց» խորագրուած են գրութիւնները, բնականաբար «կողմեր» պիտի ըլլան այդ զրոյցները վարող: Սակայն հիմնականը այս կողմերուն «ես»ն է, որ նախ ինքն իր հետ է, ապա յաջորդաբար՝ Առասպելին, գիտակցութեան եւ այլին հետ: Այս «ես»ը նախապէս ասանդականին մէջ մրափող ես մըն է, որ այլին՝ օտարին գոյութենէն, մերձեցումէն եւ շփումէն (հանգրուանային զարգացում մտերմութեան) կը սթափի եւ կը հարցադրէ իր կացութիւնը:

Ինչո՞ւ է այս մանրամասն անդրադարձը արձակ այս գիրքին՝ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան նուիրուած մեր ուսումնասիրութեան մէջ: Քանի մը պատճառներ ոչ թէ կ'արդարացնեն այս աշխատանքը, այլ կը հաստատեն զայն ա յս «վայր»ին մէջ.

ա. Թէեւ արձակ՝ գրութիւններուն մանաւանդ առաջին երեքը շեշտօրէն գեղարուեստական բնոյթ ունին՝ բանաստեղծականին շատ մօտը կ'եցող:

բ. Գիրքին Զրոյցներուն հինգերորդը կը խօսի Սփիւռքի ժամանակակից բանաստեղծութեան կարեւոր երկերէն մէկուն մասին, կարծես Գ. Պըլտեանի հատորը ըլլար, որպէս ստեղծագործական ծրագիր, մանրանկարը *Փորձին*: Այսպէս, երկու գիրքերն ալ կը խօսին Դէպքի մը եւ «անոր բանաւոր-գրաւոր արտայայտութեան փոխարաբերութիւններ[ը]ուն»⁹⁷ մասին:

Այլ գիրքի մը մասին գրուածը ներառել գիրքի մը մէջ, որուն գլխաւոր մէկ մասը գեղարուեստական է, առնուազն անսովոր երեւոյթ է:

Այս անսովորը շատ հասկնալի կը դառնայ, երբ նշենք, որ գրախօսուող գիրքը «Տեղագրութիւն» մըն է, իսկ երկը, որ կը պարփակէ զայն, փորձ մըն է տեղագրութիւնը ճշդելու մինչեւ տեղա-գրութիւն:

«բուն տեղագրական (գիրին «տեղ»ը գտնելու, խօսքին օրէնքը գտնելու ճիգի)»:

Ասիկա շատ բացայայտ է, երբ «տեղագրական»ը կը բանայ որպէս «տարագրութիւնը նկատելով տարա-գրութիւն մը»⁹⁸:

գ. Հեղինակը ինք իր Զրոյցներէն մէկը՝ Բ. Զրոյցը, «զրոյց-քերթուած» կ'որակէ նոյն էջին վրայ երկու անգամ⁹⁹:

դ. Կան հիմնական երկու առանցքներ, որոնց շուրջ կը բեւեռուին *Փորձին* գրութիւնները՝ «խնդրարկումը խօսքի կարելիութեան եւ հիմնաւորումը անոր» եւ «ճշդէլ օրինավիճակը գրութեան՝ տարագրութեան մէջ», եւ որոնք զլիսաւոր հարցերն են ժամանակակից սփիւռքահայ բանաստեղծութեան արդիապաշտ խմբաւորումին պատկանող բանաստեղծներուն համար: Իրապէս, «ի՛նչ ըսել է հայ գրող ըլլալ Սփիւռքի մէջ» (հողոյ թէթեւ, Վ. Օ.), կամ ի՛նչ է իմաստը գրութեան, Սփիւռքի մէջ, այսօր. ժամանակի եւ վայրի հարց մը գրականութեան մը համար, որ կ'ուզէ զանցել զանոնք՝ վայրն ու ժամանակը, ստեղծելու համար ի՛ր վայրը եւ ի՛ր ժամանակը:

Այսինքն այս գիրքը կը խտացնէ ժամանակակից սփիւռքահայ բանաստեղծութեան ամենէն կարեւոր խնդիրները, հետեւաբար բնական է, որ տեղ տայինք անոր (գիրքին) մեր ուսումնասիրութեան մէջ:

Վերջացնելու համար նշենք, որ «Փորձ» բառը խորագրին մէջ կը վերաբերի նաեւ այս հատորին բերած գրական (որպէս սեռի) փորձին: Հեղինակը ի՛նչ կը հաստատէ ասիկա, երբ վերջին գրութիւնը կը փակէ հետեւեալ հատուածով.

...«Տարա-գրութեան» շուրջ կատարուած այս «փորձ»էն ետք, հարկ է, կարելի՛ է նաեւ թերեւս, ա՛լ ակնկալել «Վէպ՝ Տարա-գրութեան մասին»ը¹⁰⁰:

Թէ որքանո՞վ յաջող է այս «Փորձ»ը եւ որքանո՞վ իրականացած է հեղինակին ակնկալութիւնը, կրնանք չափել յաջորդ տասնամեակներուն իրականացած Սփիւռքի վեպով (Գր. Պըլտեան, Վ. Պէրպէրեան, Ի. Ճինպաշեան):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Ժամադրութիւն», *Փախստականը*, Անթիլիաս, 1987, էջ 179:
2. Վահէ Օշական, «Եւրոպական ու ամերիկեան արդի գրականութիւն», *Բագին*, 1963:
3. *Ասպարէզ*, 19 Նոյեմբեր 1994:
4. *Ասպարէզ*, 19 Նոյեմբեր 1994:
5. *AIM*, Յուլիս 1991, էջ 12:
6. Յարութիւն Պէրպէրեան, *Ոսպնեակ*, Պէյրութ, 1984, էջ 6:
7. Նոյն տեղը, էջ 7:
8. Վահէ Օշական, «Եւրոպական եւ ամերիկեան արդի գրականութիւն», *Բագին*, 1963:
9. Վահէ Օշական, *Պատուհան*, 1956, էջ 1:
10. «Վահէ Օշական», *Գանձասար*, Դ.- Սեպտեմբեր 1995, էջ 7-8:
11. Գր. Պըլտեան, «Վահէ Օշական եւ ժամանակակից բանաստեղծութիւնը», *Յարաջ - Միտք եւ արուեստ*, 5 Մարտ 1995:
12. Վահէ Օշական, «Ամերիկեան եւ եւրոպական արդի գրականութիւն», *Բագին*, Ապրիլ 1962, էջ 57:
13. *Պատուհան*, Պէյրութ, 1956, էջ 15:

14. Նոյն տեղը, էջ 34:
Համբոյր, Միտնի, 1996:
15. «Մայրամուտ», *Ակօս*, թիւ 8, 1957:
16. *Պատուհան*, էջ 56:
17. Նոյն տեղը, էջ 59:
18. *Արուարձաններ*, էջ 2:
19. *Պատուհան*, էջ 9:
20. Նոյն տեղը, էջ 17:
21. Նոյն տեղը, էջ 18:
22. Գրիգոր Պըլտեան, «Վահէ Օշական եւ ժամանակակից բանաստեղծութիւնը», *Յառաջ - Միտք եւ արուեստ*, 5 Մարտ 1995:
23. Գրիգոր Շահինեան, «Դիմաստուէր Վահէ Օշականի», *Բազին*, թիւ 4, 1964, էջ 44:
24. Գրիգոր Պըլտեան, «Ան/ինքն Վահէ Օշական», *Սասարէգ*, Վ. Օ.ի նուիրուած ներդիր, 19 Օգոստոս 2000:
25. Վահէ Օշական, *Ահագանգ*, Ֆիլատելֆիա, 1980:
26. Նոյն տեղը:
27. Վահէ Օշական, *Արուարձաններ*, Լոս Անճէլըս, 1991:
28. Վահէ Օշական, Անթիլիաս, *Ինքնութիւն*, 1996:
29. Նոյն տեղը:
30. Վեհանոյշ Թեքեան, «Հարցազրոյց Գրիգոր Պըլտեանի հետ», *Ազդակ*, 21 Յունուար 1978, էջ 4-5:
31. Գրիգոր Պըլտեան, *Մարտ*, Անթիլիաս, 1997, էջ 7:
32. *Ահեկան*, թիւ 3, 1966:
33. Փարիզ, 1983:
34. Գրիգոր Պըլտեան, *Վայրեր*, Փարիզ, էջ 118:
35. Նոյն տեղը, էջ 36:
36. Նոյն տեղը, էջ 43:
37. Նոյն տեղը, էջ 79:
38. *Յառաջ*, 5 Դեկտեմբեր 1989:
- Գր. Պըլտեան, *Վայրեր*, էջ 149:
- Գր. Պըլտեան, *Մանտրաներ*, էջ 25:
- Գր. Պըլտեան, *Objets et débris*, էջ 16:
39. *Յառաջ*, 5 Դեկտեմբեր 1989:
40. Գր. Պըլտեան, *Վայրեր*, էջ 149:
41. Գր. Պըլտեան, *Մանտրաներ*, էջ 25:
42. Գր. Պըլտեան, *Objets et débris*, էջ 16:
43. Ի. Չիֆթճեանիին ուղղուած անտիպ նամակէ մը, 2 Յունուար 1995:
44. *Նաւասարդ*, 4, 1973:
45. Նոյն տեղը:
46. Գր. Պըլտեան, *Տրամ*, էջ 527:
47. Փասատենա, 1976, Լոս Անճէլէս, 1997:
48. Նորվան Էպս. Զաքարեան, *Յաղագս Գրիգոր Պըլտեանի քերթողութեան*, Glendale,

1987:

49. Նոյն տեղը, էջ 26 (11):

50. 1979:

51. Մարկ Նշանեանին Ապրիլ 1985-ին գրուած նամակէ մըն են այս եւ նոյն հատուածին միւս մէջբերումները:

52. Գ. Պըլտեան, *Հակաքերթուած*, Լոս Անճելէս, 1979:

53. Փարիզ, 1983:

54. *Մանտրաներ*, Փարիզ, 1986, *Ելք*, 1993, մատենաշար Յառաջ, Փարիզ:

55. *Էր*, Սփիւոք հրատարակչութիւն, 1992:

56. *Հասնուածներ հօր*, Լիւքսէմպուրկ, 1979, Երեւան, 1993:

57. *Էր*, վերջին մաս, Սփիւոք հրատարակչութիւն, 1992:

58. *Բաց նամակ*, Բ. տարի, թիւ 5, 11 Նոյեմբեր 1996:

59. Sagot le Garrec ցուցասրահ, Փարիզ, 1977: Ասատուր արդիապաշտ հայ նկարիչ մըն է, որ կ'ապրի եւ կը ստեղծագործէ Փարիզի մէջ:

60. «Բազմաձայն գրոյց նորի եւ նորարարութեան մասին», *Ահեկան*, թիւ 3, 1966, էջ 84:

61. *Objets et débris*, էջ 30:

62. Գ. Պըլտեան, *Զրոյցներ բանաստեղծութեան մասին*, Երեւան, Երկ մատենաշար, 1999, էջ 55:

63. Նոյն տեղը, էջ 57:

64. Գ. Պըլտեան, *Մարտ*, Անթիլիաս, 1997, էջ 10:

65. Գ. Պըլտեան, *Հարուածը*, Հալէպ, Մաշթոց մատենաշար թիւ Դ., 1998, էջ 276:

66. *Զրոյցներ բանաստեղծութեան մասին*, էջ 41:

67. Նոյն տեղը, էջ 99:

68. Նոյն տեղը, էջ 64:

69. Նոյն տեղը, էջ 94:

70. Նոյն տեղը, էջ 24:

71. Նոյն տեղը, էջ 36:

72. Նոյն տեղը, էջ 85:

73. Նոյն տեղը, էջ 39:

74. Նոյն տեղը, էջ 57:

75. Նոյն տեղը, էջ 138:

76. Նոյն տեղը, էջ 140:

77. Նոյն տեղը, էջ 38-ի նոթը:

78. Նոյն տեղը, էջ 21:

79. Նոյն տեղը, էջ 38:

80. Նոյն տեղը, էջ 41:

81. Նոյն տեղը, էջ 53:

82. Նոյն տեղը, էջ 81:

83. Նոյն տեղը, էջ 23:

84. Նոյն տեղը, էջ 41:

85. Նոյն տեղը, էջ 41:

86. Նոյն տեղը, էջ 154:

87. *Գարուն*, ամսագիր, թիւ 3, 1968:
88. *Ահեկան*, 1966, թիւ 1, էջ 65:
 Նոյն տեղը, 1966, թիւ 2, էջ 43:
 Նոյն տեղը, 1967, թիւ 3, էջ 13:
 Նոյն տեղը, 1968, թիւ 3-4, էջ 7:
89. *Փորձ տարա-գրութեան մասին*, Փարիզ, Հայ Սփիւոք մատենաշար, 1978, էջ 181:
90. Նոյն տեղը, էջ 191:
91. Նոյն տեղը, էջ 197:
92. Նոյն տեղը, էջ 197:
93. Այս գրքին մասին գրախօսական մը լոյս տեսած է Գրիգոր Շահինեանի գրիչով՝ «Փորձ Տարա-գրութեան եւ ինքնութեան հաստատումի» խորագրով, *Յառաջի Միտք եւ արուեստ* յաւելուածին մէջ, 7 Հոկտեմբեր 1979-ին, էջ 4-5: Ճիշդ քսան տարի ետք, 20 Յունիս 1999-ին Բաժնի Աճմեան ելոյթ ունեցած է այս հատորին մասին, *Բաց նամակի* կազմակերպած «Գրական անկիւն» շարքին ձեռնարկին: Նոյն խօսքը լոյս տեսած է *Բաց նամակի* թիւ 1(16), 1999ի համարին մէջ, էջ 85-106:
94. Յ. Քիրքճեան, *Փորձ տարա-գրութեան մասին*, էջ 199:
95. Նոյն տեղը էջ 203:
96. Գրիգոր Պըլլեան, *Յառաջ*, 22-23 Փետրուար 2003, էջ 2:
97. Յ. Քիրքճեան, *Փորձ տարա-գրութեան մասին*, էջ 159:
98. Նոյն տեղը, էջ 179:
99. Նոյն տեղը, էջ 185:
100. Նոյն տեղը, էջ 287:

ԳԼՈՒԽ Ե.
ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ
ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Շարժումը, արուեստներուն թէ գրականութեան մէջ, կը սկսի շարժելու պահանջէն, ներքին մղումով մը կամ դուրսէն եկած գրգիռի մը որպէս արդիւնք:

Շարժումը անպայման հակադրութիւն չի նշանակեր, ինչպէս նաեւ չի նշանակեր, որ այդ շարժումին մասնակցողները բոլորն ալ նոյն մտասէւեռումը ունենան. կրնան կէտի մը շուրջ խմբուած ըլլալ, բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրը այդ կէտին կը մօտենայ ի ր ուղիներով:

Ուժականութիւնը, որ կը բխի շարժումէն, անոր շուրջ խմբուած մարդոց ինքնավստահութիւն, յախուժութիւն եւ յարձակումի տրամադրութիւն կը ջամբէ եւ ընդհանրապէս կը դրսեւորուի հանգանակներով եւ քիչ պարագաներու՝ յաջող երկերով:

Գրական միջազգային շարժումները տասնամեակներու ուշացումով կը հասնին մեզի. զարմանալի չէ ասիկա, եթէ նկատի առնենք գաղութներուն փակ ապրելակերպը: Արուեստի եւ գրականութեան պարագային դեր ունի նաեւ անտարբերութիւնը ամէն երեւոյթի հանդէպ, որ հայկական չէ եւ, մանաւանդ, կրնայ վտանգել հայ ոգիին «անխառնութիւնը»:

Մակայն ամէն եղափոխութիւն կը հետեւի որոշ հոլովոյթի մը եւ չի կրնար շրջանցել զայն: Այդպէս ալ, ժամանակակից Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւնը պիտի ապրէր ի ր հոլովոյթը եւ մտնէր արդիականութեան ծիրէն ներս, թէեւ դանդաղ, թէեւ ուշացումով:

Կը նշանակէ թէ արանդութիւնը ճեղքելու նուազագոյն ճիգը որքան լարում կրնայ պահանջել. ու եթէ նկատի առնենք, որ շարժումի վերածուած խմբակները (մեր գրականութեան մէջ) շատ աւելին ըրած են, քան նուազագոյն ճիգը, կրնանք պատկերացնել այդ շարժումներուն ետին կեցող տղոց եռանդը, սերը հայ գրականութեան եւ հաւատքը՝ այդ գրականութիւնը լճացումի վտանգէն փրկելու:

Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան մէջ լուսարձակի տակ կու գան Մենքը, Ահեկանը եւ Նոր Գրականութիւնը որպէս շարժում, կամ դէպի հոն ձգտող գրական խմորում-խմբաւորում:

Քիչ է թիւը գրական ա յն հանդէսներուն, ուր գրականութիւն մը ոչ թէ կը ներկայացուի, այլ՝ կ'երկնուի: Ասիկա՝ ոչ միայն հայ, այլ նաեւ միջազգային գրականութեան պարագային: Նոր հիմնուած հանդէսներ կը դիմեն արդէն ծանօթ

եւ հոչակաւոր անուններու, հիմնաւորելու համար իրենց սկիզբը, մինչդէռ որեւէ նորարարութիւն կը կարօտի, առաջին մակարդակի վրայ, նոր անուններու:

Նոր Գրականութիւնը հանդէսով մը չէ, որ կը սկսի, այլ գիրքով մը՝ անխորազիր, լոյս տեսած 1984-ին, երեք տոնոց՝ Հրագրան-Միիր-Մեւակի անունով:

Գիրքը իր ամբողջութեանը մէջ, թէ՛ որպէս գեղարուեստական ձեւաւորում, թէ՛ որպէս բովանդակութիւն, նորութիւն է:

Գիրքին կողքը, գծանկարներով եւ թերթերու կտրօններու փակցօններով՝ կոլաժ (ուր կը կարդանք baroque absolu շատ դիպուկ, բայց արդեօ՞ք գիտակցաբար հոն դրուած բառերը. բայց անշուշտ գիտակցաբար, որովհետեւ «Ազդ»ին մէջ կ'ըսուի՝ «Ն.Գ.ը պարոքի նախաքայլը կը գտնէ Ռոսլինի քով եւ նոյնքան փառասէր է» խօսքերը), կը խուժէ ընթերցողին այքերէն, ուղեղին մէջ «տարբեր»ի, «զարտուղի»ի ահագանգեր պայթեցնելով: Ազդը տեղադրուած է կողքին ներսը, գիրքէն անջատ. մանրատառ է ու շատ երկար եւ կը վերջանայ «Թերեւս ապրինք նոր ՈՄԿԵԴԱՐ» խօսքով, ինչ որ մտածել կու տայ, թէ, հակառակ իրենց խրոխտ եւ ինքնավստահ ոճին, այնքան ալ վստահ չեն այս տղաքը իրենց շարժումին կամ «աւաբեկչութեան» արդիւնքէն:

Ըսենք նաեւ, որ գիրքը ունի անջատ էջ մը, որուն մէկ երեսին գծանկար մըն է, բիրտ զինեալներու երկու դիմանկարներ, ուր կարելի է նշմարել Հ.Յ.Դ.ի զինանշանը եւ շրջանակի մը մէջ կարդալ՝ hraztan literary lord of fire բառերը:

Գրութիւնները բոլորն ալ անստորագիր են, կարծես բնաւ կարելոր չէ անոնց ո՞վ գրած ըլլալը. առաջնահերթը ըսելիքը ըսելն է, բարկութեամբ եւ բրտութեամբ, եւ գրուած ըլլալու իրողութիւնը:

Ամբողջ գիրքին երկայնքին (իրապէ՛ս երկայնք, երբ էջերը կը դարձնենք ոչ թէ աջէն ձախ, այլ՝ վարէն վեր) կը տողանցեն սերը, ցաւը (զլխագիր) եւ ես մը ասոնց միջեւ բռնուած:

Առաջին գրութեան վերջին տողը կը կարդանք.

մակերեսը ընդերքն է (էջ 2)

Այս խօսքը կը լուծէ թէ՛ իրենց եւ թէ՛ ընթերցողին համար ձեւ-խորքի հարցը, որ կրնայ ծագիլ: Հասկնալի կը դառնայ, որ ներքին, անպարագրելի բարկութեան մը համար իրենց ընտրածը լաւագոյն ձեւն է բան-ստեղծելու:

Հակառակ անոր, որ գրութիւնները ստորագրուած չեն, իւրաքանչիւրը սակայն ունի իր ուրոյն ձայնը, իրեն յատուկ ոճը՝ զինք տարբերող: Իբր օրինակ կարելի է հոս մէջբերել երկու հատուածներ, երկու տարբեր գրութիւններէ.

Կոռուսկ
 աղակալած թէժ շունչը ամալյութեան
 արնահոտ հաշիշի դաշտերու թոյնը
 կը տաղես կուրծքիս
 ու կ'անցնիս
 աչքիդ խորը - խապրիկներու ակօս-
 ուրուականներ կարմրաթունդ եարխուշտան
 կը պարեն
 լոկ ուրուականներ՝ իրար բախող բզնունիոյ լիճի
 ալեաց բիլ խոյանքով
 խապրիկն իմ որո՞ւ տանիս
 խապրիկն իմ որո՞ւ տանիս

բաղէջ շեղ
 հին շողեր շինտու
 շինականներ
 չան լական չչչ մոռցիր
 *
 գելս
 խէժ օր դրունքին
 պալը Ռոստոմի պոռուսկ
 ուունգերէն
 կտոր մը
 արիւնէն
 որ Պուրկասի

(էջ Է)

ամպերը
 կամիթ
 (էջ Ժ)

Փորձառական այս հատորը իսկական ըմբոստութիւն մըն է կեանքի անհեթեթութեան, ինչպէս նաեւ ւանդութիւններու եւ քարացած սովորութիւններու դէմ: Լեզուն, գրականութեան միակ գործիքը, բիրտ նորումի կ'ենթարկուի, կը պատռտուի, կը ձեւափոխուի, ըսելու համար չըսելին, թարգմանելու այս տղոց անապրելի առօրեան, անտրամաբանական, անբացատրելի քառսի մը մէջ նետուած, Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի օրերուն:

1989-ին, Ա. Ծառուկեանի մահուան առիթով գրուած իր յօդուածաշարքին՝ «Սփիւռքի գրական պատմութիւն»ին մէջ Վ. Օշական կ'ըսէր.

Շատ շահեկան պիտի ըլլար գիտնալ թէ վերջին 15 տարիներու անդրհը, գոր կ'ապրին Լիբանանի եւ նուազ չափով Հայէպի արուեստագէտ խառնուածքները՝ կրցա՞ւ պատուել դիմակը ու ծպտումը, որուն ետին պահեր էին մարդիկ հոգի, աստուած, մարդ ու կեանք յղացքները: Լիբանանի ահաւոր, ապսիւրտ ու դաժան տառապանքը գռեհիկ պատիժի պէս պիտի թուի բոլոր անտաղանդ բանաստեղծներուն ու արձակագիրներուն համար...: Հետաքրքրական ըլլալու է գիտնալ թէ Լիբանանի ու Սուրիոյ հին ու նոր սերունդի բանաստեղծները ի՞նչ հասկցան դէպքերէն, գիտակցեցա՞ն այն հրաշքին, յայտնատեսութեան ու շլացուցիչ լուսաւորութեան՝ որ պատահեցան իրենց աչքին առջեւ վերջին հինգ տարիներուն...¹:

Ամբողջ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան մէջ, Լիբանանի դէպքերը գեղարվեստական գրականութեամբ երկու դրսեւորում ունեցան՝ «յայտնատեսական եւ

շլացուցիչ գիտակցութեամբ», թէեւ շատ հեռու Վ. Օշականի ակնարկած գիտակցութենէն. մին Գ. Պըլտեանի *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար* երկն է, եւ միւսը՝ Նոր Գրականութիւն շարժումը:

1988-ին լոյս կը տեսնէ *Մէր* խորագրուած հաստորը, որուն կողքին, թուականին հետ կ'երեւի Նոր Գրականութիւն ենթախորագիրը, ինչ որ ձեւով մը պաշտօնականութիւն կու տայ խմբակին, որ առաջին գիրքին հեղինակներուն հետ կը հաշուէ եւս հինգ անուն՝ Սոնիա, Հեղնար, Վահագն, Սեպուհ եւ Խաչիկ Տէր Ղուկասեան:

Այս գիրքն ալ «Ազդ» մը ունի՝ «Ազդ Բ.», որ այսպէս կը սկսի.

Այս գիրքը առաջինին կը պատկանի: Պիտի ծնէր անմիջապէս անկէ ետք ոչ իբր շարունակութիւն մը, այլ իբրեւ միւս նժարը, առաջին գիրքին անիշխան արտաշնչման քով՝ թթուածինի անցք մը երկրորդը:

Այս յայտարարութիւնը արդեօ՞ք Ն.Գ.ի ծրագրին գիտակցուած յաջորդ քայլն է, թէ՞ չքմեղանք մը, առաջին գիրքին ըմբոստութենէն նահանջ մը արձանագրած ըլլալը արդարացնող: Խումբին կորիզը կազմող երեքն ալ կը մնան իրենց ուղեծիրին վրայ, Բայց իրենց խմբակէն ներս ու իրենց հետ կ'ընդունին նուազ «յեղավոխական» տարրեր:

Եւ այս գիրքը կոչեցինք Մէր մեր բոլոր սիրած բաներուն համար ու բոլոր չսիրածներուն ընդէմ որպէս ասպար: ...«Մէր» մեր դէմ ցցուած կաղապարեալ լրութեան, մեր հանգանակի նեղսիրտ խեղաթիւրման եւ մեզի չնորհուած բնորոշումներուն՝ «ամբարտաւան, մեծ բրբոջ, սնամէջ եւ այլ լօլօներ»:

Տեղ տրուած է առաջին գիրքին առիթով գրուած խօսքերուն, ամբողջական կամ հատուածային, «Պետիկ Հերկելեանի խօսքը» առանձին գլուխով եւ միւսները, ինչպէս՝ Արա Արծրունիի, Մովսէս Ծիրանիի, Շուշիկ Տասնապետեանի եւ Վահէ Օշականի խօսքերը, «Արձագանգներ» ընդհանուր խորագրով: Յստակօրէն նշուած չէ այս խօսքերուն ո՞ր լոյս տեսած, կամ՝ անձնական նամակներու մէջ գրուած ըլլալը: Երկու պարագաներուն ալ այս խօսքերը հաստատում են, թէ այդքան ալ ճիշդ չէ «կաղապարեալ լրութիւն»-ը, որ դառնացուցեր է Ն.Գ.-ի կազմը: Լաւ պիտի ըլլար, որ «հանգանակի նեղսիրտ խեղաթիւրման» օրինակներ եւս տրուէին գիրքին մէջ, ինչ որ կրնար աւելի հաստատուն դարձնել այս շարժումը: Զգալի է վախը՝ *չհասկցուելու* փակուղիին մէջ մնալու:

Երկրորդ այս գիրքը, պահելով միշտ խորքի բարդութիւնը, ձեւի յստակութիւն կը բերէ իր հետ, թէեւ բոլոր գրութիւնները չէ, որ ունին ատիկա:

Մէր գիրքին կորիզային դէմքը, որ է՝ նաեւ առաջին գիրքին կորիզը, պէտք է

համարել Հրազդանը, իր «Վեց քաղաք» գրութեամբ (պատահական չէ, որ այս գրութիւնը, գրեթէ նոյնութեամբ, կը գտնենք ՌԵՀին մէջ)²:

«Վեց քաղաքի միջև բիւր կամուրջներ», ստորագրուած՝ Մեհրէ Մեւակ, մուտքով մը կը բացատրէ.

Օրին այս գրութիւնը լոյս չկրցաւ տեսնել մամուլին մէջ: Պատասխան մըն էր նախ եւ ապա՝ մօտեցման բանալի մը՝ «Վեց քաղաք» գրութեան համար եւ Հրազդանին, որ ընթերցողը հին տոկմայով (անխմաստ եւ անխորք որակումներ) չդիտէ զայն, այլ՝ մեզի հետ թափանցէ «Վեց քաղաքի» սահմուկեցուցիչ տառապանքին եւ զայն կլանող բառաշխարհին մէջ:

Ամբողջ գրութիւնը կարծեք տարբերակներու շարք մըն է, որ կը հիւսուի Հրազդանի գրութեան թեմայով. ոչ միայն պատասխան-բացատրական, ոչ միայն պաշտպանողական, այլ նաեւ ստեղծագործական տարր մը կայ «բիւր կամուրջներ»ուն մէջ. այս տղաքը սքանչելիօրէն կը պարեն բառերուն հետ: Փոխասացութիւն են այս երկու գրութիւնները, արդիական սաղմուսի մը պէս:

Ինչպէս առաջին անվերնագիր գիրքին մէջ, հոս եւս Հրազդան կը փորձարկէ ոչ միայն լեզուն, քակելով ու բանալով անոր ծալքերը, ճկելով զայն յաճախ մինչեւ բեկում, բայց նաեւ կը փորձարկէ գիրը էջին վրայ, տեսողականն ալ կարելոր մասնակից մը դարձնելով ընթերցումին. (բնական է, որ առանց տեսողութեան ընթերցում չի կրնար ըլլալ, բայց մենք կը խօսինք էջադրումի անսովոր ձեւերու որոնումին մասին):

Հաւանաբար ամբողջ գիրքին ծնունդն ու նպատակը կարելի է խտացած տեսնել հետեւեալ խօսքին մէջ.

Ի վերջոյ մենք ենք այդ տառապանքին ծնունդը, տխեղձ սերունդը. բայց ո՞վ արդեօք իրականութիւնը տեսած է ինչպէս մենք³ (ընդգծումը մեզմէ):

Տեսնելու եւ այդ տեսածը գիրով կրկին ապրելու տառապանք մը կայ, գոր կարելի չէ շրջանցել, բայց կարելի չէ նաեւ ապրիլ սովորականօրէն. պատռուածք մը կայ կեանքին եւ օրերուն մէջ, որ կը վերածուի պատռուածքի՝ գիրին մէջ. ի վերջոյ կարելի չէ իրականութիւնը, իրեն նց ապրած իրականութիւնը գեղեցիկ եւ հեզասահ տողերու մէջ թխմել:

Մէքը ամբողջ, բայց մանաւանդ Ն.Գ. խմբակին հիմնադիր երեք անդամներուն գրութիւնները իրարմէ բխած, զիրար ամբողջացնող գրութիւններ են, որոնք կ'անցնին գրականութենէն ալ անդին ու կը բերեն Պէլրութի աղէտին մէջ զիրար գտած, իրարու կառչած եւ իրարմով գրականութիւնը գտած տղոց կեանքին կարելոր մէկ հատուածը: Իրերահոսում մը գրութիւնները կը կապէ իրարու, կը դարձնէ ամբողջութիւն:

Որպես գրականութիւն, *Մէրը* կ'արժէ նախ որպէս փորձ մը հիմնաւորող երկրորդ քայլ, ապա՝ որպէս Ն.Գ. շարժումէն ծաւալած աւելի լայն օղակ մը:

Խումբին երրորդ գիրքը նուիրուած է Այնճարցի վաղամեռիկ բանաստեղծ Պետիկ Հերկելեանին (1954-1987), կը կրէ *Հերեան* խորագիրը եւ լոյս տեսած է գրեթէ նոյն թուականին՝ 1987-1988:

Հերկելեանի բանաստեղծութենէն աւելի, անոր անձն է՝ պոռնի, ըմբոստ եւ խենթօրէն արուեստագէտ, որ տպաւորած եւ ներշնչած է Ն.Գ.ի հիմնադիր երեքը եւ անոնց միջոցով՝ յաջորդ սերունդ մը երիտասարդ տղոց, որոնք մեծ համարում եւ խոր ակնածանք ունին մահով «սրբացած» Հերկելեան բանաստեղծին հանդէպ: Հերեան խորագրուած գիրքին ձօնը կը հաստատէ ասիկա.

Գրութիւններու մեր այս շարքը կը ձօնենք Պետիկին.

- Անոր մահուան դէմ որպէս կատաղի բողոք.

- Անոր անմահութեան համար որպէս առաջին յիշատակարան.

- Ապրելու իր բիւրեղ շէնութեամբ:

Կը տեսնենք, որ այս երեք կէտերն ալ կը յղուին աւելի մարդուն, քան՝ բանաստեղծին:

Քննարկելով Հերեանի գրական բերքը՝ բանաստեղծական երեք գիրքեր՝

- Պատուհանէն դուրս (1972),

- Բառը (1983),

- Եւ երկիր պագանեմ (1985),

եւ մէկ արձակ գործ՝ *Եռու* (1986), - բոլորն ալ Պէյրութ տպուած, - կը տեսնենք, որ բանաստեղծութիւնը միջոց էր իրեն համար, ինչպէս արձակը կամ յօդուածագրութիւնը, փոխանցելու իր ըսելիքը, բարձրացնելու իր բողոքը, որովհետեւ Հերեան արձագանգը եղաւ ութսունական թուականներու հայ ազատամարտիկներու սխրագործութեանց, հայ դատի հետապնդման մունետիկը եղաւ եւ ազգային դիմագիծը կորսնցնող իրականութեան պախարակիչը:

Հերեան Ն.Գ.-ի անդամ չէ եղած. անոնց առաջին գիրքին առիթով ըսած է իր խօսքը, ջատագոված տղոց ճիգը եւ փորձած բացատրել անոնց ժխտական արտայայտութիւնները.

Մեկնելով հեղինակութեան այն հաստատումէն, որ Ն.Գ.ը տեղատարափ կառուցում է, գրական ոչ մէկ հանդէս ընդունելու անոնց կեցուածքը պէտք չէ նկատել հեռացում մը տուեալ հանդէսներէն, այլ ընդհակառակը անոր մէջ պէտք է գտնենք լուռ առաջադրանք մը այդ հանդէսները բարեփոխման ենթարկելու, իրենց իսկ մասնակցութեամբ:

Հասկնալի է, որ փոխադարձ համակրանք մը ըլլայ Հերեանի եւ Ն.Գ. խումբին

միջեւ, սակայն գիրք մը նուիրելու կիրքը կրնայ անհասկնալի ըլլալ անոնց, որոնք ծանօթ են Հերեանի բանաստեղծութեան: Զարմանալի է, որ գիրքը ոչ մէկ տեղեկութիւն կը պարունակէ բանաստեղծին կեանքին եւ անոր քերթողութեան մասին: Գիրքին վերջին գրութեան մէջ (արձակ՝ «Անդաստան սոլ մինէօրով», ստորագրուած՝ Մեհրէ) յիշուած է Հերեանի խօսքը՝ «կարծեմ իւնթութեանս վկայականը պէտք է ասպարէզ իջեցնեն»: Այս իւնթութիւնն է գսպանակը Ն.Գ.ի տղոց, որոնք կորուստին ցաւին ընդմէջէն ուզած են շնորհակալութեան իրենց ուրոյն խօսքը ըսել *Հերեան* գիրքով:

Գիրքին սկիզբը Սոնիա Նիկոլեան, Շուշիկ Տասնապետեան եւ Նազ Տէր Սարգիսեան սրտի խօսք ունին Հերեանին հասցեագրուած:

Հետաքրքրական են Սոնիայի երկու քերթուածները, ապրումի եւ ցաւի խտութեամբ, թէեւ ցարը գերակշիռ է անոնց մէջ, քան բան-ստեղծելու դողը:

Մեհրէի փորձը, հասկնալու Հերեանը եւ հասկնալի դարձնելու զայն, սրտառույ կը դարձնէ տողերը, միաշիւտուած Հերեանի քերթուածներէն տողերու հետ:

Բայց ամենէն ուշագրաւը Հրազդանի արձակ գրութիւնն է՝ Պ.Հ.ին խորագրուած, որ նոթ մը ունի սկիզբը.

Քաղաքը եւ քաղաքի վարքը ասող բանաստեղծին եւ ընկերոջ, աս ամօ՛թ գրութիւնը (էջ 20):

Հետաքրքրական է այս գրութիւնը ա՛յն իմաստով, որ միւսներուն նման անմիջականօրէն չ'ըսեր ցարը Հերեանի մահէն ծնած, այլ կը խօսի ուրիշ պահէ մը, նոյնքան խիտ եւ թէժ, ետ ու առաջ անոր ընծիւղումներէն, գլխակորոյս եւ տազնապահար վիճակներէ: Պատահական չէ, որ ա՛յս գրութիւնն ալ, փոքր յաւելումներով եւ փոփոխութիւններով, անցնի Հրազդան Զէյթեանի *Ռեշ* գրքին: Այս գրութեան մէջ Հրազդան իր գրութենական փորձառութիւնը կ'անցընէ խորապէս ապրուած պահէ մը, հետեւաբար այստեղ ապրումը կը դառնայ աւելի ցայտուն, քան փորձագրելը:

Հերեանը կը դառնայ վերջին գիրքը Ն.Գ. շարժումին, որ կ'ենթարկուի նման խմբաւորումներու ճակատագրին: Երբ պայմանները կը հեռացնեն այս տղաքը իրարմէ եւ կը ջքանայ իրարմով ստեղծուած գրական մթնոլորտը, որուն հոսանքը գերաբթուն կը պահէր խումբին բոլոր անդամները, երբ կը դադրի այդ հոսանքը, կը դադրի մեծամասնութեան կիրքը: Ութ անուն հաշուող խումբէն երեքն են, որ կը շարունակեն գրել՝ Հրազդան, Սոնիա⁴, եւ Խաչիկ Տէր Ղուկասեան, որ պարբերաբար կ'երեւի գրական մամուլին մէջ:

Եթէ Ն.Գ. խումբը կարենար ինքզինք ծանծաղումէ հեռու պահել, հաւանաբար կարենար հասնիլ հիմնաւորուած եւ համակարգուած այնպիսի գրելաձեւի, որ դառնար Սփիւռքի իրապէ՛ս նոր գրականութիւնը: Սակայն խումբը կը ծանծաղի թէ՛ արտաքնապէս, երբ անդամները կը ցրուին Սփիւռքի տարբեր գաղութներուն

մէջ, թէ՛ ներքնապէս, երբ չեն կրնար պահել իրենց յանձնառութիւնը ոչ միայն Ն.Գ.ի, այլ ևս գրականութեան ընդհանրապէս:

Սոնիա և Խաչիկ Տէր Ղուկասեան բաւական հեռու են Ն.Գ.ի սկզբնական ուղիէն, իսկ Հրազդան Զէյթլեանի ՌԵՇ գրքին ենթախորագիրը՝ «Դէպի նոր գրականութիւն», կը հաստատէ, թէ հեղինակը ունի գիտակցութիւնը տակաւին նուաճած չըլլալու Նոր Գրականութեան ի՞ր իսկ սահմանած առաջադրանքները:

ԴԵՊԻ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Այս գիրքն ալ, ինչպէս Ն.Գ.-ի առաջին երկու գիրքերը, ազդ մը ունի, «Յառաջաբան» խորագրուած, որ 1984-ին երեւցած նոյն ազդն է գրեթէ, բացի քանի մը փոփոխութիւններէ, «ինչ որ առնուազն բարոյական հարց մը կը ծագեցնէ, քանի որ իսօքը հաւաքական շարժումի մը հանգանակին մասին է»⁵:

Ամենէն յատկանշականը այս փոփոխութիւններուն՝ լեզուի կամ բազմալեզուութեան հարցն է. Ն.Գ. շարժումին առաջին ազդին մէջ կը կարդանք.

[Բ]ազմալեզուութիւնը անընդունելի է իբրեւ գրութիւն. այսպէս Ն.Գ.-եան հայապահպանման արդար հաւատքը խարսխուած է հայերէնին վրայ միայն, ոչ սակայն Սփիւռքի գրութիւններու աւաքամ, կոտուած լեզուն, զոր կը փսխէ ձանձրախտով:

ՌԵՇի յառաջաբանին մէջ սակայն կ'ըստի.

[Բ]ազմալեզուութիւնը, երկլեզուեան հայկական գրականութիւնը անընդունելի չի կրնար ըլլալ, իբրեւ գրութիւն:

Երկու հատուածներուն մէջ ալ գրութիւն բառը չակերտուած է:

Ինչպէ՞ս բացատրել այս շրջադարձը, երբ գիտէնք, որ անվիճելիօրէն լեզուն է որեւէ գրականութեան մը պատկանելիութիւնը որոշող ազդակը:

Պէ տք է ընդունիլ, ուրեմն, որ ՌԵՇին մէջ առաջնահերթը միտք բանին է և ոչ թէ գրութիւնը:

Ասիկա «կարելիութիւններու» կամ «փորձառութիւններու» ծիրին մէջ ինկող բան մըն է, և անմիջականօրէն չ'առնչուի իր հեղինակին, որ իր բոլոր գրութիւններն ալ հայերէնով գրած է:

(Կարելի է առնչութիւն մը տեսնել հոս Պըլտեանի *Objets et débris* գործին ազդեցութեան):

Մարկ Նշանեան *բեմադրութիւն* բառը կը գործածէ այս գիրքին համար ևս հարց կու տայ.

Ի՞նչ կը բեմադրէ: Անշուշտ գրուածին ետին՝ գրութիւնը: Թէ չկախնա յի նորաբանութիւն-

Ներէն, կ'ըսէի՝ գրուածութիւնը՝

Թէն Ն.Գ. կը ծնէր որպէս բողոք որոշ կացութեան մը, կրկնապէս անապրելի, բայց շարժումը կը գործէր զուտ գրական վայրի մը՝ լեզուին մէջ: Հրագրան Ձեյթլեան կը շարունակէ գործել նոյն վայրին մէջ՝ հրելով սահմանները, փորձարկումի դնելով բոլոր կարելիութիւնները:

Առաջին հերթին՝ էջերուն վրայ տողերուն շարուածքն է, որ պէղումի կ'ենթարկուի. անշուշտ աննախընթաց չէ այս երեւոյթը. յիսուն տարի առաջ գերիրապաշտները սկսած էին էջին վրայ տողերով գծագրել գրուածքին առարկան: Ձեյթլեանի մօտ շատ հետաքրքրական է քանի մը պատումներ զուգահեռ սինակներով ներկայացնելու պարագան: Այստեղ ըսուածին չափ կարծէք կարելոր է ըսելու ձեւը, որ կրնայ լեզուական ձեւագեղծում թուիլ. «Արթիւր Րէմպօն չէ՞ր բոլոր զգայարաններու (իմաստներու) համակարգային խախտումի մասին խօսողը, հաւանաբար իբրէն բանաստեղծական խորագոյն փորձառութիւն»:

Բոլոր գրութիւններն ալ, թիւով 17, զիրենք բացատրող նախատողեր ունին: Հեղինակը չի՞ վստահիր ընթերցողին հասկնալու կարողութեան, թէ՞ բանալիներ կը տրամադրէ, բագում, անթիւ բանալիներ, բագում, անթիւ դռներու համար:

Յստակ է հեղինակին ճիգը, հայ գրականութեան ու մանաւանդ արձակին այսօրը արթնցնելու իր թմբիւրէն, հրելու եւ բանալու անոր սահմանները, ոչ միայն շնչելու, այլեւ փորձարկումի լայն միջոց հայթայթելու ինքնիրեն, առանց օրէնքկանոնի, փնտռելով նոր օրէնքներ, ստեղծելով իր օրէնքները: Այս փորձարկումը կը կիրարկուի նաեւ արձակ-չափածոյ սահմաններու զանցումով:

Նոր Գրականութիւնը գրական սեռերու խառնուրդի հարցին առնչութեամբ չափազանց փորձառական է. կը հաւատայ խառնուրդին:

Պայթում մը յառաջացնելու ճիգ կայ, եղած է սկիզբէն Ձեյթլեանի մօտ: Այդ պայթումը իրականացած կարելի է համարել խորքային իմաստով (եթէ ընդունելի ըլլայ ձեւի եւ խորքի անջատում մը այստեղ), որովհետեւ ինչ որ կայ իմաստի տարտղնում մըն է, որ կազմակերպուած չէ, այլ պատահական:

Մէր եւ Հերեան գիրքերով Ն.Գ. շարժումը իր աւարտը կը գտնէ:

Երբ Հրագրան Ձեյթլեան իր *ՌԵՇ* գիրքին մէջ կը վերահրատարակէ Ն.Գ.եան ազդը, իր վրայ կը վերցնէ շարժումին ամբողջութիւնը եւ Դեպի Նոր Գրականութիւն լոզունգը կը դառնայ իր անհատական ուղենիշը, իր գրական փորձառութիւնը բացայայտող:

Շարժումը կը փակուի ինքն իր վրայ, սակայն անկէ կը ծնին նոր անուններ Սփիւռքի բանաստեղծութեան մէջ. ահա գլխաւոր եւ կարեւորագոյն արդիւնքը Նոր Գրականութեան:

Նախորդ գրուածները ամբողջ կ'ընեն պատմութիւնը այս շարժումին ծննդոցին եւ անոր անցած ուղիին:

Կը մնայ սակայն գլխաւորն ու հիմնականը, գոր հարցադրումի կ'ենթարկենք այստեղ.

Ճիշդ ի՞նչ էր Նոր Գրականութիւն շարժումին նպատակը եւ ի՞նչ էին միջոցները, որոնք ի գործ դրուեցան այդ նպատակը իրագործելու համար:

Նոր Գրականութիւն շարժումին հիմնադիր երեքը՝ Հրագդան-Միքի-Սեւակ, կը զգային, որ Սփիւռքահայ գրականութիւնը կրնայ անելի յանգիլ, եթէ ինքզինք չնորոգէ: Այդ ինքզինք նորոգելու քայլին դիմելու հաւատքով է որ սկսան: Սակայն իրենց համար նորոգումը նախ քանդում կը նշանակէր, հիմնայատակ կործանում, ոչ միայն գրական բարքերուն եւ մենաստիքութիւններուն, այլ մինչեւ իսկ քանդումը լեզուին, որ, ըստ իրենց, ստրկացած էր գրական ներքինիներու ձեռքը մնալով:

Սակայն ինչ որ յստակ չէր, յաջորդ քայլն էր: Ի՞նչ էր իրենց նպատակը քանդումէն ետք, ի՞նչ էր իրենց կառուցելիքը եւ ինչպէ՞ս պիտի ըլլար այդ կառուցումը:

Հրատարակուած առաջին հանգանակը ընդհանրութիւններէ կը խօսի՝ վերադարձ ակունքներու, նոր ոսկեդարի կերտում եւ այլն...

Ո՞ր են եւ ի՞նչ են այդ ակունքները. որքանո՞վ ճիշդ էր օգտագործել Այնճարի շատերու համար անհասկնալի բարբառը. այստեղ «ճիշդ»ը չէ հիմնականը այնքան, որքան այդ բարբառի օգտագործումին բերած յաւելումը կամ նորումը:

Քանդուած այդ լեզուն սպասելի էր որ իրենց գրիչներուն տակ նորոգուէր, նորովի շնչէր: Այդպիսի նորում չեղաւ սակայն: Ու եթէ այդ քանդումով լեզուն անելէ կը հանէին, դժբախտաբար ուրիշ անելի մը մէջ կը դնէին, առանց գայն նորոգել կարենալու:

Ճիշդ է, որ արուեստի որեւէ «շարժում» կը չափուի այդ շարժման ուժգնութեամբ, պայմանաւ որ այդ ուժգնութիւնը կարենայ հասնիլ թիրախին: Ո՞ր էր Նոր Գրականութեան թիրախը, որուն կը ձգտէր: Չլսուեցաւ այդ տողոց ձայնը, հակառակ հաւատքով բարձրացած ըլլալուն, թէ՛ շրջապատը չուզէր լսել:

Եւ որովհետեւ նման անորոշ կէտեր կային Նոր Գրականութիւն շարժումին մէջ, սկիզբէն, եւ ժամանակի ընթացքին այդ անորոշութիւնները անկարող մնացին բիրտեղանալու, Նոր Գրականութիւն շարժումը փլաւ ինքն իր վրայ եւ անոր կայծերը տարտղնուեցան դաւադիր լռութեանը մէջ բոլոր անոնց, որոնց դէմ էր, ի սկզբանէ, շարժումը:

Եթէ ուզենք դուրս գալ այն փակ շրջանակէն, ուր հաւանաբար անդիտում կերպով դրին իրենք զիրենք՝ Նոր Գրականութեան տղաքը եւ հարց տանք, թէ ի՞նչ էր անոնց բերած յաւելումը սփիւռքահայ բանաստեղծութեան, ի՞նչ կը գտնենք:

Փոթորիկ մըն էր, աւելի ճիշդ՝ ուրական մը, որ ի՛ր շրջագիծին մէջ ունեցաւ

որոշ ազդեցութիւններ, իր կորիզին շուրջ հաւաքեց տղոց խումբ մը: Սակայն այդ տղաքը չկրցան յարատեւել Ն.Գ.-ի անմիջական ազդեցութենէն հեռանալէ ետք: Յստակ է, որ շարժումները իրենց սկիզբէն իսկ դատապարտուած են ապրելու կարճ շրջաններու համար, սակայն ճի շո՞ւրջ այդտեղ է հմայքն ու գաղտնիքը անոնց, ծնիլ կայծը անմար կրակի մը, մասնակիցներուն էութեան մէջ: *Մենքը* եւս, որոշ շրջան մը ետք, մեծ եւ տագնապալի վէճերով էր որ ցրուեցաւ. սակայն անոր գրեթէ բոլոր անդամները շարունակեցին իրենց գրական աշխատանքները, նոյնիսկ հասունացում ապրեցան: Այդպէս չեղաւ Նոր Գրականութիւնի պարագային: Եւ շարժումը ինկաւ մոռացութեան գիրկը: Հիմա գրականութեան պատմութեան անդրադարձողներն են միայն, որ կ'ակնարկեն անոնց սքանչելի ճիզին, որ դժբախտաբար մնաց ճիզ, առանց վերածուելու մնայուն երկի:

Սփիւռքը ունի նման փորձերու աւանդութիւն մը, սկսեալ Թեհրանի *Նոր էջէն*, մինչեւ Պէյրութի *Ահեկանը*, *Երիտասարդ հայր* եւ Լոս Անճէլըսի *80-ականն* ու *Բաց նամակը*: Սակայն ինչպէս որ սպասելի է նման երիտասարդական «փորձեր»է, ասոնցմէ ոչ մէկը կրցած է օգտուիլ իր նախորդին փորձէն ու փորձառութենէն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Ասպարէզ*, Ա. մաս (Ձ. մասով), 5 Օգոստոս 1989:
2. Հրագրան Զէյթլեան, *ՌԵՇ*, Դէպի Նոր Գրականութիւն, Լոս Անճէլըս, 1994:
3. *Մէր*, էջ 131:
4. Սոնիա, *Այրուող կակաչներու յիթմը*, Երեւան, 1995:
5. Մարկ Նշանեան, «*ՌԵՏ* Դէպի նոր գրականութիւն», *Յառաջ - Միտք եւ արուեստ*, թիւ 189, 9 Յունուար 1994:
6. Մ. Նշանեան, «Հրագրան Զէյթլեան *ՌԵՇ*, Դէպի նոր գրականութիւն, Լոս Անճէլըս, 1994», *Յառաջ - Միտք եւ արուեստ*, թիւ 189, 9 Յունուար 1994:

ՎԵՐՉԱԲԱՆ

Այս ուսումնասիրության մեջ եղած բոլոր անունները չեն, որ կ'անցնին ժամանակակից սփիւոքսահայ գրականութեան: Կասկածէ դուրս է սակայն, որ բոլորն ալ անխտիր մաս կը կազմեն սփիւոքսահայ ժամանակակից գրական պատմութեան:

Անշուշտ որ տարբերութիւն մը կայ այս երկու եզրերուն միջեւ՝ գրականութիւն եւ գրականութեան պատմութիւն: Առաջինը կը կազմուի մեր գրականութեան լաւագոյն երկերով, երկրորդը՝ այդ երկերն ու անոնց հեղինակները շրջապատող, զանոնք քաջալերող կամ անոնց ընդդիմացող բոլոր այն գրողներով, որոնք գրական մթնոլորտ մը կը ստեղծեն եւ երկը կարելի կը դարձնեն:

Թէ երկ մը ե՞րբ կ'ելլէ գրականութեան պատմութենէն ու կը մտնէ գրականութեան մեջ, շատ ալ յստակ չէ: Ժողովո՞ւրդն է, որ կու տայ անցման գիրը, քննադատն էրը, թէ ժամանակը: Հաւանաբար՝ այս երեքը միաժամանակ:

Այս ուսումնասիրության մեջ յիշուած անուններէն շատեր իրենց անհուն սիրով եւ տարած աշխատանքով ու թափած ճիգերով այնքան սրտայայտ են, թէ եւ անոնց գրականութիւնը մեծ դժգոհութեան ալիքներ ստեղծած ըլլայ ատենին, ինչպէս Նոր Գրականութիւն խմբակի տղաքը: Տնցուած ու գայթակղած մէկ կողմէ գրական միջավայրին աննկարագրելի տափակութեամբ եւ ծայրայեղ արանդասպահութեամբ, անոնք ինկան ուրիշ ծայրայեղութեան մը մեջ ու դարձան անհասկընալի, անոնց կանչը մնաց անլսելի: Բայց անոնց ճիգը, խորքին մեջ սրտառուջ եւ անկեղծ, կը դնէ զիրենք ժամանակակից սփիւոքսահայ գրականութեան պատմութեան մեջ:

Սփիւոքսահայ բանաստեղծութեան մեջ ընդհանուր երկու կէտեր ուշադրութեան կ'արժանանան.

- Սփիւոքսահայ քերթողութիւնը չունի այն բոլորը, որով գործ մը կը կապուի վայրին:

- Եթէ սփիւոքսահայ գրողը լուծած է վայրի տազնապը եւ դարձած աշխարաքաղաքացի (cosmopolit), չէ կրցած սակայն լուծել ժամանակի տազնապը, որովհետեւ տարբեր են ժամանակները հայ իրականութեան եւ կեանքի իրականութեան համար: Այս երկուքին բախումէն է, որ տազնապը կը հասուննայ սփիւոքսահայ քերթողութեան մեջ, քիչ բացառութեամբ ամբողջական երկի մը հասնելու համար:

Թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ սփիւոքսահայ գրականութեան ապագան.

Յաճախ կը լսենք՝ գրականութիւն մը, որ հողի վրայ եւ հայրենիքի մեջ չէ, չի կրնար ծաղկիլ:

Այս վերջնական թուող խօսքը ժխտականօրէն կ'անդրադառնայ սփիւոքահայ գրականութեան հոլովոյթին վրայ, որովհետեւ կը ջրէ ամէն յոյս եւ կը ջլատէ ամէն ճիգ:

Սփիւոքահայ գրականութիւնը, սակայն, Սփիւոքի «պաշտօնական» սկիզբէն՝ 1922-էն առաջ իսկ կար տարբեր գաղութներու մէջ: Պայմանները՝ լայն ու ընդհանուր գիծերով, նոյնն էին՝ հողի չգոյութիւնը եւ լեզուին սպառնացող վտանգը:

Ի՞նչ փոխուած է այսօր: Լայն ու ընդհանուր գիծերով՝ պայմանները կը շարունակեն մնալ նոյնը՝ հողի չգոյութիւնը (հակառակ Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան. հաւաքական ներգաղթ մը ոչ միայն անպատկերելի է այսօր, այլ նաեւ արտագաղթը Հայաստանէն թափ առած է) եւ լեզուին սպառնացող վտանգը:

Այս երկրորդն է, որ այսօր տագնապի կը մատնէ գրողները, տարողութեան ահաւորութեամբ, որովհետեւ գրական սերնդափոխութիւնն է, որ վտանգուած է: Եւ խօսքը փոփոխութիւն մը կրելով այսպէս կը հնչէ՝ գրականութիւն մը, որ սեփական լեզուով չէ, չի կրնար ծաղկիլ որպէս հայ գրականութիւն:

Բայց՝

Այս «բայց»ը մեզ կը տանի այսօր արդէն երեւոյթ դարձած իրողութեան մը՝ օտարալեզու հայ գրողներու պարագան:

Սակայն այս նիւթը հեռու ըլլալով այս ուսումնասիրութեան ծիրէն եւ նկատի առնելով հեղինակին հաստատ համոզումը, թէ գրականութեան մը պատկանելիութիւնը միայն ու միայն անոր լեզուով պայմանաւոր է, չենք մխրճուիր այս նիւթին մէջ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՈՒԼ

1. *Ազդակ*, Պէյրուօ, 1974, 1978
2. *Ալօս*, Պէյրուօ, 1943, 1957
3. *Ահեկան*, Պէյրուօ, 1966, 1967, 1968, 1969
4. *Անի*, Պէյրուօ, 1946
5. *Ասպարէզ*, Լոս Անճելոս, 1989, 1994
6. *Բագին*, Պէյրուօ, 1962, 1963, 1964, 1968, 1971
7. *Բաց նամակ*, Լոս Անճելոս, 1996
8. *Գարուն*, Երեւան, 1968
9. *Երիտասարդ հայ*, Պէյրուօ, 1969, 1970
10. *ԿԱՄ*, հանդէս վերլուծական, Փարիզ, 1980, 1982, 1986, 2002
11. *Կայք*, Փարիզ, 1991, 1993
12. *Հայաստան*, 1961
13. *Յառաջ*, Փարիզ, 1976, 1977, 1989, 1991, 1994, 1995
14. *Նայիրի*, Պէյրուօ, 1966
15. *Նաւասարդ*, 1973, 1983, 1984
16. *Շիրակ*, Պէյրուօ, 1965-1997
17. *Պատանեկան արձագանգ*, Պէյրուօ
18. *Ջահակիք*, Պէյրուօ, 1963
19. *Ջանասէր*, Պէյրուօ, 1970
20. *Սփիւռք*, Պէյրուօ, 1969, 1973
21. *AIM*, L.A., 1991, 7
22. *Cahiers de la culture arménienne*, publiés par l'Union des étudiants arméniens d'Europe, Հրատարակութիւն Ե. Ն. Ռ. Մ. կողմէ (Եւրոպայի Հայ Ուսանողական միութիւն). տեղ եւ թիւ նշուած չեն. 1969էն մինչեւ 1971 երկու թիւեր լոյս տեսած են

ԳԻՐՔԵՐ

1. Ադդարեան Գառնիկ, *Բանաստեղծութիւններ*, Ա., Պէյրուօ, 1988
2. Գազանճեան Զուլալ, *Արեւածաղկի մը նման*, Փարիզ, 1975
3. Գազանճեան Զուլալ, *Շարունակելի*, Փարիզ, 1988
4. Գաբրիէլեան Վազգէն, *Սփիւռքահայ բանաստեղծութիւն*, Երեւան, ԵՊՀ հրտ., 1980

5. Եսարտրմեան Տաճատ, *Հողը*, Լոս Անճէլըս, 1994
6. Զէյթլեան Հրագոյան, *ՌԵՀ Դէպի Նոր Գրականութիւն*, Լոս Անճէլըս, 1994
7. Թեքեան Վեհանոյշ, *Կիզակէտ*, Պէյրութ, Տպարան Սեւան, 1971
8. Թեքեան Վեհանոյշ, *Ոստրէ*, Պէյրութ, 1973
9. Թեքեան Վեհանոյշ, *Բազմածուփ աշխարհ*, Նիու Ճըրզի, 1998
10. Թէօլէօլեան Մինաս, *Դար մը գրականութիւն*, Բ. հրատարակութիւն, Ա. հատոր, Պոսթըն, 1977. Բ. հատոր, Նիւ Եորք, 1982
11. Թէմիզեան Գեորգ, *Ծով եւ կղզի*, Պէյրութ, 1973
12. Թէմիզեան Գեորգ, *Շարժում*, Պէյրութ, 1983
13. Իշխան Մուշեղ, *Տուներու երգը*, Պէյրութ, 1936
14. Ծառուկեան Անդրանիկ, *Թուղթ առ Երեւան*, Հալէպ, 1937
15. Ծառուկեան Անդրանիկ, *Առագաստներ*, Հալէպ, 1939
16. Կիրակոսեան Ալիսիա, *Արմատ եւ էութիւն*, Անթիլիաս, 1990
17. Կիրակոսեան Սարգիս, *Այս է արիւն իմ*, Պէյրութ, 1973
18. Կոստանդեան Յարութ, *Բանաստեղծութեամբ*, Պէյրութ, 1980
19. Նոր Գրականութիւն խմբակ, *Սէր*, Պէյրութ, 1988
20. Շահինեան Կորին, *Լողարշաւ*, Պէյրութ, 1978
21. Շահինեան Կորին, *Գաղթակայաններ*, Պէյրութ, 1987
22. Շահան Շահնուր, *Նահանջը առանց երգի*, Փարիզ, 1929
23. Պըլտեան Գրիգոր, *Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար*, Փասատին-նա, 1976
24. Պըլտեան Գրիգոր, *Objets et débris*, Փարիզ, 1978
25. Պըլտեան Գրիգոր, *Հակաքերթուած*, Լոս Անճէլըս, 1979
26. Պըլտեան Գրիգոր, *Մանտրաներ*, Փարիզ, 1980
27. Պըլտեան Գրիգոր, *Վայրեր*, Փարիզ, 1983
28. Պասմաճեան Կարիկ, *Շթաքարեր*, Երուսաղէմ, 1973
29. Պերպլեան Յարութիւն, *Ոսպնեակ*, Պէյրութ, 1984
30. Սարաֆեան Նիկողոս, *Անջրպետի մը գրաւումը*, քերթուածներ 1925-1927, Փարիզ, 1928
31. Սարաֆեան Նիկողոս, *14*, քերթուածներ, Փարիզ, 1933
32. Սարաֆեան Նիկողոս, *Չափածոյ երկեր*, Անթիլիաս, 1982
33. Սոնիա, *Այրուող կակաչներու յիթմը*, Երեւան, 1995
34. Սեւան Գեղամ, *Սիփիւոքահայ գրականութեան պատմութեան ուրուագծեր*, Ա. հատոր, 1920-1946, Երեւան, 1980
35. Սեւան Գեղամ, *Սիփիւոքահայ գրականութեան պատմութեան ուրուագծեր*, Բ. հատոր, 1946-1980, Երեւան, 1997
36. Տասնապետեան Շուշիկ, *Քերթուածներ*, Պէյրութ, 1988
37. Քիրքճեան Յարութիւն, *Փորձ տարագրութեան մասին*, Փարիզ, 1978

38. Օշական Վահե, *Պատուհան*, Պէյրութ, 1956
39. Օշական Վահե, *Ահագանգ*, Ֆիլատելֆիա, 1980
40. Օշական Վահե, *Փախստականը*, Անթիլիաս, 1987
41. Օշական Վահե, *Արուարձաններ*, Լոս Անճելըս, 1991
42. Օշական Վահե, *Ինքնություն*, Անթիլիաս, 1996
43. Օշական Վահե, *Համբոյր*, Սիտնի, 1996

ՕՏԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. T.S. Eliot, *The Social Function of Literature*
2. David Lodge, *Modernism*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ Հայկ Աւագեան	3
ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ԽՕՍՔ Արմենակ Եղիայեան	9
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	11
Գլուխ Ա. ՍԱՄՈՒԼԻՆ ԴԵՐԸ ՍՓԻՌՔԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԻՆ ՄԷՋ	25
<i>Բագին</i>	34
<i>Նայիրի եւ Սփիւռք</i>	41
<i>Շիրակ</i>	46
<i>Կայք</i>	53
<i>Ահեկան</i>	55
<i>ԿԱՄ</i>	64
<i>Երիտասարդ հայ</i>	67
Գլուխ Բ. ԱԻԱՆԴԱՊԱՀՆԵՐ Արրահամ Ալիքեան երեւոյթը կամ՝ վերադարձի մը աքսորը	75 86
Գլուխ Գ. ՍԻՋԻՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆՆԵՐ	95
Գլուխ Դ. ԱՐԴԻԱՊԱՇՏՆԵՐ	115
Վահէ Օշական. անհեթեթին մէջ փակուած քերթողը	116
Տրամի մը մարդը՝ Գրիգոր Պըլտեան	130
Փորձի մը գրասականը	149

Գլուխ Ե.	
ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ. ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	159
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	171
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ	173

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՆԵՐ ԶԱՀԱԿԻՐ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ

2016

Յաւելուած Ա.

Չորս հարցազրոյց Հրանդ Տինքի հետ, նախաբան՝ Հայկ Աւագեան (59 էջ)

Յաւելուած Բ.

Հայր Լեւոն Զեքիեան, Մեծ Եղեռնի հարիւրամեակ՝ յիշողութիւն եւ մարտահրաւեր (դասախօսութիւն) (40 էջ)

Յաւելուած Գ.

Թեոդիկի նամակները Արարատ Քրիսեանին, խմբագիր՝ Հ. Աւագեան (61 էջ)

Յաւելուած Դ.

Հայկ Աւագեան, Փարիզի Քոմիւնը, Կայսրութիւնը եւ հայոց ցեղասպանութիւնը. մարքսիստական-անարշիստական ընթերցում մը (202 էջ)

2017

Յաւելուած Ե.

Papasian & Co. երաժշտական ընկերութիւնը (ըստ ազդագիրներու եւ յայտագիրներու), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան (317 էջ)

Յաւելուած Զ.

Աղեքսանդրիոյ հայկական երաժշտական կեանքի ուրուագիծ (ըստ ազդագիրներու եւ յայտագիրներու), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան (201 էջ)

Յաւելուած Է.

Խմբավար եւ երաժշտահան Հայկ Մարգիսեանի Եզիպտոսի շրջանի գործունէութեան ուրուագիծ (ըստ վաւերաթուղթերու եւ փաստազրոյթիւններու), հաւաքեց եւ պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (561 էջ)

Յաւելուած Ը.

Դաշնակահար եւ մանկավարժ Նուարդ Տամատեանի կեանքի ուղեգրութիւնը (ըստ վաւերաթուղթերու եւ փաստագրութիւններու), հաւաքեց եւ պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (546 էջ)

Յաւելուած Թ.

Ուրուագիծ Գոհար Գասպարեանի Եգիպտոսի շրջանի գործունէութեան (1940-1948), պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (88 էջ)

Յաւելուած Ժ.

Տիրան Կարապետեան. յօդուածներ իր մասին, նկարներու ալպոմ (ծննդեան 135-ամեակին առիթով), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան (73 էջ)

Յաւելուած ԺԱ.

Վանիա Էքսերճեան. բազմերանգ աշխարհ մը համակ կենսունակութեամբ, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (53 էջ)

2018

Յաւելուած ԺԲ.

Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով Ա.- Հայկ Աւագեան, Արփիար Արփիարեանի սպանութիւնը (155 էջ)

Յաւելուած ԺԳ.

Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով Բ.- Արփիար Արփիարեանի լոնտոնեան թղթածրարը Գահիրէի մէջ, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (497 էջ)

Յաւելուած ԺԴ.

Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով Գ.- Մարդը ընդդէմ մարդու. մահափորձեր եւ սպանութիւններ հայկական օրինակով (1890-1908), հաւաքեց՝ Հայկ Աւագեան (169 էջ)

Յաւելուած ԺԵ.

2008 Մարտ 1-ը ըստ Lragir.am-ի, A1+-ի եւ Հետքի (10-ամեակին առիթով), հաւաքեց՝ Հայկ Աւագեան (625 էջ)

Յաւելուած ԺԶ.

Հայկ Աւագեան, *Թաւշեայ Յեղափոխութիւն Հայաստանի մէջ. Ա. փուլ (13–23 Ապրիլ 2018)* (32 էջ)

Յաւելուած ԺԷ.

Հայկ Աւագեան, *Թաւշեայ Յեղափոխութիւն Հայաստանի մէջ. Բ. փուլ (25 Ապրիլ – 1 Մայիս 2018)* (58 էջ)

Յաւելուած ԺԸ.

Արմենակ Շահ-Մուրատեան. Ժամանակագրութիւն, յօդուածներ, երգացանկ, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (580 էջ)

Յաւելուած ԺԹ.

Գոհարիկ Ղազարոսեան. ցանկ ստեղծագործութիւններու, սկաւառակագրութիւն, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (160 էջ)

Յաւելուած Ի.

Մարուշ Երամեան, *Ուրուանկար 1965-1995 թուականներու Սփիւռքահայ բանաստեղծութեան, ներածութիւն՝ Հայկ Աւագեան, գնահատանքի խօսք՝ Արմենակ Եղիայեան (182 էջ)*